

નિવેદન

વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં અને અધ્યાપક તરીકે પ્રેમાનંદ વિશે અર્બંધાસ કરવાની અનેકવાર તક મળી. વિશેષમાં પ્રો. ડૉ. ઇશ્વરલાલ ર. દવે સાથે પ્રેમાનંદનાં ‘ચન્દ્રહાસ આખ્યાન’ અને ‘કુંવરગાઠનું મામેરું’ના સંપાદન નિમિત્તે પણ પ્રેમાનંદ વિશે વધુ વિચારવાને પ્રસંગ મળ્યો. એના પરિપાક રૂપે આ પુસ્તક તૈયાર થયું છે. આ પુસ્તકમાં પ્રેમાનંદ વિશે અશેષ નિરૂપણ નથી. હજી ૫ પ્રેમાનંદ વિશે વિશેષ પરિશીલનને અવકાશ છે.

પ્રેમાનંદ વિશે આ પહેલાં અનેક વિવેચકવર્ગોએ લખ્યું છે. એમાંના કેટલાકનાં મંતવ્યોનો ઉદ્દેશ્ય કયો છે, કેટલાંકનાં મંતવ્યો વિશે ચર્ચા પણ કરી છે, એ સર્વનો હું આભારી છું.

મુદ્રણ માટેની પ્રત તૈયાર કરવામાં સહાય કરવા માટે મારા વિદ્યાર્થી-મિત્ર શ્રી. ધીરેન્દ્ર મહેતાનો અને આ પ્રકાશન માટે શ્રી. નટવરલાલ ગાંધીનો આભારી છું.

જુન.

૧-૧-૬૫

રમેશ મ. શુક્લ

: અનુક્રમણિકા :

નંબર	વિષય	પૃષ્ઠ
✓ ૧	મધ્યકાલીન સાહિત્ય અને ભક્તિ	૧-૪
✓ ૨	આખ્યાન સ્વરૂપ અને તેના ઘટક અંગો	૫-૧૬
✓ ૩	ત્રેમાનંદ . જીવનચિત્ર સામગ્રીની સંદિગ્ધતા	૧૭-૩૧
૪	ત્રેમાનંદની આખ્યાનકલા —	૩૨-૫૬
૫	રસનિષ્પત્તિ અને રસસક્રમણ	૬૦-૯૮
૬	પાનાલેખન—માનસસ્વભાવદર્શન—	૯૯-૧૩૧
✓ ૭	સમાજ-દર્શન : સમકાલીન રંગપૂરણી — ..	૧૩૨-૧૫૦
૮	વર્ણનકલા અને અલંકારો—... ..	૧૫૧-૧૬૫
૯	ભક્તિપરાયણ કવિ ત્રેમાનંદ-તેનાં આખ્યાનોનું તાર્કિક ૧૬૬-૧૭૧	
૧૦.	ત્રેમાનંદની યોગ્યતા	૧૭૨-૧૭૪

પ્રેમાનંદ

એક સમાલોચના

૧

મધ્યકાલીન સાહિત્ય અને ભક્તિ

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના મુખ્ય વિષયો ધર્મ અને ભક્તિ છે. પ્રાચીન-નરસિંહ યુગમાં પણ જૈન કવિઓએ સાહિત્યને ધર્મના પ્રમોદ્યક વાહન બનાવ્યું હતું, તેમ પછીના કવિઓએ પણ ધર્મ અને ભક્તિના સંસ્માર દર દરે એવું સાહિત્ય સર્જ્યું છે. શ્રી. મુનશી જેવા વિવેચકોને એથી નાગું જે કે મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં જીવનનો ઉનાસ નથી પરંતુ હેમચંદ્રથી આરંભી દયારામ સુધીનું મધ્યકાલીન સાહિત્ય અનુભવીએ તો જીવનના ઉનામનો અભાવ વરતાતો નથી જૈન કવિઓને હાને રચાયેલા કાવ્ય અને રાસોઓમાં શુભાર્થુ ભરપૂર વર્ણન છે પરંતુ તે કાવ્યોને અતે ઉપરામ અને સખમનો મહિમા વર્ણવી 'ધર્મલાભ'નો ભાગ ચીધવામાં આવ્યો છે પરંતુ તે જ સમયમાં રચાયેલ 'વસંતવિનાસ કાગ', 'નારાયણ કાગ' જેવી કૃતિઓમાં શુદ્ધ શુભાર્થનો ઉનાસ છે એવો જ યોગાચક—સિર અને શુભાર્થી સમર—જીવનનો ઉનાસ 'કાન્દકદે પ્રબંધ'માં યે છે. જો એ સમયનું વનજી ઉનાસવિમુખ હોત તો 'મુગધ રસિકજનો' માટે લાવજી બાણની 'મદબરી'ને ગુજરાતીમાં ઉતારી ન હોત તેમ પ્રેમાનંદના આખ્યાનોમાં જો 'આખ્યાન'ની સૂત્ર કાઢી નાખીએ તો—જીવનનો ઉનાસ અનેક રીતે જોવા મળશે. શામળ આદિની અદ્ભુતસિક્ક નાર્તાઓમાં એ ઉનાસની ભરતી છે. નરસિંહભાઈ મીરામાં, દયારામના ભિમિકાવ્યોમાં નકરી ઉનાસિતાનો રણકો સળગાય છે, પરંતુ તે ઉનાસિતા સાક્ષાત્કારની છે. આ સમયમાં રચાયેલા લોક-સાહિત્યમાં પણ હૃદયના અતસ્તનમાંથી આવતી ઉનાસની સરવાણી વહે છે. આમ છતાં ધર્મ અને ભક્તિવિષયક સાહિત્ય આ સમયમાં અનિશેષ સર્ગાયું છે, તેની પાછળ ઐતિહાસિક ભૂમિકા છે.

ભારતીય સમૃદ્ધિમાં ભૌતિક જીવનનો ઉત્થાસ નહિ પણ મોક્ષ અતિમ ધ્યેય ગણાય છે એ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્ઞાન, ભક્તિ અને પૈરાગ્વની સાધનનથીનો યોગ આપવામાં આવ્યો છે. વેદના ભક્તિસંપૂર્ણ સૂત્રોનો કર્મકાંડમાં વિનિયોગ થયો અને કર્મકાંડની નિષિદ્ધતા વધતા એક તરફ ઉપનિષદનો જ્ઞાનમાર્ગ વિસ્થાપિત થયો. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પુનઃસ્થાપના કરતાં અદ્વૈત વેદાન પ્રમોદી જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિભાવભર્યા રસોત્સાહો ભક્તિભાગ ખુલ્લો કર્યો. જ્ઞાન અને કર્મને માગે જવા અસમર્થ જનસામાન્યને માટે તો ભક્તિનો માગ સુવલ અને હલકો કરવા અદ્વૈત વેદાન અતિ નિયંત્રણ ઉપાસના સામે રામાનુજ નિમ્બાર્ક અને વલ્લભાચાર્ય દ્વૈતવાદ અતિ સચ્ચ ઉપાસના પુરસ્કારી ભક્તિનું આદેશન પ્રવર્તી પુણ્યપ્રદાયના પ્રવર્તન વલ્લભાચાર્ય અને તેમના પુનઃવિદ્યનનાયે ગુજરાતમાં અનેક વાર પ્રવાસ કરી પુણ્યમાર્ગનો અને ભક્તિનો વ્યાપક પ્રચાર કર્યો હતો.

બીજી તરફ રાજકોષ ક્ષેત્રે અનાદિની ખાનગી ગુજરાત પર ચઢાઈ કરી ત્યારથી ગુજરાતનું પ્રજાજીવન સંકુચિત થતું હતું. સ્થળાતંગ શ્રી સમાજવ્યવસ્થાને સમયી, ધર્મભાવનાને નવા સમયને અનુરૂપ વળાંક આપી નવા ચોક્કામાં જોડવાઈ નવી પરિસ્થિતિમાં જીવતા પણ પ્રજાએ ધીમે ધીમે શીખવા માંડ્યું હતું. આ સમયમાં જે પરિવર્તનો આવ્યા એથી ગુજરાતના સમાજ, સંસ્કાર તેમજ સાહિત્ય પર સંકેત અને અપસંધ અને પ્રમાણની અસર થઈ છે. ૧૮૧૯માં અકબરશાહ ગુજરાતની રાજધાની પાટણથી અમદાવાદ લઈ આવ્યો. મુસલમાન આતંકવાદીઓના આક્રમણો પછી પછની ૪ વાર મુસલમાન અમલ તરીકે ગુજરાતે કંઈક અમલનો શ્વાસ લીધો. ૧૫૭૩માં અકબર ગુજરાતને મોગલ સામ્રાજ્યમાં જોડી દીધું અને ગુજરાતના જીવનમાં સમૃદ્ધિ અને સ્થિરતા આવી. પરંતુ એથી ધાર્મિક ક્રિયાકાંડો આદિ મુક્ત રીતે આચરી શકાય એવું વાતાવરણ રચાઈ શકાયું ન હતું. ગુજરાતની મુમુક્ષુ પ્રજા ભક્તિમાર્ગ પ્રત્યે વધુ વધી ગીતા, ભાગવત અને પુરાણોની પરંપરા તો ગુજરાતમાં

હતી જ તેમના લગ્નનાના ગુણાનુવાદે અને પ્રનુકૂળતા માહાત્મ્યે ગુજરાતની સંતોષી અને શાંતિપ્રિય પ્રજાને વિશેષ આત્મી અને તેમથી મમતી મધ્યકાલીન ભક્તિ-કવિતા ભક્તિના નવ પ્રાગેશ ગોપીલાલે કૃષ્ણની પ્રેમોપાસના આદર્શ ભક્તિ મણ્યાર્ધ મીસરે ગોપીલાલે કૃષ્ણની ભક્તિ ગાર્ધ નરસિંહે પણ પુરુષપાત્ર જૂની સ્ત્રીલાલે કૃષ્ણને લખ્યા અને ગોપીલાલે કૃષ્ણભક્તિના પદો રચ્યા, આ રીતે ભક્તિસાહિત્યની પરપરા આરંભાઈ. ક્રિયામંડ અને જ્ઞાનપૈરાય કરતા મુમુક્ષુઓને ભક્તિ સહજ અને સરળ લાગી, તેમ ભક્તોની ચારિત્રગાથાઓએ પણ જનસામાન્યને આકર્ષ્યો. ભક્તોના ચરિત્રનિરૂપણમાં પણ ભક્તિનો મહિમા દર્શાનાતો તેથી તે પણ ભક્તિ સાહિત્યનો જ એક પ્રકાર ગણાય.

ભક્તિકવિતાનો એક આવિષ્કાર પદ્યધ ઊર્મિકવિતા છે, તેમ ખીન્ને આવિષ્કાર ભક્તોના ચરિત્ર આવેશતા આપ્યાનો છે. જૈન રાસ-યુગમાં કથાનકોત્તમ કાવ્યો રચાતા, જેને 'રાસાઓ' કહેવામાં આવે છે નરસિંહ પહેલા રાસાઓ તરિકે ઓળખાતા આ કથાનકો સર્વેમાં દોહડા, ચોપાઈ જેની દેરાઓમાં રચાતા અને તેમાં પણ દરણી દકરક જેના વિલાસો આવતા 'રાસ' શબ્દ એ ધાર્મિક કથાનક માટેની એક સંજ્ઞા પાતી ગયો. જૈનેતર કવિઓએ પણ કથાનકના અર્થમાં રાસ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે.

અમળુતાં મિ કિવો રામ,

કહી નાકર હું હરિનો દાસ

હેમચંદ્રાચાર્ય અને તેમની પત્નીના નરસિંહ મુખીના સમયમાં 'આખ્યાન' શબ્દ વપરાયો નથી પરંતુ જુદે જુદે નામે અને સ્વરૂપે ચરિત્રો લખાયાં છે. નરસિંહે 'કૃષ્ણવીના', 'દાણવીના', 'મુનિમાચરિત' વગેરે લખ્યા છે. કૃષ્ણમાની તત્ત્વમયનાને કારણે તેમાં પરલક્ષિતાને રચાને આનંદપદ્ધિતા આપી આપ જતાં તેનાં ઉપમા અમ આનંદ સપ્તકાંતા કાવ્યોમાં આખ્યાનના તરનો છે પરંતુ કહેવાનું આખ્યાનપદ્ધતિનો

સૌ પ્રથમ વિકાસ તો પછી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થોડા મંદુર મદા
હાવ્ય અને પુરાણોના અધ્યાત્મી લાવણે કયો છે :

સમૃત્ત કહિયુ તે ગણુ તે પ્રીઠે,
સાલગવા કયે મન
મુગધ રસિક સાબનના ઈંદિ,
પણુ પ્રીંછિ નરિ જાન

—એ પ્રમાણે સંસ્કૃતથી અનભિજ પ્રાકૃત
અને કાવ્યોનો આસ્વાદ કરાવવા તેણે સંસ્કૃતમાં
આપી 'માર્ક' કે 'પુરાણ' ઉપરથી 'સપ્તશતી',
'મૃગીઆખ્યાન', 'મહાભારત'માંથી 'નગાખ્યાન',
ભાગવત'માંથી 'દશમસ્કંધ', 'ધ્રુવાખ્યાન' વગેરેન
છે આખ્યાન—સ્વરૂપનો વિધાયક લાવણુ હા
ચોક્કસ ઘાટ આપનાર નાકર હતો. વિધો કે વ
આર લ નાકરે કયો લાવણુ આખ્યાનોમાં
અંશ છે તો નાકરના આખ્યાનો સંપૂર્ણ પરત્વે
'હરિશ્ચન્દ્રાખ્યાન', 'ચંદ્રહાસ આખ્યાન', 'નગા
તેની ઉન્નેખનીય કૃતિઓ છે

ઊર્મિપ્રધાન પદોના નરસિંહયુગ પછી આખ્યાન કાવ્યોનો નાકરયુગ
શરૂ થયો નરસિંહ પહેલાના યુગને જેમ ૨ સમુગ તરીકે ઓળખવામાં
આવે છે તેમ તેની પછીના યુગને નાકરયુગ અથવા આખ્યાનયુગ તરીકે
ઓળખવામાં આવે છે નાકર પછી આખ્યાનયુગના ઉત્તરાર્ધને
પ્રેમાનંદ પોતાની નૈસર્ગિક અને અભિનવ ઉન્નેશની પ્રતિભાને બગે
પોતાનું નામ આપી ગયો પ્રેમાનંદ સૌ આખ્યાનકારોનો મુકુટમણિ છે,

આખ્યાન સ્વરૂપ અને તેનાં ઘટક અંગો

જૈન સમાજ પરત્વે રાસ સાહિત્યનું જે કાર્ય છે તેવા જ પ્રકારનું કાર્ય બોદશિક્ષણ, લોકરંજન અને પરધર્મી શાસન હેઠળના પ્રતિકૂળ આચારવર્ણમાં ધૈર્યરક્ષણનું, જૈનેતર સમાજ પરત્વે આખ્યાનસાહિત્યનું હિંદુ ધર્મમાં કર્મકાંડથી બીજો કમ પુરાણકથાના અવલોકનો છે અને એને લીધે કથાકારોનો, પુગણીઓનો વર્ગ પણ બિભો થયો, જે આના અવસાયથી પોતાનું યોગ્યેષમ જાળવતો આ વ્યવસાયમાંથી માણુભટ્ટોની એક નવી સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી. કથાકારોનો એક વર્ગ સંસ્કૃત પુરાણો ઉપરથી કથાઓ કરતો તો માણુભટ્ટોનો આ વર્ગ સંસ્કૃત રાણોના ઉપાખ્યાનો પમદ કરી, તેને કેટલાક રૂપાંતર સાથે સમકાલીન કલાપામાં તેની ગેય રચનાઓ કરી લોકો સમક્ષ રજૂ કરતો. પ્રેમાનંદ માણુભટ્ટ દ્વનો કે નહિ એ પ્રશ્ન અર્થાર્પ છે. શ્રી મુનશી અને રમણસાસ દેસાઈએ માણુભટ્ટ પ્રેમાનંદનું રમ્ય શબ્દ ચિત્ર આલેખી બતાવ્યું છે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો માણુભટ્ટની શૈલીનાં છે એ વિશે એ મત હોઈ શકે નહિ. પરંતુ માણુભટ્ટો સામાન્ય રીતે મહાભારતના જ પ્રસંગો માતા દેવા છે એવી પરંપરા છે, જ્યારે પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો અન્ય પુરાણોમાંથી પણ ઉપાખ્યાનો લઈ આવે છે. એનાં આખ્યાનામાં કેટલીક કહીએ એવી સંસ્કૃતપ્રચુર છે જે એક માણુભટ્ટનો પ્રાકૃત શ્રોતા ન સમજી શકે. એથી એક બીજો મત એવો છે કે પ્રેમાનંદ દરિદ્રાસી પદ્ધતિએ કથા કરનાર સિદ્ધ સમાજનો કથાકાર હતો.

રાસપુગમાં કથાનકવાળી કૃતિઓને 'રાસ' સંજ્ઞાથી ઓળખવામાં આવતી એ ઉપરથી અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે કે રાસમાંથી આખ્ય. પ્રકાર સંલગ્નો છે. લાલણ અને લાલણ પછીના ચટલાક કાવ્યો આખ્યાનની સાથે રાસ-શબ્દ દ્વારેક પ્રયોગે છે. પરંતુ આ ..

પોતાની કૃતિઓના પરતુ વિશે જોટલા સમાન હતા તેટલા કૃતિના પ્રકર વિશે કે તેની સજો વિશે સમાન ન હતા :

તાલમય અકલ્પ અર્થ પ્રદયધી બાધુ નવ-આખ્યાન
અને

યુધિષ્ઠિર આનંદ પામ્યા સાલળી આખ્યાન

એમ 'નવ-આખ્યાન' ના આરંભે અને અંતે 'આખ્યાન' સંજ્ઞાનો સભરત પહેલો પ્રયોગ કરનાર ભાવણ ન્યાયે કાદમરીના પૂર્વ ભાગના અંત ભાગમાં 'ભાવાર્થ કીધું આખ્યાન, રસિક મુખ્ય ગીતવવા ગાન' એમ કહી 'કાદમરી'ને પણ આખ્યાન તરીકે ઓળખાવે છે ત્યાં જ એના અનુમાન પર આવવું પડે છે કે તેના સમયમાં કેવળ નામિક પૌરાણિક કથાનકોનાથી રચના તે જ આખ્યાન એવી સમજ રહી ન હતી એ જ ભાવણ 'દશમકથ'ના 'દુકમણી-હરણ'માં—'ગાન કરે જે પ્રેમ મુ' એ દૃષ્ટાન્તિવાદ રાસ—રાસ શબ્દનો પ્રયોગ આખ્યાનના અર્થમાં કરતો જણાય છે તેના અનુગામી આખ્યાનકારો, નાકર અને વિષ્ણુદાસ પણ 'રાસ' શબ્દનો પ્રયોગ પ્રાયેક 'આખ્યાન' (અમલુતા મિ કીધો રાસ નાકર). રામકૃષ્ણએ કીધો રાસ, કર જોડી કહે વિષ્ણુદાસ) માટે કરે છે પરંતુ 'રાસ' અને 'આખ્યાન' વચ્ચે એક માત્ર કથાનકનું જ સામ્ય છે 'રાસ' તો શિવિત તાલ અને કવચુક્ર ૬૪ કે તેથી વધુ યુગનોથી (અને અને નર્મદીઓથી) એનાંતો નૃત્યરસ પ્રકાર છે, એમ હેમચંદ્રાચાર્યે નોંધ્યું છે ન્યાર 'આખ્યાન' તો ધ્રુવ અભિનય, ધપત પઠન, ધપત ગીત સાથે કેવળ વાગ્ગદ્યાર્થ પહેલાની બહેવાની રજૂ કરવાનો કાવ્ય પ્રકાર છે."

૧ | અતકવર્તકીયોજ્ય ચિત્રત લલયાન્વિતમ્ ।

આવતુ પદ્મયુગલદ્રામક મમૃણોદતે ।

૨ | આહવાનયશી તદ્ લખતે યદ્ અભિનયન્ પઠન ગાયન્ . . .

આ હેમચંદ્ર

આમ 'રાસ' અને 'આખ્યાન' સંજ્ઞા બહુ જ શિથિલ રીતે યોગ્યતી હતી

આખ્યાનને પૂર્વજ્ઞોક્તિઃ એ આખ્યાનનું લક્ષણ બાંધી આપે છે. પૂર્વના કોઈક વ્રતનું, કોઈક ઘટનાનું કથન તે આખ્યાન. આખ્યાનનું વસ્તુ પૂર્વજ્ઞાત અથવા લોકજ્ઞાત હોયું જોઈ એ એ તેની મુખ્ય શરત છે. પરંતુ પૂર્વજ્ઞાત એટલે પૂર્વે સાહજિકી અથવા વાચેલી ઘટના એવો અર્થ પૂરતો નથી. એવો અર્થ કરતાં 'કાદંબરી'નું વસ્તુ પણ 'આખ્યાન'ના વસ્તુક્ષેત્રમાં આવી જાય. પરંતુ 'વ્રત' શબ્દ પૂર્વે બનેલી ઘટનાનો આમલું રાખે છે. મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણ ઇત્યાદિમાંથી વસ્તુ લેનારા કવિઓને એની ઘટનાઓની સત્યતા વિશે શંકા ન હતી અને નરસિંહ આદિનાં ચરિત્રો પણ જત તરીકે આખ્યાનમાં સ્થાન પામે છે. 'કાદંબરી' જેવી કલ્પિત વસ્તુને નિરૂપતું શબ્દ 'આખ્યાન' નથી. સંગૃહીતની આખ્યાનિકાઓને મધ્યકાલીન ગુજરાતી આખ્યાન સાથે સામ્ય નથી, તેમ ઉપાખ્યાનો તે આખ્યાનો નથી. હેમચંદ્રાચાર્યે ઉપાખ્યાન અને આખ્યાનનો ભેદ દર્શાવતાં કહ્યું છે તેમ મહાભારત જેવા ઇત્યાદિમાં નજીક વગેરેના કથા-પ્રસંગો તે ઉપાખ્યાનો અને અભિનય સાથે કોઈ કથે તે આખ્યાન.

આખ્યાનનું કડવાંબદ્ધ માળખું કમલ ઘટાયું છે. કડવાંબદ્ધ આખ્યાનનો પ્રથમ રચયિતા બાલણ હતો. તેના પહેલાં નરસિંહે 'ચાતુરી ગોડડી', 'મુદ્રામયરિત', 'હારમાળા' વગેરે પદ્યુક્ત રચનાઓ આપી છે તે પણ આખ્યાનને મળતાં છે અને એમાંથી પછીના કવિઓ 'કંવરજામનુ મામેડું' જેવા આખ્યાનો રચી શક્યા છે. બાલણે 'દશમસ્કંધ' પદોમાં રચેલું છે. પરંતુ પદનો વ્યાપ વધતાં તે કડવાનું સ્વરૂપ લેતું ગયું અને આરંભની પદ્ધતિઓ મુવક (મુવા અથવા ધતા)

૧. પ્રવચ્છમધ્યે વારોદ્યનાર્થ મલાગુપારધ્યાનમિવોપારધ્યાનમ્ અભિનયન્

પઠન્ ગાઘન્ યદેકો પ્રત્યિકઃ કથયતિ તદ્ ગોવિન્દવદ્ આહવાનમ્ ।

—હેમચંદ્રાચાર્ય.

અને પછીનો પ્રસંગ આલેખનો ભાગ દાલ તેણે પ્રયોજ્યો. લાલજી પોતાના આખ્યાનોના એકમને 'કડવું' તરીકે ઓળખાવ્યું છે. પરંતુ તેની પાંદલા સાહિત્યરૂપભૂષણ વિશ્વનાથ અને ઈંદોનુગામનાકાર હેમચન્દ્રાચાર્ય આ સંજ્ઞાની નોંધ લે છે વિશ્વનાથ અપરધ રચનાના સર્ગને 'કડવું' તરીકે ઓળખાવે છે ૨ તો હૃદય-રસ-અંધિયારના એકમ તરીકે કડવાને ઓળખાવી તેની આરંભ અને અંતની પંક્તિઓને 'ધ્રુવ' સરખી ઓળખાવે છે. જૂલજના અનુગામીઓમાં પીતમિલ, જોનાર્દન, બીમ વગેરે આખ્યાનકાર કડવાખંધને સર્ગમાં રચના આપે છે જ્યાં નાકર વગેરે કવિઓ કડવાખંધને રવીકારે છે, એ કડવાનો 'દાલ રાસ અને ફાગુ રચનાઓમાં આવના ભાગ છે અને 'કડવાનીની જેમ એક એકમ જ છે

હેમચન્દ્રાચાર્ય કડવાના આ-કા અને અંતમાં ધ્રુવકે જાણે છે એના નિર્દેશ હોય છે લાલજી કવિના આરંભમાં ધ્રુવકડી મૂકી હતી. પરંતુ નાકરે, કડવાને અતે 'ગિયતો' કે 'વલખ' નામથી ધ્રુવક મૂકવાની શરૂઆત

૨. અભ્યશનિવંદનરમર સર્ગાઃ કુલવકમિધાઃ..... ।

૧. સંદ્યાદૌ વલ્લવકાન્તે ધ્રુવ રયાદિતિ ધ્રુવા ધ્રુવકં વતાવઃ

૨. કડવું શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિશે ચોક્કસતા નથી. કેટલાક તેને ૧. કલપ વટવ-વટવ અથવા કલપ ઉપરથી વ્યુત્પત્ત માને છે. શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી વટવ-કલ્પ રહસ્ય કહીએનો સમૂહ એવી સંભાવના ઉપરાંત વિશ્વનાથે ચોક્કસ કલ્પ ઉપરથી કુટુપ (તેજ બરસાતું ચામડાનું કુલું) સાથે તેનું સામ્ય અનુગામી તાજાની માખું પદેલાં ચામડાની માખું વગાડી મંથિકા આખ્યાન કરતા હશે એવી રામ્યતા દર્શાવી છે. 'કડવું' શબ્દને રવાદ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. પરંતુ માધુર્યલક્ષી કવિ દયારામને તે શબ્દ ખૂંચ્યો તેથી તેમને 'કડવાં' ને 'મીઠા' હતાં.

૧. આ ધ્રુવકડીઓમાં ક્યારેક સંકળીની રચના ભાલજે આપી છે :

કરી 'હિયણા'નું સૂચન નાકરને સંભવન જૈન રચનામાં આવતી સાકળી રચનામાંથી મળ્યું હશે જૈન ગસક અને કાગળોમાં કેટલીક રચનાઓમાં કડીનું છેલ્લું ચરણાર્ધ બાળવાણી દેશીની કડીનું પહેલું ચરણાર્ધ બનતું જોવા મળે છે. ૨ એમ 'હિયણો' અથવા 'વણ'માં 'ટાળ'ની છેલ્લી કડીનું છેલ્લું ચરણાર્ધ 'વણ'નું પહેલું ચરણાર્ધ અને છેલ્લું આમ બંધાઈ નાકરે કડવાના આકારને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપ્યું અને પ્રેમાનંદે આખ્યાનો રચવા માંડ્યા ત્યાં કડવાનું બંધારણ આ પ્રમાણે હતું. ૧. મુખ્યબંધ : જે રાગમાં આખો દેશીનો લય યોજવામાં આવ્યો હોય છે તે જ લયમાં મુકાવણી પંક્તિઓ પ્રારંભિક તરીકે આવે છે. આ પંક્તિઓમાં કડવાના મુખ્ય ભાગમાં નિરૂપાના ઘટનાનું સૂચન હોય છે ૨. ૩. ૬. કુલે તેને 'મ્હોડિયું' તરીકે ઓળખાવ્યું છે આ પ્રકારના 'મ્હોડિયા' અથવા 'મુખ્યમધ' જે પંક્તિઓમાં હોય છે. પરંતુ ક્યારેક ચાર પંક્તિનું મ્હોડિયું પણ જોવા મળે છે. ઉદા પ્રેમાનંદના 'ચંદ્રદામ આખ્યાન'નું મ્હોડિયું

કડવું : ૧૯

બૃહદ્વ મુનિ બોલીયા રે સુણ સુધિષ્ઠિર રાગન
નળ બયો નારી તજ રે, કળિયુગે જુવાળુ બાન
દાળ

બાન બૃલાવ્યું કળજુગે... ..

- ૨ સુરંગાભિધનેગિદામમાં રાસકની કડીનું છેલ્લું ચરણ
સુરનર સ્તનરવર નિત વદિત, હામિત ફલ દાતા ર.
અદેહની પહેલી કડીનું પહેલું ચરણ
હામિત ફલ દાતા ર, સામી નેગિદુમાર.
નાકરના આખ્યાનમાં :

દાળ

પાત્રક સેવા સર્વ મૂળી, રાય એકલા ધાયા મેડ
વણ

એકલા ધાયા કેડે રાવ

ચાર પંકિતનુ ઇં, જ્યાં ૧૬મા કડવાનું મોડિયું દસ પમિતુ થે છે, જે આપવાદરૂપ બાણીય છે

૨ દાળી : કડવાના મુખ્ય લાગને દાળ, ચાલ અથવા દોડ તરીકે જોજખવામા આવે છે આ પથરાટવાળા લાગમા કડવાની મુખ્ય ઘટનાનુ નિરૂપણ થતુ હોય છે

૩ વલણ અથવા ઊંચડો દાળને અતે બે પમિતોમા કડવાના વક્તવ્યને સમેટી લેવામા આવે છે, કડવાના પ્રારબ્ધનો મુખ્ય ધ જેમ પ્રસ્તાવનાનુ કાર્ય કરે છે તેમ જથ્થો પ્રસ્તુત કડવાનો સાર સંક્ષેપમા આપવા સાથે પછીના કડવા સાથે અનુસંધાનરૂપ ટીકાનું કાર્ય પણ કરે છે દાળ સાથે જથ્થાનો સાંકળીનો સંગઘ નિયમ તરીકે આરે જ છે

જાણણના આખ્યાનો આરભમા પદના એકમવાળા હતા અને પછીથી કડવાનુદ્ધ ગન્યા હતા, પરંતુ પદરચના સાથે ઊર્જિમયતા હતી, તે તેના કડનાનુદ્ધ આખ્યાનોમા પણ વધતે જોઈ અર્થે જળારાઈ રહી હતી એના આખ્યાનોમા ઊર્જિ અને કથનાક્રો નુમેળ હતો, તે નાકરમાં રહેતો નથી નાકરના આખ્યાનો નુદ્ધ વસ્તુનહી નૈવીમા યોગ્યતા કથાનો છે અને એજો ગત કરેલી પર પગને ત્રેમાનંદ પણ સ્વીકારી લ છે અને ન્યાયેક કરુણના નિરૂપણમા ઊર્જિશીલતા આવવા છતાં, વસ્તુલક્ષી રીતીના કથાનોકાવાળા આખ્યાનો આપે છે

આખ્યાનના ઘટક અંગા :

સમાપ્તિવામો મળ્લમાચરત્ એ સરકૃત પ્રજ્ઞાલિતે અનુસરી આખ્યાનની નિર્વિદ્ધ મમાપ્તિ માટે આખ્યાનકાર ગણપતિ અને સરસ્વતીનુ સ્તવન કરી પોતાના શુરુ અને દષ્ટ દેવનું પણ અમરણ કરતો ક્યાંક આ સ્તવનો બે પકિતમા જ પૂરા થતા તો ન્યાયેક આખુ કડવુ પણ તે માટે યોગ્યતું. નાકરે તેના આખ્યાનનુ અને ચન્દ્રહાસ આખ્યાનમા ગણપતિ સ્તવન માટે આખુ કડવુ ગ્રેહ્યું છે તે જ રીતે ત્રેમાનંદ પણ આખ્યાનકારનુ પહેલું કડવુ ગણપતિ અને ગાર્ગની મ્તુતિમા જ

ગેરે છે, જ્યારે 'નળાખ્યાન'ના આરંભે જે જ પદ્ધતિમાં શ્રુતિ પતાવી દીધી છે તેમાનંદ સુધીના આખ્યાનકારોમાં મગલાચરણ વિશે કાંઈ નિયમ જણાતો નથી પરંતુ પ્રેમાનંદ મગન શ્રુતિ સાથે આખ્યાન વસ્તુનો પ્રાથમિક પદ્ધતિ આપવાની પ્રથા શરૂ કરે છે, એ પદ્ધતિના આખ્યાનકારો અનુસરે છે ઓખાહરણ તેના પ્રારંભકાળનું આખ્યાન છે, તેથી તેમાં આખું કડવું શ્રુતિ માટે ગેરકામી વળણમાં જ ઓખાહરણનો નિર્દેશ કરી, ખીજા કડવામાં તે વસ્તુનો આરંભ કરે છે પરંતુ ઓખાહરણ પછી તરત જ સ્થાપેલા 'અન્નદાસ આખ્યાન'માં તે પ્રથમ આવતો થાય તે માટે પાંચેક પદ્ધતિમાં છટ્ટ દેવો અને ગુરુનું સ્મરણ કરી, સીધો વસ્તુપ્રવેશ કરાવી દે છે નળાખ્યાન, કુવરગાર્હનું મામેરું, મુદામાચરિત અને દગમરક ધમાં પણ વસ્તુપ્રવેશ માટે તે વિનય કરતો નથી 'રણયજ્ઞ'માં તે ફરી એક આખું કડવું આવન માટે યોગ્ય છે, કારણ આ તો તેના પરમ ઇંદ્ર દેવ રામના મહિમાનું^૧ કાવ્ય છે અને તેથી તે સુગંધ ભક્તિથી આખું કડવું શ્રુતિ માટે યોગ્ય એ સદુક્ત છે.

પ્રત્યેક આખ્યાન સાથે કૃત્યશ્રુતિ સંકળાયેલી હોય છે કૃત્યશ્રુતિ એટલે આખ્યાનના ધ્યન અને વ્રવણનું મહિમાનર્થન આખ્યાન સાલગવાથી અમુક પાપ નષ્ટ થાય, આપત્તિ દૂર થાય અને પ્રુણ સંપાદન થાય, એવું ધ્યન કરી શ્રીતામર્ગમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી તે સાલગરા તને અભિમુખ કરવાનો હેતુ આ કૃત્યશ્રુતિ પાછળ હોય છે આ શ્રદ્ધા પર પરાગત હોય છે કૃત્યશ્રુતિ સામાન્ય રીતે આખ્યાનને અંતે હોય છે પરંતુ ક્યારેક આરંભમાં આવતી હોય છે, જાણણના 'અડી આખ્યાન'માં કૃત્યશ્રુતિ ચાર વાર અને હરિરામના સીતાસ્તવ વરમાં ૭ વાર કૃત્યશ્રુતિ આપવામાં આવી છે કૃત્યશ્રુતિ ક્યારેક આખ્યાનકાર સીધે સીધી જણાવે

૧

છે રામનામનો મહિમા મોટો, શકર સમ્યક જાણે

તારકમંત્ર તારે ભવસિંધુ મહિમા વેદ વળે

પ્રેમાનંદ 'દશમસ્કંધ' જેવી કૃષ્ણમહિમાની રચના પણ રઘુપતિને શિષ્ય નામી આરંભે છે એ નોંધવું જોઈએ

છે તો ક્યાંકે આઈ પાતને મુખે કંટેવડાવે છે. પ્રેમાનંદના 'ઓખાદગ્ય'માં
અમા પોતે વરદાનપે જવરને કહે છે -

ઓખાદગ્ય મુજે ધરી ભાવ, તેનો જાપ અઝગળ તાર

ત્યારે નગાખ્યાન'માં પ્રેમાનંદ પોતે વ્યથિત વર્ણવે છે

ભાવે કલાવે જે સાસજો તે થાય પગ પવિત્રઃ

મહાપર્યા ને નગદમયતી યુધિગિઠ મળિ નાગઃ

એને સમઝ પ્રાન કાજે ત્યા નહિ કળિનો ભાગ

તે જ રીતે રમ્યજને અતે પણ કહે છે :

ભજે સાભજે નરનારી યજ તીન્ધ ફળ થાયછ,

અદ્યત્યાદિક પાતક નામે, તેના ભરદુખ જાયછ

'મહામાયનિ'ને અતે કહે છે

મુદામાનુ ચાિ ન સાભજે, તેનું દુખ દારિદ્ર જાય,

ભરદુખ પામે મુકિત પામે, મજે માધરરાય

'મામેરુ' ગાનાથી અને લાભજનાથી પણ દારિદ્ર જન એમ પ્રેમાનંદ કહે છે

આખ્યાનકાર કૃતિના આરભમાં અથવા અતે પોતાનો અવધ
પરિચય પણ આપતો એમાં પોતાના માતાપિતાનો અને ગુરુનો
નામોદનેશ કરી જાતિ અને માનનો નિર્દેશ કરી તે સંતોના માનનો
આખ્યાનના આરભમાં પ્રવૃત્ત આખ્યાનનું વસ્તુ મૂકી કથા પુનઃપ્રમાણ
લીકુ છે તેનો નિર્દેશ કરી આખ્યાનમર અણુસ્વીકાર કરતો જણાય
છે પરંતુ પોતાના પુત્રાથી આખ્યાનકારોમાંથી પોતે કેટલું બીકુ છે
તે સૂચનાની તેને જરૂર જણાઈ નથી આખ્યાનને અતે આખ્યાનનાં
કડના કેટના છે, કેટની મડીઓ છે, તેનો નિર્દેશ કરી તેના વર્ણના
પૂરું કર્યું તે પણ દર્શાવતો પરંતુ ક્યાંક આ સમયનિર્દેશ બ્રૂચમરેનો
પણ જણાયો કે કેટલીકવાર લલિયાઓ અને કથાકાંગોએ પ્રવૃત્ત

૧ પ્રેમાનંદે 'મહાદાસ આખ્યાન' સં ૧૭૭૫ સિકરય વર્ષની સધિએ

કૃતિઓમાં કોલા પ્રદોષોને લીધે કડી અને કડવાની સખ્યામાં પણ ફેરફાર જણાય છે

આખ્યાનનાં મહત્વનાં અંગોમાં કથાવસ્તુનું સ્થાન પ્રથમ છે આગળ નોંધ્યું છે તેમ આખ્યાનનું વસ્તુ પૂર્વવ્રત હોવું જોઈએ, આવું પૂર્વવ્રત કથાવસ્તુ પોરાણિક અને અપોરાણિક એ એ વર્ગનું રહેતું મહાભારતમાંથી નગાખ્યાન, અલિમન્યુ આખ્યાન, ભાગવતમાંથી દશમ-સ્કંધ, ધૃતરાષ્ટ્રાખ્યાન, પ્રહ્લાદ આખ્યાન, માર્કંડેયપુરાણ ઉપરથી ચંડીઆખ્યાન રામાયણમાંથી રણયજ્ઞ, સીતાસ્વયંવર વગેરે પહેલા વર્ગની રચનાઓ છે ક્યારેક આખ્યાન અંતરે ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો પણ પ્રયાસ થતો નાકરે મહાભારત અને વલ્લભ ભટ્ટે ભાગવતના દશમ સિવાયના બાકીના સ્કંધો ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા છે બીજા વર્ગમાં 'મામેરુ', 'ફડી' શામળશાનો વિવાહ, સગાળશાચરિત્ર, એલૈયાખ્યાન વગેરે ભક્તજનોનાં ચરિત્રો આવે છે પહેલા વિભાગમાં આખ્યાનકારને પોતાની પ્રતિભાને અમકાવવાની વધુ મોકળાશ રહેતી લાગે છે પુરાણોમાંથી ઉપાખ્યાનો પસંદ કરી, બદલા તેને પ્રામાણિકપણે અનુસરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે તેનું ચંડીઆખ્યાન માર્કંડેય પુરાણમાંથી અંગતીનું ભાગાતર છે. નગાખ્યાનમાં પણ તે મહાભારતના નવોપાખ્યાનના વસ્તુને બદલા અનુસરે છે અને જ્યાં ફેરફાર કર્યા છે ત્યાં તેણે સંસ્કૃત સાહિત્યની પ્રશિષ્ટ કૃતિઓ નૈપત્યરિત અને નનય પૂનો આધાર લીધો છે અને તે વાતનો સ્ફોટ પણ કર્યો છે. એ જ પ્રમાણે માધવનું ઉપાહરણ, વિષ્ણુદાસના મહાભારતના પર્વો, અને ગિરધરજી રામાયણ પણ મૂળકૃતિના કાટછાટ સાથેના અનુવાદો છે પરંતુ નાકર અને પ્રેમાનંદ જેવા આખ્યાનકારો પોતાની નૈસર્ગિક પ્રતિભાને મુક્ત રીતે વિહરવા દેતા અને મૂળ વસ્તુમાં, ઓનાવર્ગની રુચિને લક્ષમાં

જેઠ સુદ સાતમને સોમવારે પૂર્ણ કર્યું એમ જણાવ્યું છે પરંતુ એ વર્ષમાં જેઠ માસમાં સુદ સાતમ અને સોમવારનો યોગ મળતો નથી 'નગાખ્યાન'ની પણ સ. ૧૭૩૩, ૧૭૪૨ અને ૧૭૬૨ એમ ત્રણ જુની રચનાસાલ ગયે છે

ગળી અનેક ફેરફારો કરતા આ ફેરફારો ધખીવાર એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં થતા કે આખ્યાનો લગભગ સ્વતંત્ર ફૂનિ બની જતાં. તે Copy Right નો જમાનો ન હતો. જીમની રચનામાંથી પોતે અમુક ઘટના ઉપાડે છે એમાં મોટો ગુનો કરે છે એવું કેઈ આખ્યાનકાર માનતો ન હતો. એથી આખ્યાનકારો પુરોગામી આખ્યાનકારોના નિરૂપણનો નિઃસંકોચ લાભ ઉઠાવતા. થાં ઉમાશંકરે અવતોષ્ટુ છે તેમ પ્રેમાનંદે વિશ્વનાથ, વિષ્ણુદાસ અને નાદરના ખગતનામાંથી લખાઈ ગયાલી છે અને એથી થાં. મુનગીએ પ્રેમાનંદને A prince of plagiarist તરીકે ઓળખાવ્યો છે. પરંતુ જેમ ખગરદાર આ પ્રકારની ભૂટને 'ખાદશાહી ભૂટ' કહેતા તેમ આખ્યાનકારોને એમાં મોર્ષ સંકોચ ન હતો અને પ્રમાનંદ જેવા આખ્યાનકારો તો નિરૂપણની વિશિષ્ટ રીતિ, પ્રસંગની અભિનવ સંયોજના, રસનિરૂપણ અને સક્રમણની આગવી શક્તિ અને પાત્ર તેમ વાતાવરણના ગુજરાતીપણાથી, પુરોગામીઓના મધ્ય છતાં પોતાના આખ્યાનોને અકીયતા અર્પે છે. અપૌરાણિક આખ્યાનોમાં પણ અસ્તિત્વાત્મક ભકતના જીવનના અમલકારપૂર્ણ પ્રસંગને કેન્દ્રમાં રાખી આખ્યાનકાર તેની આજુમાજુ, તથ્યને બાધ ન આવે તે રીતે વસ્તુની ગૂંથણી કરતો. પ્રેમાનંદે મૂળ વસ્તુમાં કરેલા ફેરફારો, પુરોગામીઓની રચનામાંથી લીધેલી ઘટના વગેરેનું નિરૂપણ ધધારથાને કપું છે.

આખ્યાનોમાં વિવિધ રસનું નિરૂપણ અગત્યનું અંગ છે. વસ્તુ લોકપ્રિયતા હોઈ, તેમાં રસની ઉત્કટતા ન હોય તો શ્રોતાઓના મન ઉપર તે પકડ જમાવી શકતું નથી. તેથી ઉત્કટ રસનિરૂપણ અને એક રસમાંથી જીમ્મ રસમાં અનાયાસ સક્રમણ આખ્યાનકારાનું અગત્યનું તત્ત્વ છે. રસની ઉત્કટતા સાધવા માટે આલંબન અને ઉદીપન વિભાવ અને સંચારી ભાવનું આલેખન વિમલે થતું. શૃંગાર, ક્રુદ્ધ, વીર જેવા એક રસ પ્રધાન રહેતો તો જીમ્મ રસ ગૌણ છતાં પૂરક બની રહેતા. 'ઓખાદરણ' શૃંગારરસપ્રધાન રચના છે, તેમાં વીરરસને પણ સ્થાન મળ્યું છે. 'રણપટ્ટ' વીરરસની રચના છે તેમાં હાસ્ય ક્રુદ્ધ, જીમ્મત્સ

અને અદ્ભુતને પણ અવકાશ છે તો ' મામેરું ' હાસ્યરસની રચના છે. તેમાં દુરુણની જમાવટ અસરકારક છે. ' મુદ્ધમાયરિત્ર ' શાંત રસની કૃતિ છે, તેમાં હાસ્યરસને પૂરો જહેલાવ્યો છે. ' નળાખ્યાન ' માં દુરુણ રસ પ્રધાન છે. પરંતુ તેની પડછે હાસ્ય, વાત્સલ્ય, અદ્ભુત જેવા રસો પણ પૂરા ખીટ્યા છે એક રસમાંથી બીજા રસમાં છટકી જવાની કલા તો પ્રેમાનંદ જેવી કોઈ જ કલાકારને સાધ્ય ન હતી.

પાત્રનિરૂપણ પણ આખ્યાનકારની શક્તિનો સારો પરિચય કરાવી જાય. સામાન્ય આખ્યાનકારનાં પાત્રો મૂળ કૃતિને વફાદાર અને કદપૂતળી જેવાં નિર્જીવ લાગે. જ્યારે સ્વતંત્ર પ્રતિભાવાળા આખ્યાનકારનાં પાત્રો જીવંત અને સ્વાભાવિક લાગે. આખ્યાનો સાધારણ રીતે અમુક વ્યક્તિનું ચરિત્ર, મહાત્મ્ય નિરૂપવા આસેખાતાં હોય છે. એથી તે વ્યક્તિનું અતિશયોકિતભયુ નિરૂપણ થવાનો સંભવ ખરો. પ્રેમાનંદની પાત્રસૃષ્ટિ આખ્યાનસાહિત્યમાં એક અભિનવ ઉન્મેષ પ્રમટાવે છે. તેનાં પાત્રો અતિમાનવ નથી. દેરોને પણ તે માનવની કાટિએ લાવીને મૂકી દે છે પુરોગામી આખ્યાનકારોનાં એ જ નામનાં પાત્રો દરતા તેનાં પાત્રો—મત્સ્યસંજીવન પ્રસંગે દમયંતી પર આરોપ મૂકતો નળ, પ્રેમધેન્ના ઓખા અને અનિરુદ્ધ, પુત્રધેન્નાં નંદ્યશોદ્ધ કે દેવકી-વસુદેવ, નમાઈ કુંવરગાઈ કે જમાનાની ખાધેલ વડસામુ, મુદ્ધમેનો અભિમન્યુ કે ધૃષ્ટદ્યુમ્નિ જેવો કુટિલ પ્રધાન એ સૌ લોહીમાંસથી ભરેલાં જીવંત અને સ્વાભાવિક માનવ પાત્રો છે.

આખ્યાનોમાં વસ્તુ જો પુરાણનું હોય તો પણ પુરાણનું વાતાવરણ જમાવવામાં આખ્યાનકાર વિશેષ આગ્રહી જણાતો હોતો નથી. આખ્યાનકાર પાત્ર અને ઘટના પરત્વે સમકાલીન રંગપૂરણી કરતો. લોકમનરંજન આખ્યાનકારનો એક હેતુ હોઈ તેના સમયના રૂઢિચિવાજો, સમાજની લાક્ષણિકતાઓ, આચારવિચાર, પહેરવેશ, શુકનઅપશુકનના વહેમો વગેરે તેમાં લાવતો તેથી ઓના વર્મને આખ્યાનમાં પોતાના જ

સમય અને સમાજનું પ્રતિબિંબ દેખાતું કદાચ એથી તે આખ્યાનપ્રાપ્તિ
અને પાત્ર પરત્વે આત્મીયતા અનુભવતો હશે પ્રેમાનંદના આખ્યાનોમા
તો સમગ્રનીન રંગપૂરખી એટલી તો તાદ્દશ છે કે તેના આખ્યાનો તેના
સમયના ગુપ્તતાદર્શનના દસ્તાવેજ ચિત્રો સમા લાગે તો નવાઈ નહિ

૭૮ ૧૦ ઝૈલી અને વર્ણનકલા આખ્યાનપ્રાપ્તિ આરમ્ભ અગ
છે આખ્યાનપ્રારંભ ધાર ત્યાર દમ્ભાવે અને ધાર ત્યારે ગડાવે એ તો ત્યારજ
શમ્ય છે જ્યાં એની પામે ભાષાપ્રબુત્વ હોય અને ભાષા પ્રમાણે
શબ્દોને રમણી શક્તિ હોય જો તેની પામે પાત્ર અથવા પ્રસંગની
વેધક ચિત્રશક્તિ ન હોય તો તેની રચના પ્રાણાભરેલી જતી જાય
એથી જિનકુ પ્રસંગો બને નિ સરસ હોય પણ આખ્યાનપ્રારંભ સમર્થ
ચિત્રશક્તિ હોય તો તેને પણ તે સરસતાના તારા દે છે વર્ણનગટા,
તાદ્દશ ચિત્રો ઉપસાવવાની પ્રા ઉપગત ભાષાની પ્રૌદિ વાદ્યગટા-શબ્દની
વિવિધ રમ્ભિઓને પ્રયોજવાની સૂત્રની જાણેના આખ્યાનપ્રારંભ પામે ગ્રહે
છે મોગ ભાગના આખ્યાનોમા પાત્ર અને સ્થળના વર્ણનો પરપરાગત
હોય છે અને એ દોરમાથી પ્રેમાનંદ જેવો સાહિત્યપ્રવાહી પણ મુક્ત
નથી આમ છતાં જ્યાં વર્ણન નિમે પરપરા વ્યાસની આપતી ન હોય
અને નવું જ વર્ણન આપવાનું હોય ત્યાં સમર્થ આખ્યાનપ્રારંભ પોતાની
શક્તિ બતાવવાની તક મળે જાય છે

પ્રેમાનંદ :- જીવનવિષયક સામગ્રીની સંદિગ્ધતા

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન પરંપરા પ્રમાણે પ્રેમાનંદે પણ પોતાને વિશે વિગતવાર માહિતી આપી નથી. તેથી તેના જીવન અને કવન વિશે અનેક કિંવદંતીઓ પ્રવર્તે છે, જેમાંની કેટલીક તો પાછળથી ઇરાદાપૂર્વક ઉપગમથી કાઢવામાં આવી હોય તેમ જણાય છે. ઉદર નિમિત્તે પોતે આખ્યાનો લખ્યાં છે. એમ જણાવનાર અને પોતાની કવિ પ્રતિભા વિશે અત્યંત વિનમ્રતા દાખવનાર પ્રેમાનંદને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હોય તેવો કવિયશ અપાવવાના પ્રયામે ‘પ્રાચીન કાવ્યમાળા’ના સંપાદકોએ વસ્તુતઃ પોતે સંશોધક તરીકેનો યશ ખાટી જવાના અને ગાયકવાડ સરદારના પ્રાચીન સાહિત્યના પ્રકાશન અંગેના ફંડનો ઉપયોગ કરવાના હેતુથી કર્યાં. એ માટેની કંઈક ભૂમિકા નર્મદાચંકરના અને નવલરામના લિન્ન સંદર્ભમાંનાં વિધાનોમાં તેમને મળી રહી અને કેટલીક ઉપગમવામાં આવી. આ કિંવદંતીઓના અને સંદિગ્ધ અસંદિગ્ધ કૃતિઓનાં જનજાગૃત્તંબરામાંથી પ્રેમાનંદના સાચા વ્યક્તિત્વ અને કાર્તૃત્વની ઝાંખી મેળવવાનું કાર્ય દુઃસાધ્ય બની રહે છે.

સમય :

પ્રેમાનંદે શ્રુતિપ્રોક્ત ચતુશરદ્ધતું આયુષ્ય (૧૬૬૨-૧૭૬૦) યોગ્યું હતું એમ માનવામાં આવતું હતું. તેના જન્મ કે મૃત્યુના વર્ષ વિશે ચોક્કસ નિર્દેશ તેની પોતાની કોઈ કૃતિમાંથી મળતો નથી. પરંતુ તેની કૃતિઓની રચનાસવત ઉપરથી તેનો જીવનકાળ અનુમાની શકાય. તેની અસંદિગ્ધ કૃતિઓમાં સૌથી પહેલી રચનાસંવત ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’ અને ‘અભિમાન્યુ આખ્યાન’ની છે. આ બંને કૃતિઓ સં. ૧૭૨૭ માં રચાઈ છે. ‘ઓખાદરજી’ની રચના સંવત ૧૭૨૩

શંકારપદ છે. સં. ૧૭૨૦ માં રચાયેલું ‘લક્ષ્મણાદરણ્ય’ પ્રેમાનંદનું ન હોવાનાં અનેક પ્રમાણો મળે છે. તેથી સં. ૧૭૨૭ તેના સર્જનનો પ્રારંભકાળ હશે. તે પહેલાં વીસ બારીસ વર્ષ તેનો જન્મ અનુમાની શકાય. તેની ઉદ્ભવી કૃતિ ‘દશમસ્કંધ’ છે; તેની રચના દરમ્યાન જ તેનું અવસાન થયું. અને મુંદરે તે સં. ૧૭૬૬ માં પૂરો કર્યો એમ જટલીક હસ્તપ્રતો ઉપરથી જણાય છે. પરંતુ હસ્તપ્રતમાં સં. ૧૭૭૩ માં મુંદરે ‘દશમસ્કંધ’ પૂરો કર્યાનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ મળે છે. પ્રેમાનંદના સમકાલીન સૂરતના વદ્ધલ ભટે દશમ સિવાયના પહેલા નવ સ્કંધો સં. ૧૭૬૩ થી ૧૭૬૫ના સમય દરમ્યાન રચ્યા છે. અગિયારમો અને બારમો એ બે સ્કંધો પછી તેણે રચ્યા છે. ‘દશમ સ્કંધ’ તેણે રચ્યો નથી તેનું કારણ કદાચ એ હશે કે આ સમય પહેલાં (સં. ૧૭૬૫) પ્રેમાનંદના દશમની એવી ખ્યાતિ જામી ગઈ હશે (સૂરત સાથેનો પ્રેમાનંદનો સંપર્ક તો સિદ્ધ છે.) જેથી વદ્ધલે તે સ્કંધની રચના ન કરી હોય અને પ્રેમાનંદનો જ દશમ ગાયો હશે. આ જાતની ખ્યાતિ મળનાં ચાર પાંચ વર્ષ તો સહેજે થયાં હશે એથી સંભવતઃ સં. ૧૭૬૦ થી સં. ૧૭૬૫ વચ્ચેના સમયમાં તેનું અવસાન થયું હશે અને મુંદરે ત્યાર પછી સં. ૧૭૭૩ માં (અથવા સં. ૧૭૬૬ માં) દશમ પૂરો કર્યો હશે. પ્રેમાનંદના મૃત્યુ પછી તરત જ મુંદરે તે પૂરો કર્યો એમ માનવું અનિવાર્ય નથી. જો ૧૭૬૦ ના અરસામાં પ્રેમાનંદનું અવસાન થયું એમ ગણીએ તે સં. ૧૭૮૬ ના રણપરા પછી દશમ સિવાય તેની રચેલી બીજી કોઈ કૃતિ મળતી નથી. પ્રેમાનંદ જેવો પ્રતિભાશાળી સર્જક વચ્ચેનાં આલીશોક વર્ષ સુધી નિષ્ક્રિય હશે? આમ પ્રેમાનંદનો જીવનકાળ સં. ૧૭૦૫ થી સં. ૧૭૬૦ ના અરસાનો ગણી શકાય.

ગુરુ રામચરણ બાવા :

પ્રેમાનંદ બાલ્યાવસ્થામાં જડ અને બાધો હતો અને કોઈ સિદ્ધ પુરુષના કૃપાપ્રસાદથી તેની પ્રજ્ઞા ખીલી. જો તેની માતા અમુક નિયત સમયે સિદ્ધપુરુષ પાસે તેને લઈ ગઈ હોત તો તે સંસ્કૃતમાં કાવ્યો લખી

રાક્ષસ, એવી લોકવાયકા છે. કવિ, કાલિદાસ માટે છે તેવી કિંવદંતીઓ. પ્રેમાનંદ જેવા પરિણત પ્રજ્ઞા ધરાવનાર કવિઓ માટે ઉપજાવવામાં આવે છે 'રામ ચરણકમળ મકરંદ લેવા ઇચ્છે પ્રેમાનંદ' એ પંક્તિના આધારે કોઈક રામચરણ પ્રેમાનંદના ગુરુ હશે એમ કહેવામાં આવે છે. કોઈક વિદ્યાગુરુ પાસે તેણે સંસ્કૃત કાવ્યપુરાણનું વધતું જોડું જ્ઞાન મેળવ્યું હશે એમાં કોઈ શંકા નથી. વિદ્યા ગુરુમુખ થવી જ જોઈએ એ તો પ્રાચીન પ્રણાલિ છે જ. પરંતુ 'રામચરણ' શબ્દ તેના ગુરુના નામનો નિર્દેશ કરતો નથી. પ્રેમાનંદના ઇષ્ટદેવ રામ હતા. 'દશમસ્કંધ' જેવી ભાગવત પર આધારિત અને કૃષ્ણકીર્તી રચનામાં પણ તે અનેકવાર રોમનું રમરણ કરે છે અને રામ અને કૃષ્ણને એક પ્રમાણે છે.^૧ 'રામ, ચરણકમળ મકરંદ' શબ્દ તો તેના ઇષ્ટદેવ રામચન્દ્રના ચરણકમળના મકરંદને પામવાની અભીપ્સાનો નિર્દેશ કરે છે. 'શ્રી રઘુપતિને શીય નામી' 'દશમસ્કંધ'નો પ્રારંભ કરતો પ્રેમાનંદ અનેક કડવાને અંતે, વક્ષણમાં રામને રમરે છે.^૨ જો ઉપરનો શબ્દસમૂહ ગુરુના નામનો નિર્દેશ કરતો હોત તો 'રામચરણ'ની સાથે ગુરુ શબ્દ મૂક્યો હોત. દશમસ્કંધમાં ૫૪માં કડવાને આરભે^૩ પણ પ્રેમાનંદ ગણપતિ અને સરસ્વતી સાથે ગુરુનું રમરણ કરે છે, ત્યાં પણ કોઈ નામ નિર્દેશ કરતો.

૧. પ્રેમાનંદ પ્રમુ રામકીર્તિ થયો તૃતીયો અધ્યાય રે. (કડવું ૧૧)
પ્રેમાનંદ પ્રમુ સીતાપતિ બાધ્યા બિખળ સાથ રે. (કડવું ૩૭)
અવગતિ ગોકુળમાં રમે, પ્રેમાનંદ—પ્રમુ રામ. (કડવું ૧૦૨)

૨. કડવું ૧૧, ૨૭, ૨૮, ૩૦, ૩૩, ૩૬, ૩૭, ૩૮, ૪૦, ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨. ૬૫, ૭૫. કેટલાંક કડવામાં આજી કથા મવાદે પણ તે ઇષ્ટદેવ રામને રમરે છે.

૩. ગુરુચરણ પંકજનું ધ્યાન રાખું,
કાળી નામ શીકૃષ્ણનું જીર્ણ સાખું;
ગુરુ ગણપતિ સરસ્વતી શીય નામું,
શુકવદન વાણીનો પ્રસાદ પામું.

નથી. તેના અન્ય આખ્યાનમાં આવી અનન્ય દ્વિપ્રતિભાની પ્રસાદી આપનાર ગુરુનો નામોદ્દેશ જો તે ન કરે તો દશમસ્કંધમાં તેમ કંવાનું કોઈ દોરણ નહોતું.

લાપાલકિત અને શિષ્યમંડળ વિશે :

ગુજરાતીની દિગ્ગત 'શુ શાં પૈસા ચાર' હતી અને ગુર્જરાના મુર્ખ જાદુમ્ એવા આદેષો થતા તેથી ગુજરાતી સમૃદ્ધ ભાષા ન ગણાય ત્યાં સુધી પાઘડી ન પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા ત્રેમાનંદે લીધી હતી એવું કહેવાય છે. જે સમયમાં ગુજરાતી ભાષા હજુ સાહિત્યિક સ્વરૂપ પામી રહી હતી. ને હજુ તો ત્રેમાનંદે દશમસ્કંધમાં 'ગુજરાતી ભાષા'¹ તરીકે ઓળખાવી જતા 'પ્રાકૃત' અને 'અપભ્રંશ ગિરા'² તરીકે ઓળખાતી તે સમયમાં નર્મદ-દક્ષપત સમયનું આવુ ભાષાભિમાન ઉદરનિમિત્તે આખ્યાનો લખનાર વિનમ્ર ભટ્ટ ત્રેમાનંદમાં અચકચ લાગે છે. ત્રેમાનંદની ભાષાલક્ષિત તેનું શિષ્યમંડળ અને પુત્ર વલ્લભ એકઠીજા સાથે સંકળાયેલાં છે. શામળની 'અગદવિદિ'ની રૂપર્યામાં 'ત્રેમાનંદ મૃત વલ્લભ' જેમાં રૂપીદાસના આશ્રિત શામળની (શામ લક્ષણવંતા-શામલ લક્ષણવંતા) નિંદા કરી તે 'કૃષ્ણવિદિ' કાવ્યથી ત્રેમાનંદને ગુજરાતી ભાષાનો ઉદ્ધાર થઈ ગયો લાગ્યો ને એક લક્ષ માટે વારજીએ આણેલી પાઘડી તેણે પહેરી. પરંતુ શામળે સન ૧૭૮૫ 'સુપ્રબહોતેરી'ની પંદર વાર્તાઓ પૂરી કરી સિદ્ધાન્ત રૂપીદાસને સૌ પહેલીવાર સંબળાવી, તો ૧૭૭૭ના 'કૃતિપ્રસન્નાખ્યાન'માં શામળ અને રૂપીદાસના સંબંધની વાત વલ્લભે ક્યાંથી કરી ? શામળે અગદવિદિ સ. ૧૮૦૮માં રચી, ત્યાર પછી વલ્લભ કૃષ્ણવિદિ રચે તો તે શામળે ત્રેમાનંદ જીવંત હશે ! યુતિપ્રોક્ત સૌ વર્ણન આયુષ્ય ગણીએ તો મણુ સં. ૧૭૬૨ના અરસામાં તો તેનું અવસાન થયું જ હશે.

૧ ખાંધું નાગદમણુ ગુજરાતી ભાષા : દશમસ્કંધ કડવું ૫૪

૨ આ પાસા બ્યાસ લાગે સંસ્કૃત, આ પાસા માહારું પ્રાકૃત.

ભારોભાર 'ધરસી શબ્દો,' 'મિનારસ' । જેવાં અગ્રેજોએ બેદાબનાવેલા ઉચ્ચાણવાળા શબ્દો, અગ્રેજ વાક્યરચનાની છાયા જેવાં અનેક કારણોએ વલનભરી કૃતિઓ તો તરકટી પુસ્તક થઈ છે અને ઉપર બતાવેલું તે પ્રમાણે વલ્લભ અને તેને ઉપજાવેલી, પ્રેમાનંદની શાળાભક્તિ તેમ તેનું શિષ્યમંડળ પણ કપોલકપિત જ પુગાર થાય છે. પ્રેમાનંદને અનેક શિષ્યો હતા અને તેમને તેણે જુદી જુદી ભાષાઓમાં કાવ્ય રચવાનું કહ્યું હતું, એમ કહેવાય છે પ્રેમાનંદના કહેવાના શિષ્ય 'વીરજીએ લખેનું' સુગ્રેખાહરણ' સં. ૧૭૨૦માં રચાયેલું છે પ્રેમાનંદની અસદિગ્ધ કૃતિ સો પહેલી સં ૧૭૨૦માં રચાયેલી મળે છે, 'ઓખાહરણ'ની શકાસ્પદ સ ૧૭૨૩ છે અને સદિગ્ધ કૃતિ 'લક્ષ્મણાહરણ'ની સંવત ૧૭૭૦ છે તો ગુરુ કરતાં શિષ્યે પડેલી રચના કરી હશે ? અથવા પ્રેમાનંદે કાવ્યસિદ્ધિ મેળવી તે પહેલાં વીરજીએ તેને ગુરુપદે ધ્યાયો હશે ? વીરજી અને પ્રેમાનંદ સમકાલીન હતા પરંતુ ગુરુશિષ્ય નહિ. એ જ રીતે ખીન્ન નિધો વિશે પણ નિઃશક પુરાવાઓ મળતા નથી.

પ્રેમાનંદ-શામળ ઝબડો :

નર્મદ અને દયપતતામ વચ્ચે જે પ્રકારની જાગૃત સ્પર્ધા હતી તેની પ્રેમાનંદ અને શામળ વચ્ચે કહંપવામાં આવી છે 'અષ્ટાવક્રાખ્યાન'માં સ્તુત્તાનું વિદ્યાવિનોદિની નામ શામળની વિદ્યાવિલાસિનીની હરીકાઈમાં છે એમ કહેવાય છે. પણ વિદ્યાવિલાસિની વિનેસટની વાર્તા શામળની નહિ પણ કોઈક જૈન કવિની છે શામળના 'ઉલ્લસકર્મ સર્વા' પર 'હવે ઉલ્લોગ દિમાયતી, કરવો ક્વણુ ઉપાય' એવો મોઢમ પ્રકાર, તેમ 'કવિઓ નૃમના કે શ્રીના, હળધર બળધર ત્રાસ' જેની પકિતમાં રખીદાસની વિડંબના 'દ્રૌપદીહરણ' જેની સદિગ્ધ કૃતિમાં મળે છે શામળે નારીની નિંદા કરે છે એ વાતનો 'અષ્ટાવક્રાખ્યાન'માં નિર્દેશ કરી, 'નિંદે નારી નદાની' એ જાતની વક્રાંતિ પ્રેમાનંદે કરી હોવાનું કહેવાય છે. શામળે પણ પ્રેમાનંદના આ પ્રકારનો ઉત્તર 'મદનમોહના'ને અતે આપ્યો છે એમ

કહેવાય છે. પરંતુ આ બધું સાચું માનતાં પ્રેમાનંદ અને શામળને સમકાલીન માનવા પડે.

શામળની સૌ પહેલી કૃતિ ‘શિવપુરાણ’ સં. ૧૯૭૪ ની મળે છે અને ‘સુદામહોતેરી’ જે સંભવતઃ અંતિમ કૃતિ છે, તે સં. ૧૮૨૧ ની છે. શામળનો સર્જનકાળ સં. ૧૯૭૪ થી ૧૮૨૧ અને પ્રેમાનંદનો સર્જનકાળ સં. ૧૭૨૭ થી ૧૭૬૦ છે. પ્રેમાનંદના અંતિમ દિવસોમાં શામળ બાધ્યાવસ્થામાં હશે, બન્નેનો સર્જનકાળ સમાન નથી જ. પચાસ સાઠ વર્ષના પ્રેમાનંદ અને પાંચ દસ વર્ષના શામળ વચ્ચે આવેલ બૌદ્ધિક અંતર ક્યાંથી સંભવે ?

પ્રેમાનંદ-પુરાણી અંધડા :

સંસ્કૃત પુરાણોમાંથી કથા કહેવાની પરંપરા તો અતિ પ્રાચીન છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતમાંયે પુરાણીઓ અને માણસોની સંસ્થા હતી- સંભવ છે કે બન્ને વચ્ચે ધંધાદારી વૈમનસ્ય હોય. પરંતુ તેથી પ્રેમાનંદને પુરાણીઓ સાથે અંધડા હતો એમ કહેવું પ્રાપ્ત થતું નથી. પુરાણીઓના ત્રાસથી રત્નેશ્વરને ડોહાઈ છોડવું પડ્યું અને તે પ્રેમાનંદનો શિષ્ય બન્યો. શુરુએ આથી પુરાણીઓ સાથે વેર બાંધ્યું અને તેમની ઉમ્મરે હોમ નિંદા આરંભી એમ ‘માર્ક’ડેપ પુરાણ’ને આધારે કહેવામાં આવે છે. પરંતુ ‘માર્ક’ડેપ પુરાણ’ જ એક તરફ પુરવાર થયું છે.

કહેવાય છે કે પ્રેમાનંદ પણ પહેલાં મૂળ સંસ્કૃત પુરાણોમાંથી કથા કરતો, પણ એક દિવસ બીજા પુરાણી સાથે બેસવાના સ્થળ વિશે તકરાર થતા, તેને તે સ્થળ છોડવું પડ્યું. આ સમયનો ડાંખ રાખી, પુરાણીઓની રાજી તોડવા તેણે લોકભોજ ટેલીમાં આખ્યાનો રચી માવા માંજા. આવી આખ્યાયિકાઓ પ્રેમાનંદની ‘માર્ક’ડેપ પુરાણ’ ‘ત્રાસપ્રશંગખ્યાન’ જેવી સદિગ્ધ કૃતિઓમાં જ મળે છે. આખાહરણ, નળાખ્યાન જેવી અસદિગ્ધ કવની પ્રેમાનંદીય કૃતિઓમાં તેનો નિર્દેશ માત્ર પ્રશ્ન મળતો નથી. ‘તમારી કવિતા દેહને ઈશ્વરની લેજે સાર રે,’

અથવા 'ત્યમ પુરાણી પિતા સ્તુતા કૃતું હરે પૌત્ર હેતુ' જેવી અશ્વિત્વ પંક્તિઓ ત્રેમાનંદની કોઈ શકે નહિ.

પુરાણી સાથેના ઝપડાના સમર્થનમાં 'દશમસ્કંધ'ની આ પંક્તિઓ ટાંક્યામાં આવે છે :

કથા પ્રસંગ એકું નવ પડે, ચાલ્યો જાઉં સુધે મેરડે,
આ પાસા વ્યાસ વચ્ચે સંસ્કૃત, આ પાસા માહાતું પ્રાકૃત,
આ પાસા અધ્યા શ્લોક સંબંધ, આ પાસા કડવા ચોપાઈ બધ.
બાંધેો મંથ જોડ સમાન, કહેશે લોક કીધું અભિમાન,
નથી વાદ વચન કીધું પ્રકાશ, જેમ શ્રોતાને આવે વિશ્વાસ,
વ્યાસ વાણી જાણી મેં જયા, તેવી પ્રાકૃત જોડી કથા.

'માર્કંડેયપુરાણ'માં આને મળતી પંક્તિઓનો નિર્દેશ કરી આ ઝપડો સમજાવવામાં આવે છે. 'દશમસ્કંધ'ની ઉપરની પંક્તિમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત વચ્ચેનો ભેદ સમજાવી, સંસ્કૃત સાથે કોઈ વાદ કે વિતંડા નથી, એવી વાત રખત છે. આ પંક્તિઓમાં પુરાણી સાથેના ઝપડાનું કામન અને સમાધાન છે એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી. કારણ સંવત ૧૭૬૫માં રચાયેલ કહેવાતા માર્કંડેય પુરાણમાનો ઝપડો સંવત ૧૭૬૦ના અરસામાં અધૂરા રહેલા 'દશમસ્કંધ'માં સમી કેવી રીતે જાય ? અનેક બાબ તેમજ આંતર પ્રમાણોને આધારે 'માર્કંડેય પુરાણ' વીસમી સદીની અસરવાળી રચના પુરવાર થઈ છે. એથી આ ઝપડો પણ નિરાધાર સિદ્ધ થાય છે.

ત્રેમાનંદનાં નાટકોનું કર્તૃત્વ :

ત્રેમાનંદનાં નાટકોનું સંશોધન (?) કરી 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા'ના સંપાદકોએ ત્રેમાનંદમાં સર્વતોમુખી પ્રતિભાનું આરોપણ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ એ સંપાદકોમાંથી કોઈમાં ત્રેમાનંદી પ્રતિભા ન હતી, જેથી ત્રેમાનંદને નામે જેટલી કૃતિઓ તેમણે રચી પ્રગટ કરી તે સર્વમાં

અપ્રેમાનંદી લક્ષણો સૌથી વધુ જણાય છે. ‘દ્રૌપદીહરણ’ જેવાં આખ્યાનો પ્રેમાનંદને નામે પ્રકાશિત થયાં ત્યાં મુઢી તો તેમનું કાર્ય બધે ભારે રહ્યું. પણ જ્યારે પ્રેમાનંદે નાટકો પણ લખ્યાં હતાં એવું પુરવાર કરવા એટલા કરી ત્યારે તો જાણું જ પોદણ જહાર આવ્યું.

પ્રેમાનંદના સમયમાં અદારમી સદીમાં, શિષ્ટ ગુજરાતીમાં નાટક લખાય એ પહેલું આશ્ચર્ય. મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં રંગભૂમિ અથવા નાટ્યલેખનની પ્રવૃત્તિનો સદંતર અભાવ હતો એમ ન કહી શકાય. નાટકોની પરંપરા તો ભરત મુનિના સમય પહેલાંથી, ભાસ કરતાં એ આગળથી ભારતમાં તેમ ગુજરાતમાં અવિચ્છિન્ન ચાલી આવી છે. પરંતુ પ્રતિભાશાળી પંડિત લેખકોએ ગુજરાતમાં તેમ અન્યત્ર નાટકો લખ્યાં તે સંસ્કૃતમાં. પ્રાકૃત જનસમાજ માટે તો ભવાઈ અને રામલીલા જેવા પ્રકારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા. પ્રેમાનંદ પહેલાં કે પછી કોઈ મધ્યકાલીન કવિએ નાટકો લખ્યાં જાણ્યાં નથી, તે સમયે આ પ્રકારનાં, શિષ્ટ ભાષાનાં સંસ્કૃત કરતાંયે વિશિષ્ટ પ્રકારની પદ્ધતિ યોજનાવાળાં રંગમંચની આવશ્યકતાવાળાં નાટકો શક્ય ખરાં ? ‘સત્યભામા રોય દર્શિકા-ખ્યાન’, ‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન’ અને ‘તપત્યાખ્યાન’ એ ત્રણ નાટકો પ્રેમાનંદનાં જણાવાયાં હતાં પરંતુ અનેક જાણ અને આશ્ચર્યંતર પ્રમાણોને આધારે તે નિરાશ રીતે અપ્રેમાનંદી, એટલું જ નહિ, અર્વાચીન લેખકોએ પ્રા. કા. માળાના સંપાદકો અથવા તેમના સહાયકોએ લખી કાઢ્યાં છે તે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે.

એક દરજ્જા ભજવાતું રહે અને પડદા પાછળ ખીજું ગોઠવાતું જાણ એવી વિશિષ્ટ પદ્ધતિયોજના, ચાલુ અંકે પાત્રો ચાલ્યા જાય અને ખીજાં પાત્રો આવે અને નાટકનો પ્રવાહ વહેતો રહે એવી પદ્ધતિ, તેમ નાટકમાં ગીત અને નૃત્યની અનિવાર્યતા એ ઝોગણીસની, વીસમી સદીની ધંધાદારી રંગભૂમિની અસર સૂચવે છે.

‘તપત્યાખ્યાન’માં જલાતકારે કુચમદેનની ઘટના અપ્રેમાનંદી છે.

સૌથી વધુ નિર્ણાયક મુદ્દો બાપાનો છે. ગુજરાતી બાપામાં ગદ્ય પ્રયોજવાનું નર્મદાશંકરના સમયથી શરૂ થયું એમ મનાય. તે પહેલાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાં ગુજરાતી ગદ્યના નમૂનાઓ મળે છે. એ સ્વામીનારાયણી ગદ્ય અને નર્મદાશંકરના ગદ્ય કરતાં જે શિસ્ત, સંસ્કારી અને ઔદિયુક્ત ગદ્ય અદ્વારમી સદીમાં, જે સમયે ગુજરાતી બાપાની પ્રાથમિક જૂમિકા દળુ તો ધડાતી હતી ત્યારે લખાતું હશે ? આ નાટકોનું ગદ્ય તો ગોવર્ધનનમ અને પડિત યુગના બીજા સાક્ષરોની ગદ્યશૈલીની ખરોખરી દરે એવું છે

‘પરેડ’ જેવા અગ્રેજી શબ્દપ્રયોગો; અગ્રેજી અસરવાળી વાક્ય રચનાઓ; ‘પિતાશ્રી’ જેવા અર્વાચીન શબ્દપ્રયોગો; ‘તજવીજ કરવી’, ‘બાર આવવું’, ‘મોજ માણવી’ જેવા અર્વાચીન શ્લોકપ્રયોગો; હાસ્યમવાલી, જેબા, ખરેખાત, સરકારી, બદોખસ્ત, દુર્મિલ્લ જેવા પ્રેમાનંદની અસંદિગ્ધ કૃતિઓમાં ક્યાંયે ન મળતા શબ્દો, કૃત્રિમ અતુપ્રાસો અને યમકો, ગુજરાતી બાપાભક્તિ અને અન્ય બાપાભાષીઓ પરત્વે દોષ એ સર્વને આધારે આ નાટકો પ્રેમાનંદના જમાનાની પેદાશ નથી જ એમ નિઃશંકપણે કહી શકાય.

અપ્રેમાનંદી આખ્યાનો :

અનેક જૂનાં નવાં આખ્યાનો પ્રેમાનંદને નામે પ્રગટ કરી, તેને આખ્યાનરીર બનાવી દેવાયો છે પરંતુ ‘નળાખ્યાન’, ‘ઓખાહરણ’ જેવાં નિશંક રીતે પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં જે લાક્ષણિકતાઓ વરતાય છે. તેનાથી પ્રેમાનંદનાં ગણાવાયલાં કેટલાક આખ્યાનો જુદાં પડી જાય છે એમાંનાં કેટલાંક આખ્યાનો સાચેજ પ્રાચીન છે, પરંતુ તેનું કર્તૃત્વ નક્કી ન થઈ શકતાં આખ્યાન છે માટે તે પ્રેમાનંદનાં ગણાયાં છે. ‘ચન્દ્રહાસ આખ્યાન’નું સંપાદન કરતાં આવી એક હકીકત મારા જાણવામાં આવી છે. વડોદરાના ‘પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર’માં પ્રેમાનંદનાં પ્રસ્તુત આખ્યાનની જે હસ્તપ્રતો છે એવી તે સંસ્થાની જાપેક્ષી યાદીમાંની

નોંધ ઉપરથી તે મેં તપાસી, તો જણાવું કે તે બંને હસ્તપ્રતો ત્રેમાનંદનાં આખ્યાનની નથી. આખ્યાન છે માટે એ ત્રેમાનંદની રચના એ માની લઈ બંને પ્રતો તેને નામે નોંધાઈ હતી. તે પ્રતો તપાસીને તેનું કૃતૃત્વ નક્કી કરવામાં જ ન આવ્યું હતું. ખરેખર આ પ્રતો જોજના ચન્દ્રદાસ આખ્યાનની હતી.^૧ આવી રીતે અનેક આખ્યાનો જાણેઅજાણે ત્રેમાનંદના ગણાયા છે. ક્યારેક લલિયાની ચરતચૂકથી નામ, રચના સંવત વગેરે બદલાઈ જવાનો પણ સંભવ છે. હારમાળા, લઠમણાદરણ, સપ્તમરકંધ, મુખદ્રા-રણ, દ્રૌપદી સ્વયંવર, નચિકેતાખ્યાન, પાંડવાશ્વમેધ, બીષ્મ પર્વ, વેરાટ પર્વ, સભા પર્વ, બલુવાહન આખ્યાન—આ કૃતિઓ જૂની છતાં ત્રેમાનંદની ગણી શકાય એવી નથી. જુદી જુદી હસ્તપ્રતોમાં ભિન્ન ભેન્ન કર્તાઓના નામનિર્દેશ, નિરૂપણલાઘવ, રસનિષ્પત્તિમાં ત્રેમાનંદી-તિલાનો અભાવ, ભાષાભિન્નતા જેવાં અનેક કારણોને લીધે આ આખ્યાનોનો કર્તા ત્રેમાનંદ તો નથી જ એવો નિર્ણય થાય છે.

‘ઋષ્યશૃંગાખ્યાન’માંની પુનરુક્તિઓ, રતિકેલીનાં બીભત્સ અને પતિ લાખા વર્ણનો, મોહવેષા અને સખીઓની સમ્મતીય કામનૃપિની ધર્મો, ‘અષ્ટાવક્રાખ્યાન’માં પણ દુર્ભોધના, પુનરુક્તિ, ઉદ્દાસદપુત્રી અને મહારાણી સુમતીના કામલોદ્ગુપ્તા અને રતિકેલીનાં દીર્ઘ વર્ણનો, આખ્યાનમાં નૃત્ય, ‘પર્ષ’નો ચલણતરીકે પ્રયોગ, શામળ અને પુરાણીઓના ધડાનો અસંભાવ્ય નિર્દેશ, ‘માધાતા આખ્યાન’માં મરાઠી અભંગનો યોગ વગેરે પ્રસ્તુત કૃતિઓ ત્રેમાનંદ જેવા શિષ્ટ, વિનમ્ર અને પ્રાસાદિક વેની નથી એટલું તો પુરવાર કરે જ છે અને ભાષાનાં પ્રમાણો એ તેઓની અર્વાચીનતા સિદ્ધ કરે છે.

‘માર્ક’ કેવળ પુરાણને સાહિત્યિક બનાવટ અને છેતરપિંડીના પ્રયાસ રીકે ગણાવી શકાય. ત્રેમાનંદ—પુરાણી ઝઘડાની વાતનાં મૂળ આમાં છે.

૧. વિગતે ચર્ચા માટે ચૂનાલાલ ગાધી વિચારણન સૂરવળા સન ૧૧-૧૨ના જુલેહીનમાં ‘સૂરવળા સંવત્ ૬૫૧ જોજનાસ’ વિશેનો માર્ગ લેખ. ~

ધર્મિણુ પુરાણોએ ‘માર્ક’ કે પુરાણ’ની બધી ય પ્રતો બાળી નાખી અને એમાના ‘મદાલસા આખ્યાન’નો ભાગ જ બચ્યો. પુરાણોના આ હુમલાથી એકે પ્રત ન બચી એમ માની શકાય નહિ. કુલ સત્તા ધરાવનારું વર્તમાન રાજ્યતંત્ર પણ પ્રબલિત પુસ્તકોની બધી ય પ્રતોનો કબજો મેળવી નાશ કરવામાં સફળ થતું નથી તો એ પુરાણો સફળ થયા હશે ? કદાચ થોડી પ્રતો બાળી નાખવામાં તેઓ સફળ થયા હોય તો આ પછીની કૃતિઓમાં, વિશેષ કરી, ‘દશમસ્કંધ’માં પુરાણો સાથે સમાધાનનો ધ્વનિ જોવાય છે-આ ઘટનાનો નિર્દેશ નથી. ‘માર્ક’ કે પુરાણ બાળી ગયું પણ એમાં ‘મદાલસા આખ્યાન’ બચી ગયું એ પણ પ્રતીતિદર લાગતું નથી ત્રેમાનંદના મૂળ ‘મદાલસા આખ્યાન’ અને ‘માર્ક’ કે પુરાણના ‘મદાલસા આખ્યાન’ વચ્ચે ધણો ફેર છે. એમ કહેવાયું છે કે ‘મદાલસા આખ્યાન’ પહેલું લખાયું અને પછી ‘માર્ક’ કે પુરાણ’ લખી તેમાં તે ગોઠવી દેવાયું. અને તેમ કરતા થોડા કે-માન કરવા પછા પછા એ ફેરફાર કરતા- ૩૫ના ૪૮ કડવા ક્યાં જેમાં નિરર્થક પુનરુક્તિ, દીર્ઘસૂત્રતા અને પિષ્ટ-પેયણ જેવા અત્રેમાનંદી દ્વંષણો જણાય છે. આ કૃતિમાં પાત્રાલેખનની ત્રેમાનંદની લાક્ષણિકતા ગુજરાતી સમાજનું પ્રતિચિત્ર કયાય દેખાતું નથી દલપતરાણીની પ્રહેલિકાઓ, કૃત્રિમ પ્રાસયોજના; આંનન્દવુ, મદવુ જેવા નામધાતુઓનો પ્રયોગ; ‘વર ધ્રુહિ’, ‘સ્વધાલક્ષક’ જેવા અતિસંસ્કૃત શબ્દોનો પ્રયોગ; ગદ્યાળુ અને દુરાકૃષ્ટ સંદર્ભવાળી પદ્ધતિઓ, કેટલીક કૃત્રિમ પ્રકારની સંસ્કૃત કહેવતો; વીસમી સદીના ઉદ્યોગીકરણનો સૂચક શબ્દ ‘નિલ’ અને કેવળ લક્ષ્મીના ચરિત્ર ગાવાની વૃત્તિવાળા અને ઉદર-નિમિત્તે આખ્યાન લખ્યું છે એમ વિનમ્રપણે કહેનાર કવિની કાવ્યચર્યા જે નર્મદ પંડીના સમયમાં જ આટલી જાગ્રત રીતે ગુજરાતી સાહિત્યમાં થઈ છે-એ સર્વ આ કૃતિ અત્રેમાનંદી અને વીસમી સદીના કોઈ સંશોધનજ્ઞવાદ્યુએ લખી હોવાનું સ્થાપિત કરે છે.

“ દ્રૌપદીકરણ ” પણ સાહિત્યિક બનાવટનો એક નાદાર નમૂનો

છે. આ કૃતિના પહેલા જ કડવામાં સામગ્રીના ‘ઉદ્ધમકર્મસંવાદ’ સામે કટાક્ષ છે. કાવ્યને અંતે સામગ્રીના આશ્રયતા રખીદાસની મર્મકં પશુ કરી છે. આગળ જોયું તેમ પ્રેમાનંદ સામગ્રી વચ્ચેનો ઝવડો એક ‘ઉપગ્રન્થેનું’ તૂટ છે. અને ‘ગ્રીમદીવરણ’ની રચના સંવત ૧૭૪૫ સાચી માનીએ તો ત્યારે સામગ્રીના જન્મ પશુ નહિ થયો હોય. મધ્યકાળના કોઈ આખ્યાનમાં અને નિર્મિત્વાદ રીતે પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં પશુ સંસ્કૃત છદો યોગ્યતા નથી. આ કૃતિમાં સંસ્કૃત છ દો છે, જે તેના કવૃત્વની શંકા દઢ કરે છે. રથજો મથજો યતિજાંમ, કિષ્કિંદ્ર વાલ્મીયના ‘આમદાસી’ ‘આપદાસી’ જેવા કૃત્રિમ શ્લોકો, અનર્થાપિકાઓ, ખડ્ગખંધ જેવી ચિત્રકાવ્યની રચનાઓ કરર, ખરર, ફરર જેવું રવાનુકારી પ્રાસ વૈચિત્ર્ય ઉપરાંત મૃતિમાં છટ દેવ હામી, ગણેશની છપ્પાં દર્શાવતી પાર્વતીના સુખમાં મૂકેલ વિવેકહીન અને જોદ્દા ઉકિત વગેરે દોષોને લીધે, આ કૃતિ જેમને માટે ખાસ રચવામાં આવી છે તે ‘ભારતી વૃત્તિના રસિવા પંડિતમન’ને કેમ સંતોષી શકી હશે? માર્કંડેયપુરાણ અને બનાવટી વસ્ત્રલક્ષની કૃતિઓ સાથે સામ્ય ધરાવનાર આ કૃતિ પશુ તરકટી પુરવાર ચર્ચિ છે. આ બધી કૃતિઓમાંથી કોઈની હસ્તપ્રત ઉપલબ્ધ નથી.

પ્રેમાનંદના જીવન અને સાહિત્ય વિશેની સહિષ્ણતાઓનું ઉવટનું નિરસન કરવાનો સુચશ શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રી અને ડૉ પ્રસન્ન વકીલને કાળે જાય છે.

પ્રેમાનંદનું અસંદ્ધિજ્ઞ જીવન અને કવન :

પીરક્ષેત્ર વડોદરા નામે ગુર્જરદેસ ગુજરાતજી;
કજ્યુમુત રવિ પ્રેમાનંદ ચોવીસા નાતજી.

‘નગાખ્યાન’ને અંતે આ પ્રમાણે પોતાનો પરિચય આપનાર પ્રેમાનંદ વડોદરાના ચોવીસા ખાલાજી સાતિના ફજ્યારામનો પુત્ર હતો. તેનો જીવનકાળ સં. ૧૭૦૫થી સં. ૧૭૬૦ના અરસાનો હતો. તેનો કુટુંબગત

વ્યવસાય પુરાણીઓનો હશે તેથી તે પોતાને 'ભટ પ્રેમાનંદ' તરીકે ઓળખાવે છે. સંસ્કૃત ભાષાનો તે ભારે વિદ્વાન હોવાનો સંભવ નથી.* છતાં પુરાણો સમજવા જેટલું, કામચલાઉ સંસ્કૃત તેને આવડતું હશે. શરૂઆતમાં તે સંસ્કૃત પુરાણોને આધારે કથા કરતો હશે, પરંતુ સમય જતા પુરાણોને આધારે આખ્યાનો રચી ઇચ્છતુ આભનય સાથે, કદાચ પ્રાણ સાથે કથા કરવાનું આરંભ્યું હશે આખ્યાન રચવા પાછળ કવિવંશની ઝંખના કરતાં આજીવિકા-ઉદરનિમિત્ત^૧ પ્રેરકમળ હતું એમ કહી શકાય, પરંતુ ભક્તોના ચરિત્ર ગાતાં ગાતા તેનામાં પણ ભક્તિની ઉત્કટતા પાછલી વયમાં સંધાર્ષ હશે એમ 'દક્ષમરકંધ' જેવી કૃતિઓને આધારે કહી શકાય. આજીવિકા માટે તે વડોદરા, સુરત, નંદરનાર, બહારાનપુર જેવાં શહેરોમાં જતો 'નળાખ્યાન'માં તે નિર્દેશ કરે છે તેમ તે કૃતિ રચવાનો આરંભ તેણે સુરતમાં કર્યો અને તે નંદરનારમાં પૂર્ણ થઈ.^૨ કદાચ આ શહેરોમાં તેને આશ્રય આપનારા કેટલાક શ્રીમંતો હશે. ખીજાં શહેરોના એવા કોઈનો ઉદ્દેશ્ય એનાં આખ્યાનોમાં નથી. પરંતુ નંદરનારના દેસાર્ષ શંકરદાસ મહેતાનો^૩ ઉદ્દેશ્ય 'રણુવત'માં મળે છે. જેની આગ્રાથી તેણે 'રણુવત'ની રચના કરી;

● ચાતુર્થ શી જ્ઞાતિબ્રાહ્મણ ભટ પ્રેમાનંદ નામજી

—ગામેડું

● 'નિસરણી'માં તે વિનમ્રતાપૂર્વક જણાવે છે :

કાવ્યરાસના સહસ્ર પગથીઆ, તેમાં મહેલે પમથીએ ચઢ્યો રામ રે
કાવ્ય કવિતા કંઈ નવ ભણ્યું, પહેલી કવિતા કીધી રામ રે.

૧. ઉદરનિમિત્તે નિસરણી ગાઈ.....

—નિસરણી

બહારાંપર પરવેસ કીધો, બદર ભરવા કાંમ

—હુંડી

ઉદરનિમિત્તે સુરત સેવ્યું, ને ગામ નંદરનાર

—'સુદામાચરિત'

૨. મુરત કીધું સુરત મધ્યે, થડ પૂરણ નંદરનારજી

—નળાખ્યાન

૩. દેસાર્ષ મહેતા શંકરદાસે રુજને આગના દીધીજી

—રણુવત

આ શંકરદાસ મૂળ સુરતના હતા અને મરાઠા સાહેબના નંદરનારના સરદેઆઈ હતા.

આગળ નોંધ્યું છે તેમ તેના ધૃષ્ટદેવ રામ હતા. આજીવિ નિમિત્તે આખ્યાનો લખતા પ્રેમાનંદે સારું દ્રવ્યોપાર્જન કર્યું હતું અને લક્ષ્મીનાં ચરિત્રો ગાતાં પોતે ભક્તિરસથી પરિધુન બન્યા હતાં તેથી ‘દશમસ્કંધ’ તેણે પ્રભુપ્રીત્યર્થે લખ્યો છે.

‘ધૃતની સરિતા ચક્ષાવી ને ખાંડે બાંધી પાળ’ એવું પ્રમાણપ સંતુષ્ટ બ્રાહ્મણોને મુખેથી મેળવતા જેટલી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હશે કેમ તે સ્પષ્ટ કહી શકાતું નથી, કારણ એ વિશે આતરપ્રમાણે અસંદિગ્ધ રીતે મળતાં નથી. પરંતુ લોકોની રુચિને અનુકૂળ આખ્યાને રચનાર પ્રેમાનંદને પોતાના બાવહારિક યોગક્ષેમની ચિંતા હોય એ માનવાનું કારણ નથી. તેની સૌથી મોટી સમૃદ્ધિ આ રસસપત્તિય છલકતા આખ્યાનો અને એ દ્વારા મળેલી ચિરંજીવ કૃતિ છે. ચૈત્ર વૈશાખમા, મીનાકર્મા ‘ઓખાહરણ’, શ્રાદ્ધના દિવસોમાં નરસિંહ મહેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ, દર રવિવારે ‘મુઘામા ચરિત’ રીમત પ્રસંગોએ ‘મામેરુ’ ચાતુર્માસમાં ‘દશમ સ્કંધ’ દર રવિવારે ‘હાંડી લગલગ આ શતકના પહેલા ચરણ મુઘી ગવાતા અને લોકોને તેનાં આખ્યાનોમાંથી કેટલાક મોઢે પણ આવડતા. બસવંતરાય હાકોરે નોંધ્યું છે તેમ ભરૂચના પારસીઓમાં પણ લગ્ન અથવા અધરણી જેવા પ્રસંગે પ્રેમાનંદના એકાદ આખ્યાનની કથા થતી તેમાં તેની કૃતિની મુલ્યવત્તાની ઓછા નહિ પણ પસંદાવવા યુગમળનું કારણ છે.

પ્રેમાનંદની અસંદિગ્ધ કૃતિઓ આ પ્રમાણે છે :

રામાયણને આધારે રચાયેલી કૃતિઓ :

૧. રણપદ : સં. ૧૭૪૬

ભાગવતને આધારે રચાયેલી કૃતિઓ :

૨. દશમસ્કંધ સં. ૧૭૬૦ (?)

૩. મુઘામાચરિત સં. ૧૭૩૮

૪. ઝોખાહરણ સં. ૧૭૨૩ (?)
૫. ટુકિમણીહરણ સં. ૧૭૪૦,
મહાભારતને આધારે રચાયેલી કૃતિઓ :
૬. નળાખ્યાન સં. ૧૭૩૨

II રચનાઓ :

ની નિસરણી, વિરેક વલુઆરો,
વિવાહ (નાનો) જામર ગીતા,
ન કથા વગેરે રચનાઓ પણ

ત્રેમાનંદની આખ્યાનકલા

ત્રેમાનંદ એ મધ્ય યુગનો કવિ શિરોમણી : ‘સંસારી રસ’નો આ કવિ થી વિજયરાયના શબ્દોમાં કહીએ તો, “સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વમ્ જીવનને કલાકારની આગવી અને નિરાળીજ એવી અનાસક્તિથી નિહાળે છે અને કલાત્મક વાણીમાં મૂર્ત કરે છે. તેની એ રસસિદ્ધિઓએ તેને ત્રણસોક વર્ષ સુધી અવિરતપણે ગુજરાતભરના સસ્કાર નેતાનું મેંધેરું પદ અપાવ્યું હતું અને હજી પણ તે માત્ર સાહિત્ય દૃષ્ટિએ જોતાં, દૈહીક બાબતોમાં તો આપણા સકળ સાહિત્યમાં સર્વોત્તમ કવિ છે.”^૧

“ત્રેમાનંદનું એ પ્રકારનું સર્વોત્તમપણું તેની વિરલ નૈસર્ગિક સર્વગ્રાહી સર્જકતામાંથી ઉદ્ભવ પામે છે. પ્રત્યેક જાતી પંકિતના સાહિત્યસ્વામીની જેમ તેને મનુષ્યમાં મનુષ્ય તરીકે હોડો રસ હતો. તેણે વ્યક્તિ તરીકે મનુષ્યોના પ્રેમભાવ, પરાક્રમો કે સંકટો જોડે જે સહાનુકંપ અનુભવ્યા હશે, મનુષ્યોની દંભશક્તિ જોઈને જે તિરસ્કાર ને કદંગાર્ધ કે મૂર્ખાર્ધ જોઈને જે સમભાવી રમૂજ અનુભવી હશે, તે અને તેવા વિવિધ મનોભાવો તેણે કવિ તરીકે શીકૃષ્ય કે અનિદુહ, અતુર્ન કે અભિમન્યુ, નળરાજ, સુદામો કે નરસિંહ, નાગંગ અને ‘નાગરીઓ’ અથવા દમયંતી કે ઝોખા, જશોદા, સુભદ્રા ને કુંવરબાર્ધ જેવાં સંખ્યાબધ પાત્રો દ્વારા ગાયાં છે, એવાં તેનાં મુખ્ય પાત્રોના આલેખનમાં કે મહાન પ્રસંગોના વર્ણનમાં જે મોહક તાદશ્ય છે, જે ‘તાદ્ય’ તીર ભારતી’ ચિત્રશક્તિ ને જટા છે તે મધ્યમ કે મૌલ્ય પાત્ર-પ્રસંગોમાં પણ વારંવાર ઝળકે છે અને ધણાક વિચિત્ર જીવન પ્રદેશોમાં એક સરખી આંસાનીથી ચિહ્નરવાની કવિની નિર્મર્ગસિદ્ધ શક્તિઓની પ્રતીતિ કરાવે છે, તેને માનવતાના અનેક ને અજન્મ નમૂનાઓનો ઝોળખનાર ને આલેખનાર સિદ્ધ કરે છે. રસનિષ્પત્તિની જેમ રસસંક્રાન્તિ પણ ત્રેમાનંદની જ;.....”

આવા જોની મણુના મધ્યકાલીન ભારતના પ્રથમ પંક્તિના કવિઓમાં' થઈ શકે એવા ગુજરાતના કવિશિંગમણુની આખ્યાન-કથાનુ—તેની વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓ અને મર્યાદાએનું પણ પરિશીલન કર્યું રસપ્રદ બને છે.

૧. ત્રેમાનંદનાં આખ્યાનોનું વસ્તુ : મૂળ વસ્તુમાં તેણે કરેલા ફેરફારો અને તેનું ઔચિત્ય :

ત્રેમાનંદ પોતાના આખ્યાનોનું વસ્તુ મહાભારત આદિ-અથોમાંથી તેમ નરસિંહ જેવા ભક્તોના જીવનની ઘટનાઓમાંથી પસંદ કરે છે. તે ઉપરાંત તેણે પોતે પસંદ કરેલા વસ્તુ ઉપર પૂર્વસૂચિઓએ જે જે રચના કરી હોય તેમાંથી યથોચિત તત્ત્વો લેવાનું ય ચૂકતો નથી. ત્રેમાનંદની પૂર્વેના આખ્યાનકારો પણ મૂળ કથાવસ્તુમાં ફેરફાર કરતા. આ ફેરફારો પાછળ અનેક કારણો હતા. આખ્યાનનું વસ્તુ મૂળ કૃતિમાં તો ઉપાખ્યાન-આડકથા રૂપે આવતું, તેથી તેમાં કથા વિભારને બહુ અવકાશ ન રહેતો. આખ્યાનકાર તો તે આડકથાના વસ્તુને મુખ્ય વસ્તુ તરીકે પસંદ કરે છે. એથી પોતાના હેતુ માટે વસ્તુ અપૂર્ણ લાગે તો તેને સંપૂર્ણ બનાવવા ઘટતા ફેરફારો અને ઉમેરો કરે. ક્યારેક સામાન્ય જનતામાં પોતાના આખ્યાન પ્રત્યે વધુ અભિરુચિ જગાડવા, જાણે તેમના જ સમયની અને સમાજની એ કથા હોય એવો ભાસ ઉભો કરવા તત્કાલીન માન્યતાઓ પણ તે ઉમેરતો ક્યારેક રસદષ્ટિએ જરૂરી એવા નવા પ્રસંગો ઉમેરાતા. આખ્યાનકારનો ઉદ્દેશ ધર્મોપદેશનો હતો. અમરકારપ્રસંગોના નિરૂપણથી લોકોનું માનસ વધુ ધર્માભિમુખ બને છે એ જાણનાર લોકમાનસના અભ્યાસી ત્રેમાનંદ જેવા કવિઓ અમરકરના વધુ પ્રસંગો ઉપજાવી કાઢતા. ત્રેમાનંદે મૂળ કથાવસ્તુમાં ઉપર દર્શાવેલાં કારણો અનુસાર ફેરફાર કર્યા છે, ઉમેરો પણ કર્યા છે. તેમ પૂર્વસૂચિઓએ તે જ વસ્તુની માવજત કરતા જે નવાં ઉન્મેષો દાખવેલાં તે યોગ્યતા પ્રમાણે લઈ લેવામાં ય સંકાય દાખવ્યો નથી. કદાચ પુરાણાગીઓના

નિરૂપણમાથી સૌથી વધુ આત્મસાત્ કરનારાઓમાં પણ ત્રેમાનંદ શિરોમણિ છે અહીં એ નોંધવું જોઈએ કે **ત્રેમાનંદ** તદ્દાવતો નથી, આત્મસાત્ કરે છે અને નિઓની રચનાઓમાંથી અમરદૃતિભર્યા તત્વો પસંદ કરવાની તેની દૃષ્ટિ અને તેની માન્યતા કરવાની કલા દાદ માગી ને છે પુરોગામીઓમાંથી લીરેની ધમ્નાઓ આથી થીંગડા જેવી લાગવાને બદલે મૂળ વણાવે ॥ તાણાનાણામાં એમટપ થઈ જાય છે

નળાખ્યાન :

એના આખ્યાનોમાં મહાભારતના વનપર્વના નળાખ્યાને આખ્યાનમંત્રેણ સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચવું છે ત્રેમાનંદ પહેલા જાનણ અને નામરે મૂળ મહાભારતના હિપ પ્રાનને મુઘા અનુસરતા નળાખ્યાનો લખ્યા છે જાનણ તો અત્યંત સાદૃશ્યનો પણ સાથે અખ્યાસી હતો તેથી તેના 'નળાખ્યાન માં નૌધીવચગિત' અને નવચપૂનાથી પણ કેટલાક સાત તરફો જાણ મળે છે તે જ પ્રમાણે નળાખ્યાનના વસ્તુએ નયમુન્દર અને સમયમુન્દર જેવા જૈન મંત્રિઓને પણ આખ્યો છે

ત્રેમાનંદે મહાભારતના નનોપાખ્યાનના મૂળ વસ્તુમાં કહેના મહારના કે ગે આ પ્રમાણે છે ૨

૧ હસનું પૂર્વજન્મનું દત્તત નગ અને હસનો પ્રસંગ મૂળ નનોપાખ્યાનમાં તેમ જાનણ અને ના રની રચનાઓમાં રણ છે પરંતુ હસનો નિનાપ એ રચનાઓમાં વેદ દ્વેષ છે અને હસણીનો શાપૃ ત્રેમાનંદનો ઉમેગ છે અને એ દ્વારા દમયંતીના વનમાના આક્રમ માટે

૧ નેપથ ચ ૬ મહાભારતમાં કવિશ્રીતિ અતિ લીધી

(ભાવગુણ નળાખ્યાન ૨ ૧)

૨ આ નિપથ હપર દાવ્યની રાજા માનો રન રાગચાચચુ વિ પાઠકનો લખ મન પ્રિય છે

૩ હસ પ્રિયે રીધો નજને સાધ ૧ રી નાર એમ ક જો નિલાપ

(કંકડુ ૭૫૬)

ભૂમિદા તૈયાર કરી છે. મૂળ કૃતિમાં હંસના આકંઠથી નળને કરુણા જે છે અને તે હંસને હોડી દે છે. હંસ તેના બદલામાં સ્વેચ્છાથી પત્નીના મનમાં નળ માટે મોહ ઉત્પન્ન કરવાનું સ્વીકારે છે. પરંતુ પાંદ હંસના આકંઠને વધુ વેધક બનાવે છે. અને પોતાને મુક્ત પાતી આજીજી કરતાં જે ત્રણ કારણ આપે છે તેમાં તેની સૌથી પત્નીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો છે અને પોતે પુત્રનું મુખ પણ નથી એમ જણાવે છે અને નળ તેની શરતી મુક્તિ કરે છે અને સાથે ચઢાઈ દરવાની અથવા ન્યાત બહાર મૂકવાની^૨ બાંધિશ શકાય એવી ધમકી પણ આપે છે, પરંતુ હંસ વચન પાળે છે । નળને દમયંતી માટે જૂરતો જોઈ સફળ દૂતકર્મ કરે છે. સ્વયંવરના મંત્રણ ઉપરાંત દમયંતીનો અંગત પત્ર મળના નળ વિદલ્લ દેશ જવા ર યાય છે ત્યારે હંસ વિદાય લેતા^૨ તેને બે શિખામણ આપે છે. એમ પ્રેમાનંદનું નવું ઉમેરણ છે તેમ તે પછી તેમના પૂર્વજન્મની કહે છે તે પણ તેનું ઉમેરણ છે. ‘એક છૂન ના રમીશ’ એ ખામણ તો નિર્વાણ છે. પરંતુ બીજી શિખામણ—‘બીજો ના કરીશ નો વિશ્વાસ’ દમયંતીને ભારે અન્યાયકર્તા છે. આ મૂળમાં નથી તુ પછીથી મત્સ્યસંજીવનની ઘટના કવિને ઉમેરવી છે, તે માટેની રી તેણે અહીં અગાઉથી કરી લીધી જણાય છે. ઉપરાંત તેના જન્મના સ્ત્રીઓ માટે આવા વચનોનું મૂલ્ય પણ હશે; અને પૂર્વ-મની કથા દ્વારા એક જન્મનું ત્રણ બીજા જન્મમાં ચૂકવવું પડે છે વિચાર દર્શાવવાની તક ઝડપી લઈ આખ્યાનમાં ચમત્કૃતિ પણ લાવે છે.

૨, મૂળ કૃતિમાં પુષ્કર સંબંધી વિશેષ પરિચય આપવાનો અવકાશ હતો. વળી તેને નળની અદેખાઈ થતાં હતી એવું નિરૂપણ મૂળમાં ૧. પુષ્કર નળ સાથે છૂન રમવા આવે છે તે પણ કલ્પિતી પ્રેરણાથી.

કટક ચટાવીશ કે કાઢીશ ન્યાત બહાર

૮-૬૬૫ ૮-૧૪

દમયંતી સાથે લગનનું ગોઠવી આપનાર હંસને જ નળ જોતાની વચમાં લઈ જતો નથી એ કેટલું વિચિત્ર કદ- ૧૧૬; ૧૧૬ ૧૧૬ ૧૧૬

પરંતુ પ્રેમાનંદ તો જે પુષ્કર પોતાના નગરમાં રહેતો હતો તેને નજીકથી વનવાસ એવો વર્ણવે છે. કવિની પ્રેરણા ઉપરાંત નજીક દેવભાવ અનુભવતો તેનો ભાઈ છૂન રમી તેને હગવી, પોતાની જે વનમાં મોકલે એવી યોજના કવિને વધુ પ્રતીતિકર લાગી હશે. વાં મૂળકૃતિમાં છૂનમાં હારી જનારે ત્રણ વર્ષ વનમાં રહેવું એવી જ શરૂ હતી, જ્યારે અહીં પ્રેમાનંદ તે ત્રણ વર્ષ ઉપરાંત ત્રણ વર્ષ ગુપ્તવાસ રહેવાની શરત પણ મૂકે છે.^૧ આ ફેરફાર કરવા માટે પ્રેમાનંદ વસતક બન્યો છે. મૂળ કૃતિમાં ભણે ત્રણ વર્ષ ગુપ્તવાસની વાત નથી પરંતુ કોર્ટક નાગ નળને પોતે દંશ દીધો તેનું કારણ આપનાં છે છે કે લોકો તને ઝાળખી ન શકે માટે મેં તારું રૂપ અન્તરિ ગુપ્તવાસ ન હોય તો દંશ કરું છે.^૨ ગુપ્તવાસ ન હોય દંશ મ્હારું રૂપ લુપ્ત કરવાનો ઉપકાર કરવાની શી જરૂર? શ્રી રા. વિ. પા. મા. ૩૫ નળને આવી દશામાં લોકો ઝાળખે તેની શરમથી બચાવવા આ ૩૫ છંદ ગણેલું છે તેઓ માને છે કે નળનું વર્તન યુધિષ્ઠિર વર્તતાતને મળતું આવે એ હિચ્છથી પ્રેમાનંદે અજ્ઞાતવાસની શરત ઉમેરે છે. આ પ્રકારનું મળનાપણું લાવવાથી પ્રેમાનંદ શુ સાધવા ધારે એ રખડ થતું નથી. સંસ્કૃતનું કામચલાઉ જ્ઞાન ધરાવના પ્રેમાનં

૧. જે હારે તે રાજ મેલી ત્રણ વરસ વન નય છે,
ત્રણ વરસ શસ જ રહેણું, વેસ ધરી અન્ય છે.

—નળાખ્યાન કંઠક ૩

૨. મયા તેડન્તરિહિતં રૂપં મ ત્વો દિલુર્ચનાં કિતિ ।

મહાભારતમાં આ ઉપરાંત પણ બીજા એવા નિર્દેશો છે, જે નજીક ગુપ્તવાસની કલ્પનાને દહ કરે છે. રવ. રા. વિ. પા. એ પાદદીપણું મોંધું છે તેમ, ગાહુક નળને માટે દમયંતીની દાસીને કહે છે કે લોકોમાં પ્રેમ રહ્યો છે, તેનું રૂપ નજીક થયું છે. એ પછી ગાહુક ૩૫ પે. ૭૨૦ થયા ત્રણપણું નળના અજ્ઞાતવાસમાં કોઈ અપરાધ નથી હોય તેની ક્ષમા કરવા વીનંતે છે.

૧ મહાભારત પર નજર ફેરવી હોય અને કોર્ટકંનાં ઉપરની ઉક્તિનો-
ય હેતુ ન કદપી સક્તા તે સાર્થક કરવાના હેતુથી આ પ્રકારની
ગતના તેણે કરી હોય એ વધુ સંભવિત લાગે છે.

પ્રેમાનંદે નસોપાધ્યાનમાં સૌથી મહત્ત્વના કારણ ફેરફારમાં
સ્વ-લક્ષણના આક્ષેપનો અને હાર્યોરીના આરોપનો ઉમેરો છે.
૧ કૃતિમાં દમયંતીને પડતાં દુઃખો પણ પ્રેમાનંદને જાણે અપૂરતા
જે છે. તેના સતીત્વને તાવવા માટે તે વધુ સંકોચ આવી પડતાં
જાય છે. એટલું જ નહિ, મૂળ કૃતિમાં જે અમત્કારની ઘટનાઓ છે
પણ પોતાને અનુકૂળ વળાંક આપે છે. મૂળ કૃતિમાં મત્સ્યસંહ્યાનની
ના નથી. મહાભારતમાં દેવો દમયંતીને કાંઈ વરદાન આપતા નથી.
તે પ્રેમાનંદ સ્વયંવર પછી દેવો દમયંતીને ‘અમૃતસ્રવિયા કર’નું
દાન આપે છે અને મત્સ્ય-લક્ષણના આક્ષેપની ઘટના એને અનુસરે
શ્રી રા. વિ. પા અવસોકે છે કે એમાં સ્વયંવર લાગતું નથી. એ
જો દમયંતી જેવા દીન બને છે અને નળ જોડેનો અધમ બને છે
સા ખીજે જાગ્યે જ બને છે. શ્રી અનંતરાય રાવળે અવસોકયું છે કે
આખી ઘટના નળને ગૌરવમયુત કરે છે. મૂળ કૃતિમાં દમયંતીને
નાં કષ્ટોમાંથી બચાવી લેવા અને સીધી સમજાવટથી દમયંતી માને
વ ન હોવાથી તેના પિયરનો માર્ગ આવે છે. ત્યારે તે બતાવી,
અકાંધી રાત્રે છોડી જાય છે. આ ઘટના પ્રેમાનંદને બહુ સ્વાભાવિક
૧ સનક લાગી ન હોય એથી તે વધુ સ્વાભાવિક કારણ આપના
ઘટના ઉમેરે છે નળના મનમાં આસંકા જન્મી થાય છે.
ક્ષિતઃ કિં ન વરોત ષાપમ્ । એ ન્યાયે માની લે કે છે દમયંતીએ
સ્વ આધાર છે. દમયંતી પણ એના આક્ષેપનો પ્રતિવાદ કરતી નથી
તે શુનો કબૂલ કરી લે છે અને નળ પણ દમયંતીને મળેલું વરદાન
જી જાય છે અને અત્યંત પામર વર્તન કરે છે. પછીના કથનામાં

નળ જ્યારે દમયંતીને તેના પિયેરનો માર્ગ ખતાવી દે છે ત્યારે દેવતાના વરદાનની માદ આપી પોતાની નિર્દોષતા હુરવાર દરવા પ્રચાર કરે છે તો યે નળને તે માદ આવતું નથી. નળ અહીં ગૌરવહીન બન્યો છે. વાતનો પ્રેમાનંદને ખ્યાલ છે અને એવું આ પ્રકારનું અસ્વાભાવિક વર્તણૂકના યોગને દારણ છે એવી સ્પષ્ટતા પણ તે કરે છે.^૨

પ્રેમાનંદ મૂળ કૃતિથી જુદા પડી કવિના પ્રભાવ ઉપર વિરોધ બ્રૂકવા માગે છે એ ઉપરના મુદ્દા ઉપરથી તેમ બીજા ફેરફારો ઉપર પણ ફલિત થાય છે. મહાભારતમાં વણજારા સાથેના હાથીઓ ઉ જંગલી હાથીઓ હુમલો કરે છે જ્યારે પ્રેમાનંદના નિરૂપણમાં જંગલી હાથીઓનું જૂથ વણજારાના પડાવ આગળ પાણી પીવા આવે છે અ કલિ સિંહનું રૂપ લઈને તેમને લડકાવે છે અને બધો દોષ કૃત્યા ગણામ દમયંતીને શિરે આવે છે. મૂળ કૃતિમાં દમયંતીને આશ્વાસન આપવા માતાપસઅરવ્યની યોજના છે અને ઋષિઓ તેને દૂક સમયમાં જ મળશે એવું આશ્વાસન આપે છે પછી એ આશ્રમ અદ્યક્ષ થાય પરંતુ દમયંતીના દુઃખમાં રાહત સમાન નીરડનાર આ ચમત્કારકથા ઉપયોગ પ્રેમાનંદ જુદી રીતે કરે છે. દમયંતી ચોટલાનો દુઃખો નાં આત્મહત્યાનો પ્રયાસ કરે છે ત્યારે કલિ પોતે જ એક દિગંબર તાપસ આશ્રમ ત્યાં ઊભો કરે છે અને તે તાપસ દમયંતીને કહે છે કે કુશળક્ષેમ છે, પરંતુ તેના ઉપરથી તેનો પ્રેમ ગ્રાહી ગયો છે અને તે અ નારીને શોધે છે. આ પ્રમાણે કલિની કુટિલતાના એક એકથી આઘાત જન્માવનારી ઘટનાઓ આપી, છેવટે હારચોરીની ઘટનામાં તે પરાકાષ્ઠા લાવી, કલિની હાર અને સતીદવનો વિજય દર્શાવે છે; હારચોરી ઘટના પણ પ્રેમાનંદનો ઉમેશ છે. દમયંતીની સૌથી આકરી કમોડી ઘટનામાં યાય છે. તના ઉત્તર, ચારી અને હિનાગી કરવાનો આ પણ આ ઘટના દરમ્યાન કરવામાં આવે છે. મૂળમાં નથી એવી કડુણ

રાકાદા, ટોડેલો ફાટી હાર નીકળવાના ચમત્કારનું તત્ત્વ અને સતીત્વના ભાવ આગળ કલિની દુષ્ટતાની હાર એમ એક ઘટનાથી ત્રણ વસ્તુ સાધવાની દેક્ષા પ્રેમાનંદે અહીં બતાવી છે.

છેલ્લો નોંધપાત્ર ફેરફાર તે ઋતુપણુને એમને એમ પાછો ન મોકલનાં પ્રેમાનંદ દમયંતીની બનીજી-ગણે બીજી દમયંતી હોય તેવી-કુસુમનાને પરણાવી ગુજરાતી વ્યવહારુપણુ દર્શાવે છે તે છે.

મત્સ્યસંજીવન અને હારચોરીની ઘટના વિશે પ્રેમાનંદ નાકરનો કણ્ઠી છે. પરંતુ પ્રેમાનંદ જે રીતે બન્ને ઘટનાને ઘટાવી છે એ રીતે નાકરમાં નથી એ સ્પષ્ટતા જરૂરી છે. હારચોરની ઘટના નાકરના જાખ્યાનમાં ક્ષેપક હોય તેમ થી રામચાલ મોઢી માને છે. બીજાં અનેક િણુ નિરૂપણો. માટે પણ પ્રેમાનંદ ભાલણુ અને નાકરનો કણ્ઠી છે અને એમ કરતાં પુરોગામીઓએ કરેલી ભૂલોને પણ તે અનુસર્યો છે. હાહારતમાના મવા ગ્વપનઃ શબ્દોનો અર્થ સોગઠાંબાજીની પરિભાષામાં હિ સમગ્નયો હોય એટલે ભાલણુ એને 'ગોધસો' તરીકે ઓળખાવ્યો અને એને પ્રમાણુમૂન માનનારા, સંસ્કૃતનું અરૂપ જ્ઞાન ધરાવતા નાકર અને પ્રેમાનંદ પણ સહેજસાજ ફેર સાથે એ જ અર્થ કરે છે.

પ્રેમાનંદ ભાલણુ અને નાકરના નિરૂપણુને સહેજ ફેરવી પોતાની રૂપનાથી નવી ચમત્કૃતિ લાગી દે છે એનાં કેટલાંક ઉદાહરણો જાખ્યાનમાં છે.

'નૈપધ્યરિત'ને પ્રમાણિકપણે અનુસરતાં ભાલણુ દમયંતીના કેશકલાપ અને મોરના પિચ્છકલાપ વચ્ચેના ઝવઝવનું નિરૂપણુ આ રીતે કરે છે :

કબરી પીછભાર મયૂરનો, વટનાં ગ્યાં વિધતા પાસ;
અર્ધઅંદ દઈ શિખી કાઢ્યો, પૂજી પુષ્પ પ્રકાસ.

નાકર પણ ભાલણુને અનુસરી આમ વર્ણવે છે :

મોરપીછ દમયંતીના કેશ, બેહુનિ વાદ યથો, નરેશ !

અહા આંગણી બેહુ ગયા, સત્ય બોલોનિ, આણો દયા ।

‘મુખ્ય ચક્રાવી જાણા લાગ્યા પાય, વેણી સમતુલ્ય કૃપિ ન થવાય;
જાણા પીછાને ઉચ્ચાર્યો, અર્ધચંદ્ર દાઢ્યો, પરતર્થા

જ્યાં પ્રેમાનંદે લાનચુ અને નાન્દરમાંથી વિચારનીજ લઈ, મૂળના તર્કને ફેરવી દમયતીના કેસકનાપમા સહુની આરાધા કરતો. દલાદાર-ચંદ્ર (‘મોર’ અર્થ પલ્લુ થાય) જાણાને પ્રિયાદ કરવા જાય છે અને જાણા તેને અર્ધચંદ્ર આપી, બોચીથી પગડી બહાર હડમેવી દે છે એવું નિરૂપણ કર્યું છે. અહીં જાણાના અર્ધચંદ્રક સિવાયની કંપના પ્રેમાનંદની છે. વળી ખૂમી એ છે કે કનાદાર શબ્દ મૂળી પ્રેમાનંદે ચંદ્ર અને મોર બેને માટે કહી થોડું અર્થમનેની ચમત્કૃતિ ઉત્તમની છે.

દશમસ્કંધ :

‘નળાખ્યાન’ની જેમ (‘દશમસ્કંધ’માં પ્રણુ પ્રેમાનંદે લાગવતના દશમસ્કંધની મુખ્ય મુખ્ય ધમ્નાઓ ઉઠાડી લઈ, પોતાની રીતે તેની માવજત કરે છે. લાગવતકારને કૃષ્ણનીના વર્ણવવી છે પરંતુ વિચારને માટે ત્યાં અનકાશ થોડો છે, જ્યાં પ્રેમાનંદે પ્રત્યેક ધમ્નાને વર્ણવેલાની છે. રસની ક્ષમતા ધરાવતી ધમ્નાઓને પારખી લેવાનું તેનામાં અપૂર્વ દૃષ્ટિ છે અને રસની તથા ભાવની સરસ માવજત કરે છે તેનું સચોટ ઉદાહરણ દશમમાંથી મળે છે.]

[૧] લાગવતમાં તે દેવના જેવળું મોઢામાં મધુરનું વર્ણન કરી લાગવતકાર વસુદેવ-દેવકીના લગ્ન પછી તેમને વળાવતા કસ દેવકીનાં સાડુ વગાડના તેનો રથ હાકના બેમે છે એમ દર્શાવે છે, પરંતુ પ્રેમાનંદે તે શરણાતના બે કડામાં (૩-૪) દેવકીને પરણાવવાની ઉમ્મસેનન ચિંતા, કેસની અનુમતિ, લગ્નવિધિ, પહેરામણી વગેરેનું નિગતે વર્ણન આપે છે. જ્યારે નવધૂવરનું સારથ્ય કરવા તે બેસે છે ત્યારે લોકો વિરમય પામી તેની પ્રશ્નસા કરે છે અને દેવકી તેના રનેદપ્રદર્શનથી માતાપિતાને પણ ખૂબી જાય છે. એ માનવભાવનું નિરૂપણ પ્રેમાનંદે મોલિક છે અને આ ભૂમિકામાં પેની આકાશચાણી વધુ ચમત્કૃતિપૂર્ણ લાગે છે.

છે અને દેવોનો ભાર હિનારવા અવતર્યા છે પરંતુ આટલી વાતથી દેવકીના પહેલા પુત્રને ખાસા કંસ તૈયાર થાય એ પ્રેમાનંદને પ્રતીતિગતક લાગતું નથી. નારદની નારદવિદ્યાને વધુ પ્રકાશનાં તે કહેવાડાવે છે. આક પુત્રોને ચક્ષાકારે મોકા તો ક્યો પુત્ર પહેલો કે છેલ્લો તેનો નિર્ણય કેમ કરી શકાય? મારે કાઈ પુત્રને જીવતો ન રહેવા દેવો. આમ પ્રેમાનંદે વધુ પ્રતીતિગતક કારણ આપવા પ્રયાસ કર્યો છે અને તર્ક લગાવીને અમઃકૃતિ આણી છે. એ પછી કંસ બીજા રાગ્નઓને પણ યાદવોનો સંહાર કરવા પ્રેરે છે એનું ભાગવતમાં તો તળુચાર યોદ્ધામાં વર્ણન છે, પરંતુ પ્રેમાનંદ તો કંસ અને તેના ખંડિયા અમુર રાગ્નઓના અત્યાચાર અને આતંકનું વીંગતે વર્ણન કરે છે.^૧ એમાં કંસ કેવળ યાદવોનો સંહાર કરાવે છે એવું નથી, દેવોની આરાધનાના સર્વ પ્રકારોને હિંમેદવાતું શરૂ કરે છે અને નગરના યોદ્ધા પોતાના ધનુષ્યની ખૂબ કરાવે છે એમ પણ પ્રેમાનંદ નિરૂપે છે.

૫. દ્રૌપદીને ગર્ભ રહ્યો છે તે વાત કરતાં કૃષ્ણ નાનાભાઈ અને બલરામ મોટાભાઈ કેમ થયા તે વિશે પ્રેમાનંદ એક નવો તુલ્લો લડાવે છે. વિષ્ણુ શેષનાગને દેવકીના ગર્ભમાં જવા કહે છે ત્યારે તે કહે છે કે હું તમારો મોટાભાઈ થાઉં એ યોગ્ય નથી; આથી વિષ્ણુ કહે છે તમે રામાવતારમાં લક્ષ્મણ તરીકે મારી સેવા કરી હતી તો આ અવતારમાં હું કનિષ્ઠ બંધુ થઈ તમારો ઓશિંગલ થાઉં.^૨

૬ દ્વિતીની ગર્ભમાં રહેલા શેષને યોગમાયા રાહિણીના ગર્ભમાં મૂકી દે છે પછી વિષ્ણુનો અંશ દેવકીના ગર્ભમાં આવે છે. મૂળથી જુદા પડી કવિ દેવકીનો ગર્ભ ઓગળી ગયો તેના સમાચાર સાંભળી કંસ પોતાના નામના પ્રતાપ આવથી તેમ જન્યુ છે એમ અભિમાન ધરવા લાગ્યો તેમ જનાવે છે. ભાગવતમાં વિષ્ણુનો અંશ ક્યે દિવમે દેવકીના

૧. જુઓ 'દશમસ્કંધ' ૬૬૫ ૮ : પંક્તિ ૧૧ થી ૩૫.

૨. દશમસ્કંધ : ૬. ૮ પં. ૪૦ થી ૪૪

હિરમાં આવ્યો તે કહ્યું નથી. પ્રેમાનંદ કૃષ્ણજન્મ પહેલાંના બરાબર દશ ત્રાસની ગણતરી કરી ‘આશ્વિન વદી અષ્ટમીની અધરાત’નો સમય આપે છે. દેવકીના હિરમાં ભગવાનનો અંસ અવતરતાં જે નવો અનુભવ તે કરે છે^૧—તે કવિનું નિરૂપણ છે. એ પછી કંસને થતી ચટપટી મૂળમાં બહુ દૂંડી છે તેને પ્રેમાનંદ ઠીક ઠીક વિસ્તારે છે. અહીં પ્રેમાનંદ વસ્તુને વધુ જોડા બનાવવા માટે કરેલો એક નાનો ઉમેરો નોંધપાત્ર છે. પ્રસવનો સમય આવતાં દેવકી કહે છે મારે નથી મા. ગાંધેન કે સાસુ. નણદ તેથી, લગ્ન છોડી તમને કહેવું પડે છે કે પ્રસવનો સમય થયો છે.^૨ ત્યાં પોતાની આ સમયની વેળા ખીંચી રીતે જ કહી શકે એ વ્યવહારની વાત પ્રેમાનંદના ધ્યાન બહાર ગઈ નથી. જે કે વધુ ચિંતાનો વિષય તો પછીથી દર્શાવે છે કે બાળક જન્મતાવેંત રડે અને કંસના સેવકોને બાળકના જન્મની ખબર પડે તો ? આ ઉમેરો પણ સ્વાભાવિકના લાવે છે. આ પછી ધ્રુવા, મહેશ વગેરે દેવો દેવકીના ગર્ભમાં રહેલા વિષ્ણુની ગુણિત કરે છે તે ઘણી ડુંકાવીને પ્રેમાનંદે રસનો પ્રવાહ જાગવી રાખ્યો છે.

પરંતુ દેવોની દૂંડી પ્રાર્થના પછી પ્રેમાનંદ ઉમેરે છે કે વિષ્ણુ દેવાદિકને કહે છે કે તમે કુંતાના ગર્ભમાં રહેલા નરના અવતાર અર્જુનની રૂપિત કંગે, અમે તેના સારથિ થઈ, ભૂમિનો ભાર અર્જુન પાસે ઉતારાવીશું, આમ કહીને તે દેવોને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાનું આશ્વાસન આપી, કૃષ્ણાવતારના મુખ્ય કાર્યનો નિર્દેશ પ્રેમાનંદ કરે છે. આ પછી દેવકીને ઉદ્ભવેલી ચિંતાનું નિરાકરણ પ્રેમાનંદ જ કરે છે. ભગવાનની આશાથી-યોગનિદ્રા કંસ અને તેના સેવકોને મૂર્છા પમાડી દે છે.

૧. કંમ વૃણવત્ સરમેઃ ભારો, ના ભણ્ આગળ શું ધારો ?

૨. .. શુધા વૃષા મુજને નય પીડે, મહારૂ મન કંસ મારવા હોડે.

(કડવું ૯)

૩. આગળ છ પ્રસૂતિ મઈ છે, (સાતમેઃ મહા-જનસમનો તે રોહિણીના

૪. હિરમાં છે.) ત્યારે આ સમયે એ મૂંઝવણ શા માટે ?

છે અને દેવોનો ભાર ઉતારવા અવતર્યા છે પરંતુ આટલી વાતથી દેવકીના પહેલા પુત્રને મારવા કંઈ તૈયાર થાય એ પ્રેમાનંદને પ્રતીતિજનક લાગતું નથી. નારદની નારદવિધાને વધુ પ્રકાશનાં તે કહેવડાવે છે. આક પુત્રોને ચક્રાકારે મૂકા તો ક્યો પુત્ર પડેલો કે છેલ્લો તેનો નિર્ણય કેમ કરી શકાય? માટે કાઈ પુત્રને છૂવતો ન રહેવા દેવો. આમ પ્રેમાનંદે વધુ પ્રતીતિજનક કારણ આપવા પ્રયાસ કર્યો છે અને તર્ક લગવીને અમતૃતિ આણી છે. એ પછી કંઈ બીજા સમજાવવાને પણ માદેવોનો સંહાર કરવા પ્રેરે છે એનું ભાગવતમાં તો ત્રણચાર શ્લોકમાં વર્ણન છે, પરંતુ પ્રેમાનંદ તો કંઈ અને તેના ખંડિયા અમુર સમજાવવાના અત્યાચાર અને આતંકનું વર્ણન કરે છે.^૧ એમાં કંઈ કેવળ માદેવોનો સંહાર કરાવે છે એવું નથી, દેવોની આરાધનાના સર્વ પ્રકારોને ઉચ્છેદવાનું શક કરે છે અને નગરના ચોકમાં પોતાના ધનુષ્યની પૂજા કરાવે છે એમ પણ પ્રેમાનંદ નિરૂપે છે.

૫. દ્રૌપદીને ગર્ભ રહ્યો છે તે વાત કરતાં કૃષ્ણ નાનાભાઈ અને બલરામ મોટાભાઈ કેમ થયા તે વિશે પ્રેમાનંદ એક નવો તુલ્કો લગાવે છે. વિષ્ણુ શેષનાગને દેવકીના ગર્ભમાં જવા કહે છે ત્યારે તે કહે છે કે હું તમારો મોટાભાઈ થાઉં એ યોગ્ય નથી; આથી વિષ્ણુ કહે છે તમે સમાવતારમાં લક્ષ્મણ તરીકે મારી સેવા કરી હતી તો આ અવતારમાં હું કનિષ્ઠ બંધુ થઈ તમારો આશિર્વાદ થાઉં.^૨

૬. દેવકીના ગર્ભમાં રહેલા શેષને યોગમાયા શેઠિપુત્રીના ગર્ભમાં મૂકી દે છે પછી વિષ્ણુનો અંશ દેવકીના ગર્ભમાં આવે છે મૂળથી જુદા પડી કવિ દેવકીનો ગર્ભ ઝોગળા ગયો તેના સમાચાર સાંભળી કંઈ પોતાના નામના પ્રતાપ માનથી તેમ બન્ધું છે એમ અભિમાન ધરવા લાગ્યો તેમ બતાવે છે. ભાગવતમાં વિષ્ણુનો અંશ કયે દિવસે દેવકીના

૧. જુઓ 'દશમસ્કંધ' કંડ ૮ : પંક્તિ ૧૧ થી ૩૫.

૨. દશમસ્કંધ : કં. ૮ પં. ૪૦ થી ૪૪

હિંદમાં આવ્યો તે કહ્યું નથી. પ્રેમાનંદ કૃષ્ણજન્મ પહેલાંના યરાજર દય ત્રાસની ગણતરી કરી 'આશ્વિન વદી અષ્ટમીની અધરાત'નો સમય આપે છે. દેવકીના હિંદમાં લગવાનનો અંશ અવતરતાં જ નવો અનુભવ તે કરે છે—તે કવિનું નિરૂપણ છે. એ પછી કસને થતી ચટપટી મૂળમાં બહુ દ્રુતી છે તેને પ્રેમાનંદ કીક કીક વિસ્તારે છે. અહીં પ્રેમાનંદ વસ્તુને વધુ ભોજ્ય બનાવવા માટે કરેલો એક નાનો ઉમેરો નોંધપાત્ર છે. પ્રસવનો સમય આવતાં દેવકી કહે છે મારે નથી મા. બહેન કે સાસુ. નથુદ તેથી, લજ્જા છોડી તમને કહેવું પડે છે કે પ્રસવનો સમય થયો છે ૨ સ્ત્રી પોતાની આ સમયની વેડના બીજી સીને જ કહી શકે એ વ્યવહારની વાત પ્રેમાનંદના ધ્યાન બહાર ગઈ નથી. જો કે વધુ ચિંતાનો વિષય તો પછીથી દર્શાવે છે કે બાળક જન્મતાંવેંત રહે અને કંસના મેવકોને બાળકના જન્મની ખબર પડે તો? આ ઉમેરો પણ સ્વાભાવિકતા લાવે છે. આ પછી જ્ઞાના, મહેશ વગેરે દેવો દેવકીના ગર્ભમાં રહેલા વિષ્ણુની સ્તુતિ કરે છે તે ઘણી દુઃકાવીને પ્રેમાનંદ રસનો પ્રવાહ જળાવી રાખ્યો છે.

પરંતુ દેવોની દ્રુતી પ્રાર્થના પછી પ્રેમાનંદ ઉમેરે છે કે વિષ્ણુ દેવાદિકને કહે છે કે તમે કુંતીના ગર્ભમાં રહેત નરના અવતાર અર્જુનની સ્તુતિ કરો, અમે તેના સારથિ થઈ, ભૂમિનો ભાર અર્જુન પામે ઉતારાવીશું, આમ કહીને તે દેવોને પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવાનું આશ્વાસન આપી, કૃષ્ણાવતારના મુખ્ય કાર્યનો નિર્દેશ પ્રેમાનંદ કરે છે. આ પછી દેવકીને ઉદ્ભવેલી ચિંતાનું નિરાકરણ પ્રેમાનંદ જ કરે છે. લગવાનની આશાથી-યોગનિદ્રા કસ અને તેના મેવકોને મૂર્છા પમાડી દે છે.

૧. કંસ વૃણવત્ સરખો ભામે, ના બર્ણ આમળ શું ધારો ?

૧. દુધા વૃષા મુજને નવ પીડે, મહારું મન કંસ મારવા હીડે.

(કલ્પ ૯)

૨. આગળ છ પ્રસૂતિ ગઈ છે, (સાતમો ગર્ભ-જળસામનો તો રોહિણીના હિંદમાં છે.) ત્યારે આ સમયે એ મૂંઝવણ શા માટે ?

લગવાનનો જન્મ થતાં જ દેવકીને સ્વપ્ન આવે છે કે તેના પુત્રે કંઈને માર્યો અને સોળહજાર પુત્રવધૂઓ તેના આશીર્વાદ લેવા આવી; એ પણ લોકરંજન માટે અમલકૃતિ લાવવાનો પ્રેમાનંદનો પ્રયાસ છે.

૭. લગવતના ત્રીજા અધ્યાયમાં કૃષ્ણજન્મ પછી વસુદેવ જે પ્રાર્થના કરે છે તેમા શુદ્ધ અધ્યાત્મવિદ્યાનો સ્પર્શ છે પરંતુ પોતાના શ્રોતાવર્ગનું ગળું સમજીને પ્રેમાનંદ મહત્તર, અહંકાર, તન્માત્રાઓ દાર્પકારણુભાવ, બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વગેરેની ત્રીજીવટમાં નહીં જોતરતાં લોકભોજ્ય છતાં કૃષ્ણના બહારવટપનો મહિમા ઓછો ન થાય એવી પ્રાર્થના યોજે છે. પ્રેમાનંદે વસુદેવની પ્રાર્થના પછીની દેવકીની રતુનિ ઉઠાડી દીધી છે. તે જ રીતે શ્રી લગવાન વસુદેવ-દેવકીના પૂર્વજન્મોની વાત કહે છે તે પણ તેણે ઉઠાડી દીધી છે; તેને બદલે મૂળકૃતિના લગવાનના સાક્ષાત્કાર પછીનાં અતિમાનવ લાગતાં વસુદેવ-દેવકીને સ્થાને પુત્રનું દરી દર્શન થાય તો વિપ્રને અચુત ગાયો આપવાની બાંધા રાખતા વસુદેવ અને પુત્રને આપવાની આનાદાની કરતી મા'ના દેવકીનું અત્યંત માનવીય નિરૂપણ તેણે કર્યું છે. મૂળકૃતિમાં દેવકી આ સમયે કોઈ આનાદાની કરતી નથી, જ્યારે પ્રેમાનંદની દેવકી તો કૃષ્ણને આપવા આનાદાની કરી, વગર પ્રસવે માતા થતી જશોદાની કંઈકે છૂપ્યાં પણ કરે છે.^૧ ત્યાર પછી 'નળાખ્યાન'માં બાળકને મોસાળ વળાવતાં દમયંતી કરુણરસથી હલકાતા ઉદ્દગારો કાઢે છે તેવા જ માતૃભાવસંકળ ઉદ્દગારો આ સમયે પુત્રને નંદજશોદાને ઘેર મોકલતાં દેવકી પણ કાઢે છે^૨ સાથે સાથે વસુદેવને

૧. હું પ્રસવું ને પરોર હાથા, હું તે ફાગડ જશોદા માતા

(કડવું ૧૩: પં. ૧૬)

કીડી સાંચે ને તેવર ખાએ, તેમ યધું આજ મહારે

(કડવું ૧૪: પં. ૩)

૨. ગોકૃષ્ણ પધારો હો, બાળક બાહુમાં,

વનવન રખડજો હો, પગે નહીં ખાસડી,

આતા હલજો હો, પી પી છાસડી.

(કડવું ૧૫: પં. ૧-૩)

માદ પણી આપે છે કે મારી રાંકની આ થાપણને તમે એમ ને એમ નાખી ન આવશો. વચ્ચે એ સાક્ષીઓ રાખીને સોંપજો કારણ, ગોપ લોકોનો વિશ્વાસ કરવો નહિ.^૧ દેવકી ભણે પરમાત્માની માતા છે પરંતુ છેવટે તો માતૃહૃદય અંધીરું જ હોય. માનવહૃદયનો જાણતલ પ્રેમાનંદ આ તકને સરસ રીતે સંભાળી લે છે.

૮. ભાગવતમાં યોગમાયા કંસના હાથમાંથી છટકી તેને જણાવે છે કે તેને મારનારો અન્યથ જન્મી ચૂક્યો છે. પ્રેમાનંદ તેનો સમય પણ જણાવે છે કે તે તને આજથી બારમે વર્ષે મારશે. મૂળમાં તો કંસ મનુષ્યોની જેમ દેવો પણ અસત્ય બોલે છે એનું દુન્ય વ્યક્ત કરતો બહેન—મનેવીને આત્માના અવિકારીત્વનો અને કરેલાં કર્મો ભોગવતાં પડે છે એનો બોધ આપી આશ્વાસન આપે છે, જ્યારે પ્રેમાનંદનો કંસ તો હવે બહેન—મનેવીની સેવા કરીશ. તો જ ભગવત વારો છે. એવી ગણ્યતરીથી તેમને કેદમુક્ત કરી, પશ્ચાત્તાપપૂર્વક ક્ષમા માગે છે. કંસના મુખમાં ઉપદેશનાં વ્યૂત્પન્ન અસ્થાને છે એમ પ્રેમાનંદને લાગે છે એથી એ ભાગ તેણે લીધો જ નથી.

૯. ભાગવતમાં તો પોતાને ત્યાં પુત્રજન્મનો ઉત્સવ ગિજ્ઞી, નંદ પોતાની મેળે જ કંસને વાર્ષિક કર આપવા માટે ગોકુળની રક્ષા માટે કદી મથુરા જાય છે, પરંતુ પ્રેમાનંદ તો કૃષ્ણને મારવાના કાવતરાના એક ભાગ રૂપે, જ્યાં સુધી નંદ વગેરે ગોપજનો ગોકુળનું રક્ષણ કરતા હોય ત્યાં સુધી, પૂતના સદ્ગુણ ન થાય એથી પૂતનાના કહેવાથી કંસ કર ચૂકવી જવાને બહાને નંદને સર્વ ગોપ સાથે તેકાવી મંગાવે છે. નંદ આવતાં તેને પુત્રજન્મ માટે અભિનંદી, સારો સત્કાર કરી, કંસ તેને

૧. થપણી લીધી હો, દેવકી રાંકની;
જગડો કહાડી લે હો, કીકી આંખની.
નાયજ માત્ર હો, ન આવશો નાખીજ,
લોક એ રાખજે હો, સોંપતાં રાખીજ. (ક. ૧૫; ૧૨-૧૧)

વધુને વધુ રોકી રાખે છે. પરંતુ વસુદેવ નંદને કંઈક ઉત્પાતની આરાંઠા બતાવી ત્યાંથી જવા કહે છે. ભાગવતમાં વસુદેવ સ્પષ્ટ કહેતા નથી પરંતુ પ્રેમાનંદના વસુદેવ તો કંસની કર્પટચિત્તિનો પૂરો પરિચય તેને આપે છે.

૧૦. પૂતનાનું વર્ણન ભાગવતકાર બેત્રણ મ્ત્રોહમાં પતાવી દે છે, જ્યારે પ્રેમાનંદ તેના દેહસૌંદર્ય, વસ્ત્રાલંકાર વગેરેનું વીગતભર્યું વર્ણન આપે છે. જો કે, આ વર્ણન પરંપરાગત છે. ભાગવતમાં પૂતના કૃષ્ણને જોઈ, તેને ખોળામાં લઈ ધવરાવવા માડે છે, યશોદા અને રાહિણી તેની લલમી જેવી કાતિથી એવા અગ્રઈ ગઈ છે કે આ પરાઈથી પુત્રને ધવરાવે તેનો વાધો લેવાનું તેમને મુઝતું જ નથી, પરંતુ પ્રેમાનંદ એક વધારાનું કારણ પણ આપે છે: પૂતના યશોદાને કહે છે કે મારા સ્તનમાં અમૃત છે, તેથી નંદે મને પુત્રને ધવરાવવા મોકલી છે અને પૂતના પોતાની ‘માશી’ તરીકેની ઓળખાણ આપે છે. ‘પૂતના માશી’ પ્રયોગ પ્રેમાનંદના આ નિરૂપણ પછી શક્ય થયો છે.) ભાગવતમાં તો પૂતના કૃષ્ણને ધવરાવવાની શરૂઆત કરે છે ત્યાં કૃષ્ણ તેના પ્રાણો પણ ધાવવા માડે છે અને વજ્રપાતની જેમ પૃથ્વી પર પડે છે, જ્યારે પ્રેમાનંદ તો તેના પપ્પાનનું હીકડીક વીગતે વર્ણન આપે છે. કૃષ્ણ પહેલે ઘૂંટડે નિપજાણું દૂધ પી જાય છે, બીજે ઘૂંટડે લોહી શોષી લે છે અને ત્રીજે ઘૂંટડે તેના પ્રાણ શોષી લે છે ત્યારે પૂતના પોતાને છાંડાવવા માટે જશોદાને વીનવે છે, સાતમે બાળકની હત્યાનો એકરાર કરે છે અને ધીમેધીમે તે ભાન ગુમાવતી જાય છે, હેડકી આવે છે અને પછી મૃગ રૂપમાં દોઢ ચોજન ભસ્તારમાં પહોંચ્યો છે એવું નિરૂપણ કરે છે. પછીનું વર્ણન ફરી ભાગવતને મળતું આવે છે કૃષ્ણ તો પૂતનાનાં પર્વત સ્તન ઉપર રમતા હતા. ભાગવતમાં તો ગોપીઓ તેને તેત તેડી લે છે અને રક્ષા માટેના મત્રોધી વિધિ કરે છે. જ્યારે પ્રેમાનંદ તો દર્શાવે છે કે જશોદા તો કાઝડા વાળી નિસરણી મૂકી પૂતનાના શરીર પ્રત્યેકી કૃષ્ણને લેવા જાય છે અને અગપૂર્વક પુત્રને

યાંથી ખસેડવો પડે છે. ભાગવતમાંનું રક્ષા માટેનું અગન્યાસનું વર્ણન પ્રેમાનંદ એક જ શબ્દમાં પનાવી દે અને પોતાના સમયનો પાણી દેતારવાનો અને ગામની કુળદેવીને પગે લગાડવાનો વિધિ કરાવે છે.

૧૧. પૂતનાવધ પછી કૃષ્ણના જન્મ નક્ષત્રનો પહેલો યોગ આઝ્યો ત્યારે અરિષ્ટનાશ માટે દાન વગેરે કરવામા આવે છે. ત્યારે યશોદા પુત્રને એક ગાડા નીચે ઝોળામાં સુવાડે છે અને ગાડું તે શકટાસુર હતો એમ ભાગવતમાં દર્શાવ્યું છે. તે પહેલાં પ્રેમાનંદ પોતાના સમયના આચાર પ્રમાણે ઝોળાપોળા કરે છે અને ગોપીઓ હાલરકું ગાય છે. એવું નિરૂપણ કરે છે અને આ હાલરકું કાવ્યનો એક સુંદર નમૂનો વાત્સલ્યસ્સ સાથે એમાં આધ્યાત્મિકતાની ભવ્યતા પણ છે. ત્યારપછી પ્રેમાનંદ નિરૂપે છે કે કૃષ્ણે જન્મ્યું કે શકટાસુર શકટ (ગાડું)નું રૂપ ધરી આઝ્યો છે એટલે તેમણે રડવા માંડ્યું. તેમને સમજવાના અનેક ઉપચારો કર્યાં છતાં તે રોતા ન અટક્યાં, છેવટે એક ગોપી સાડીની ઝોળા કરી તેને શકટની નીચે બાંધી તેમાં સુવાડે છે ત્યારે જ તે રડતા રહે છે.

૧૨. તૃણાવર્તના સંહાર પછી ભાગવતમાં નંદ જશોદા પોતાના કથા પુરુષથી પુત્ર મૃગ્યુના મૃખમાંથી પાછો ફર્યો તે વિશે વિચારે છે તો પ્રેમાનંદના નંદ જશોદાને આવી આપત્તિમાંથી પુત્ર કેરી રીતે ભગવશે તેની ચિંતા થાય છે. ભાગવતમાં વિશ્વરૂપ દર્શન કેવળ બે જ મનોકમાં પનાવી દીધું છે, જ્યારે પ્રેમાનંદ તો વિશ્વરૂપ દર્શનનું પીસેક પકિતઓમાં વીંગતે દર્શન કરાવે છે અને પ્રેમાનંદની જશોદા વિચારે છે કે પૂતના, શકટાસુર અને તૃણાવર્ત નાશ પામ્યા એમાં શી નવાઈ? સારું થયું

૧. સંસાર હિંડોળો બાંધ્યો રે બલે, હાઈ કમોં હીચે કાટિ જવડા રે...
સંકરે બલ્યા જોગી રે જ્ઞ્યા, બલ્યા જમે મોટા મુનિરે,
આપાગમન હિંડોળે રે હીચે, ન પ્રીત પ્રાણી માયા મળ્યા રે...
જગત ઝુલાવ્યું સોંપી કર્મ ને તે બલને ઝુવાવે મજા મુંદરી રે.

મેં તેને બોળામાંથી ગમડાની દીધો નહિ તો માડુ થે મૃત્યુ આવન-પુ
અસામાન્ય છે એટલું જ નહિ પરમેશ્વરનો અવતાર છે તેની પ્રતી
તેને થાય છે પરંતુ માયા સંકેતાર્થ જતા અજ્ઞાતાવ દૂર થઈ ફરી પુ
ભાવ જાગે છે

૧૩ વસુદેવની પ્રેરણાથી ગર્ગાચાર્ય નામકરણ માટે ગોડુળા જ
છે તેનો ભાગવતમાં માત્ર નિર્દેશ જ છે પરંતુ પ્રેમાનંદ વસુદેવ અં
ગર્ગાચાર્ય વચ્ચેની મુનાકાત વીગતે નિરૂપે છે. ગોડુળા પળેચીને ગર્ગાચાર્ય
કેવળ રેહિણીના પુત્રના નામકરણનું નિમિત્ત જણાવે છે ભાગવત
નંદ બંને સંતાનોના નામકરણ દ્વારા કહે છે ત્યારે ગર્ગ કહે છે કે જગોદા
પુત્રનું નામકરણ કહીશ તો કસ તેને દેવકીનો પુત્ર માનશે ત્યારે નંદ તેમ
એકાંતમાં નામકરણ કરના કહે છે પ્રેમાનંદ ગર્ગાચાર્યે કૃત્યનું નામકર
એકાંતમાં ક્યું તેનું સ્વરૂપ જૂઠું દર્શાવે છે રેહિણીના પુત્રનું નામકરણ ક
પછી નંદરાયના મહેવાથી જગોદા પોતાના પુત્રને જારે છે અને તેને ને
વેંત ગર્ગાચાર્ય તેનામાં રહેલા પરમેશ્વરના અંશને ઓળખી જાય
તે બાળમતી ચાર પ્રદક્ષિણા કરી પ્રણામ કરે છે અને તેમને શ્રીવત્સ
લાલનવાળા સંધારમણનું દર્શન થાય છે અને એકાંતમાં નામકર
કરવાનું બહાનું કાઢી એમના નંદરાયને કહે છે કે આ બાળક અવિના
શ્વલ છે અને તે વસુદેવ દેવકીનો પુત્ર છે આમ કહી જારી વાન વીગ
કહે છે ત્યાર પછી જશોદાને બોલાવી નામકરણ કરે છે તેની જ
પત્રિકા બનાવના બેમે છે, પરંતુ અહો જેના કલ્યાણમાં રહેના દોષ તે
જન્મપત્રિકા રી લખતી! એ નિરૂપણ પણ પ્રેમાનંદનું છે

૧૪ કંકડુ ૩૨ અને ૩૩માંની ગોપીની દરિયાદ, ગોપી
નટખટ બાનકૃષ્ણ વચ્ચેનો સંવાદ, ભાગવતમાં નથી નગરિક જે
કવિના પદોમાં આના પ્રસંગો ઘણા છે એ ઉપરથી પ્રેમાનંદે
ઘટના લીધી જણાય છે

૧૫ જશોદા બાલકૃષ્ણને દામણાથી બાંધે છે એનું પ્રેમાનં
કરેનું વર્ણન મૂળ કરતાં વધુ પ્રાસાદિક જણાય છે. બાલકૃષ્ણને બાંધે

તેઈ એમને વિરો દ્રષ્ટિાદ કરનારી ગોપામનાઓ પણ વ્યાજુળ બની
જાય છે ગોરસની ગોળી માટે યજ્ઞોદાએ પુનને પાધ્યો એ વાતથી નદ
તેના પર ગુરમે થઈ જાય છે અને જગોદા જમુનામા ઝપવાવવા તૈયાર
જાય છે, માતાપિતાનું મન રાખવા બાનકૃષ્ણ કહ છે કે માતાએ તો
તેની રક્ષા માટે બાધ્યો હતો અને માતાના પુણ્યથી જ તે જ્યો નીચે
અગાઈ ગયો નથી વગેરે મુદાઓ પ્રેમાનંદના ન્વાલાવિકતા લાવના
માટેના ઉમેરજો છે

૧૬ કડવું ૪૦માની કૃષ્ણની બાળનીનાઓનું વર્ણન (પકિત
૫૦થી૧૨૫) પ્રેમાનંદે ઉમેર્યું જણાય છે વત્સાસુર અને બ્રહ્માસુરના
મધ પત્રી નદ વગેરે ગોપનોડા બાળક કૃષ્ણ અગ્રેય છે એવી પ્રતીતિ
ના આનંદપૂર્વક તે વાતો કરે છે ત્યારે પ્રેમાનંદનો નદ કૃષ્ણને
શિખામણ આપે છે કે આપણને તો ગાયો ચારવા સાથે મમ, કસને
બગર પડે તો વધુ ઉત્પાત કરો

૧૭. અધાસુરના સંહાર પછી બ્રહ્મા ગોપમાળિકા અને ગાયોનું હરણ
રી જાય છે, એ વિશે પ્રેમાનંદનું નિરૂપણ જુદું છે મૂળ પ્રમાણે
અધાસુરના સંહાર પછી કૃષ્ણ ગોપમાળિકાને લઈ નદી કિનારે જાય છે
અને ત્યાં ભોજન કરનાનો આરંભ કરે છે, ત્યારે બ્રહ્મા ભગવાનનો
ખીન્ને અત્માર જોના માટે ગોપમાળિકા અને ગાયોનું હરણ ડો છે
ત્યારે પ્રેમાનંદ જણાવે છે કે અવાસુરને મારી નાખ્યા પછી તેના
રુધિરથી ખરડેના ચામડા ઉપર જ કૃષ્ણ અને તેના સાથાઓ ભોજન
કરવા મેસે છે, એકગીમનું અશુદ્ધ ખાંધ છે એ તેઈ અધાસુરનો
સંહાર જોવા આનંદમા ભેગા મળેના દેવો આશ્ચર્ય પામે છે બ્રહ્માને
ચાય છે કે રાવણ વગેરેને સંહારનાર વિષ્ણુનો અવતાર આ કેમ હોઈ શકે ?
જે યજ્ઞોથી કે પહ્લર્ગનોથી ચ મળતો નથી તે બ્રહ્મા આ ગોપાળોને આટનો
સુનમ ? માટે તેનું પારખુ કરવા બ્રહ્મા આમ કહે છે.

૧૮. ભાગવતમાં કૃષ્ણ જયરામને વર્ણવી બતાવે છે તે જુદા-
ગાલાતુ વર્ણન પ્રેમાનંદ મૂળથી જુદો પડી, આખ્યાનપરંપ
અનુસરી કહે છે.

૧૯ ભાગવતમાં કૃષ્ણ યમુનાને કાલીય નામના આતંકથી મુ-
કરવા માટે કદબજસ પરથી બૂસકો માટે છે આગળના ચમત્કારો. છતાં
ગોપ લોકો કૃષ્ણને અટકાવતા કેમ નથી એ સકાને ધ્યાન ન રહે તે
માટે પ્રેમાનંદ ગેડીંડાની રમતની વાત ગોઠવે છે અને જાણી લોકોને
યમુનામાં દડો ફેંકી તે કાઢવાને બદલે પાણીમાં ઝપવાવે છે અને ત્યાં
ગોપલોકો તેને વારના પ્રવાસ કહે છે એમ કવિ નિરૂપે છે કાલીયદમનને
પ્રસંગ પ્રેમાનંદ પોતાની રીતે વર્ણવે છે નાગણી અને કૃષ્ણ વચ્ચે
વાર્તાવાપ ભાગવતમાં નથી નરસિંહના નામદમનના જાણીતા પદ ઉપર
પ્રેરણા હર્ષ પ્રેમાનંદ આ પ્રસંગ નિરૂપતો હોય તેમ જણાય છે જગો
વિવાપતુ પદ પણ પ્રેમાનંદે કૃષ્ણ રમતની જમાવટ કરવા પોતાના તરફ
ઉમેર્યું છે.

૨૦. કૃષ્ણની વેણુ સાંભળીને ગોપીઓને થતા મનોભાવનું નિરૂપણ
કરવાની પ્રેમાનંદની મીન ભાગવત કરતાં જુદી છે. કૃષ્ણને પતિ તરીકે
મેળવના કાલ્યાણની વ્રત કગતી ગોપસ્ત્રીઓનાં વસ્ત્રકરણની ઘટનામાં
ગોપસ્ત્રીઓ ખીન્ને કોઈ ઉત્સવ ન ટોવતી ગુલ્લ ભાગે દાકીને જયાર
બહાર આવી વચ્ચે હર્ષ વે છે ત્યાં પ્રેમાનંદનો કૃષ્ણ વધારે નદખ-
ચાય છે. મુખ્ય ગોપીઓના આ સમયના મનોભાવ અને ચેષ્ટાઓ
ભાગવતમાં નથી એવું વર્ણન કરી પ્રેમાનંદે તો કૃષ્ણ પામે કહેવડા
છે કે દેવકે ગોપી નજીક આવી પોતપોતાના વસ્ત્ર ઝાળણી લે. ગુલ્લભાગ
દાકી ગોપીઓને પ્રેમાનંદનો કૃષ્ણ ધમકી આપે છે ને તેઓ વચ્ચે
નજીક નહિ આપને તો, તેમના પરિવારને તે બોવાની લાગી ફરેત
કરાવે ને તમને સૂઝતી વાજ નથી, વડુજીની લાજ નથી તે માર્ક
વાગકની વાજ લાને? એવું અપૂરવું હોય તેમ એકવાર લગત

ડો. ચન્દ્રકાન્ત મહેતાએ જે કડવાંને નિર્દેશ કર્યો છે તે કડવાં પ્રેમાનંદના 'ઓખાહરણ'થી લિન્ન એવી હસ્તપ્રતને આધારે તૈયાર કરાયેલ બૃ. કા. દો ની વાચનાને આધારે છે.

અન્ય કડવાંઓમાં, બૃ કા. દો.ના પ્રેમાનંદના આખ્યાનનું કડવું '૧૦મું' નાકરના આખ્યાનમાં ૧૨મું છે અને તે ૧૧મી કડી સુધી લગભગ સમાન છે. બૃ કા. દો.નું પ્રેમાનંદનું ૨૬મું કડવું નાકરમાં ૨૭મું છે. પ્રેમાનંદ બીજા કોઈ આખ્યાનમાં પોતાના પુરોગામી કવિમાંથી એક પણ પંક્તિ આખા એવીને એવી ઉપાડતો નથી. 'મામેરુ'માં વિશ્વનાથ જ્ઞાનીની કૃતિ સાથે તેની કૃતિને મળતાપણું છે, કેટલીક પંક્તિઓ એક સરખી અર્થઝાયાવાળી છે, પરંતુ ત્યાં પણ મીઠી ને સીધી કોઈ પંક્તિ એણે ઉચાપત કરી હોવાનું જણાતું નથી. 'ઉઘડકી જાડિયો વેગે વૈદ્યકપતિ' એ પદ વિશે તો સંદિગ્ધતા પ્રવર્તે છે પરંતુ પ્રેમાનંદ જેવો કોઈ અન્ય કવિની કૃતિમાંથી આખાને આખા કડવાં ઉપાડે એમ માનવું એ એને અન્યાયકર છે. આ કડવાં પછીના કોઈ કથાકાર અથવા લલિયાને હાથે નાકરમાંથી ક્ષેપક તરીકે આવી ગયાં છે એ જ રીતે પ્રેમાનંદના પુરોગામી વિજયદાસના 'ઓખાહરણ'માં બૃ કા. દો. માં જપાયેલ પ્રેમાનંદના 'ઓખાહરણ'નાં કેટલાંક કડવાં પ્રક્ષિપ્ત થયાં જણાય છે. એથી, બૃ. કા. દો. ની વાચના સંદિગ્ધ છે.

એક બીજો મુદ્દો પણ ધ્યાનમાં લેના જેવો છે. પ્રેમાનંદના ગણવાયક્તા મોટા 'ઓખાહરણ'માં (બૃ. કા. દો.) કડવું ૧૫ માં જે નિરૂપણ છે તે સાથે જ પ્રેમાનંદનું હશે ? સમગ્રીન અને સમગ્રીન સંભોગની આવી નિકૃતિ પ્રેમાનંદે પોતાના બીજા કોઈ પણ આખ્યાનમાં દેખાડી નથી,^૧ એ દૃષ્ટિએ આ આખું કડવું અને પહેલાના અને

૧. સમય સંભોગ સૂચને અસ્તે, કુચમર્દન કરે છે સરહસ્તે;
અંધર કરડે સુખ દે વેલી, બેડ ચરણ હલે પર મેલી;
લડયડી આવે હોડી, ચિત્તલેખાને પાડે ભુજ લોડી.

પછીના કડવા સાથે દ્વેષક જણાય છે. બૃ મ દોનું ૧૬મું કડવું ૫૯, દ્વેષક જણાય છે. પ્રેમાનંદ એના બીજા કાષ્ઠપિણ આખ્યાનમાં હિન્દી ભાષાનો પ્રયોગ કરતો નથી. આ કડવામાં મિન્હિશીનો મનોભાવ આપેખવા માટે કાષ્ઠ અગમ્ય કારણસર હિન્દી ભાષાનો પ્રયોગ * જેવા મળે છે. 'ઓખાદરણ' પ્રેમાનંદની આરભકાળની રચના છે, ધના ગુજરાતી ભાષા ઉપરનું તેનું પ્રજુલ્વ તો પડેલા રચાયેલા મનાતા રહી કડવાના 'ઓખાદરણ'માં પણ દેખાય છે. તો આ 'હુમરી' જેવા પ્રયોગ કરવાની રીત જરૂર ? અને આ હિન્દી ભાષા પણ ગુજરાતી ભાષાની હિન્દીની ભેજભેજવાળી છે. એ પ્રેમાનંદની કલમની પ્રસાદી ન હોઈ શકે.

એ જ રીતે ઓખાના માળિયામાં અનિરુદ્ધની હાજરી પકડાઈ જાય છે ત્યારે હરે ચોરી શાની ? એમ કહી, અનિરુદ્ધ ઓખાને ખોલે લઈને બારીએ બેસે છે. તેનું નિરૂપણ કરતા 'બૃહદ્ કાવ્યદોહન'ની વાચનામાં ઉરાડી રીતે ઓખાના કુચ્ચદણ જેવી નરરંટાઈ અનિરુદ્ધ બતાવે છે એમ કૌભાડ હલ્લ છે ^૧. જ્યાં ૩૬ મ્હાની વાચનામાં એ

સૂતા સજનીને એકલા વળગી, સેંચરને ન કરે અજગી
પથં કે પ્રેમદા રમે, એમ આજે નિસા નિર્મમે
ઓખા લેખમાં જણાવી દુલી, સખીની સેજે જઈને સૂતી,
તેને યાવા ન દે ઉપસાદી અન્યોન્ન્ય બરાવે આદી

- રોજે મુતા સપન બાયો, પિયા જહી મોરી બાહે,
ઓચિરી ઝળજી ગઈ, પિયુ ન દેણુ ત્યાહે રે
રેન કે સ્વખાતરે, કસુ નિરો મોરી માય
સ્વખામે પિયુ આવીયા, ઉધે લાગે ધાય
બલિહારી એ સ્વખાજી રે, મલ સ્વખા હો જાય રે
સ્વખાને તોસા ઠહા ગ્રીયા, મલ જખાવે મોય,
જો મેસા પિયા ન મીને તો મે મરુગી સોય રે

૧ કુચ્ચદણ ગુજન કરે, કાષ્ઠ લેખન ન આવે હમરી

ત્વ દેખાતું નથી.^૨ 'તપત્યાખ્યાન'ની સંદિગ્ધતાની ચર્ચા કરતાં શ્રી
 ડા. શાસ્ત્રી અને ડૉ. પ્રસન્ન વકીલ તપતી તરફ સંવરણના ખીલતસ
 થઈને અને કુચમર્દનને કારણે તેને અપ્રેમાનંદી ગણે છે; તે જ રીતે:
 આ નિરૂપણ પણ અપ્રેમાનંદી છે. આ બધા મુદ્દાઓને લીધે જુ.કા.દો.ની
 પ્રેમાનંદના ઓખાહરણની વાચના અગ્રદ્વેષ ઠરે છે અને ત્રણ ઓખાહરણો^૩
 માંની પ્રેમાનંદના ઓખાહરણની વાચના વધુ વિશ્વસનીય જણાય છે.

‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ :

‘મામેરું’નું કથાવસ્તુ નરસિંહના જીવનમાંથી લેવામાં આવ્યું છે.
 નરસિંહે પોતાના જીવનની કેટલીક પ્રભુકૃપાના ચમત્કારથી પૂર્ણ ધટનાઓ
 ‘હારમાળા’માં આલેખી છે; તેમાં તેની પુત્રી કુંવરબાઈના મામેરાનો
 પ્રસંગ પણ છે. પ્રેમાનંદે પોતાની રચના માટે આ કૃતિ ઉપર સૌથી
 વધુ આધાર રાખ્યો હોય તે સ્વાભાવિક છે. આમ છતાં, પ્રેમાનંદ
 કૃતિને પોતાની પ્રતિભાની છાપ આપવા માટે કેટલાક ફેરફારો પણ
 કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે ‘હારમાળા’નાં પદો વિશ્વનાથ જ્ઞાની
 અને પ્રેમાનંદની કલમના સંસ્કાર પામ્યાં છે. ‘ઉધડકી જીઠિયો વેગે
 વૈકુંઠપતિ’ એ પદ પ્રેમાનંદકૃત ‘મામેરું’માં છે અને વિશ્વનાથ જ્ઞાની
 રચિત ‘મોસાળાચરિત્ર’માં છે તેમ નરસિંહની ‘હારમાળા’માં પણ છે.
 પ્રેમાનંદે ‘હારમાળા’ની પાંચેય કડીઓ પોતાની કૃતિમાં ગોઠવી દીધી
 છે. પ્રેમાનંદ જ્યારે પુરોગામીઓની રચનામાંથી કંઈક લે છે ત્યારે તે
 સીધી કડીઓની કડી લેતો નથી; તે વિચાર લે છે, ધટના લે છે પણ
 તેને પોતાની ભાષામાં મૂકવાનું ચૂકતો નથી,^૧ જ્યારે અહીં તો એ
 લગભગ અક્ષરશઃ પાંચ કડીઓ અવતારે છે એ નોંધપાત્ર છે. દક્ષ
 શર્યાતનો ચરણાર્ધ પચ્ચટાવી, એણે નાભ્યાત્મક ચમત્કૃતિ આણી છે,
 એ એની કલમનો લસરોડો માત્ર પણ કેવી કલાત્મકતા લાવી શકે છે

૨. હારય વિનોદ કરે મનગમતા, લગ્ન ન આણે મારી (કડકું ૧૩)

૩. સં. શ્રી મજેન્દ્રસંકેર. ૫૩૫.

એવું ઉદાહરણ છે. કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે મૂળ પ્રેમાનંદનું મ પદ હારમાળામાં સંચાર પામ્યું હશે અથવા વિશ્વનાથ જ્ઞાનીએ એ પદ રચ્યું હશે અને હારમાળામાં તે ક્ષેપક તરીકે આવી ગયું હશે, જ્યાંથી પ્રેમાનંદે વીધું હશે. 'હારમાળા' સાથે પ્રેમાનંદની કૃતિનું સામ્ય દર્શાવતાં અનેક ઉદાહરણો મળે છે. 'હારમાળા'માં જોખનો પણો સીમતની કકોત્રી મહેતાને પહોચાડ્યા જ્ઞાની દક્ષિણા માટે શ્રીરંગ મહેતા માથે રકઝર કરે છે તે ઘટના માલન અને સુલેવ જેવા પ્રાકૃત વ્યક્તિઓ ચીતરનાર પ્રમાન દે કેમ ન લીધી એ આશ્ચર્યજનક છે. 'હારમાળા'ના જોખનો પણો જૂનાગઢ માટે પ્રસ્થાન કરતાં પોતાના જાતેજ કુવરગાઈને મળે છે, જ્યાં પ્રેમાનંદની કૃતિ સામ્યથી દર્શાવવી અને બીની કુવરગાઈ યાની રીતે પંજાને બોધાની મોસાળું કરવા માટે પિતાને સંદેશો મોકલે છે, એ નિરૂપણ વડુ રસભાસિક છે.

'હારમાળા'માં તો શ્રીરંગ મહેતા નરસિંહને મોસાળું કરવા માટે હજારેની રકમ ઉઠીની આપવા તૈયાર થાય છે પણ દીકરીના પરનું લેનાર કુબીપાક નફામાં પડે એમ માનતો નરસિંહ ના પાડે છે. પ્રેમાનંદ આ વાતનો નિર્દેશ પણ કરતો નથી, એ તો એમ નિરૂપે છે કે મામેરુ પૂરવા માટે પ્રભુને પ્રાર્થના કરતો નરસિંહ પ્રભુને દક્ષિણા આપે છે કે શું તે વદાવનમાં સૂતા છે અને રાધાજી તેમના ચરણ આપે છે ? શું તેને કોઈ ઉત્તમ નારી મળી છે કે જોયી તે રક્તને વીસરી ગયા છે ? આવો મિત્રતાપૂર્ણ નિકટતાનો ભાવ તેણે 'હારમાળા'માંથી લીધો છે, જેમાં નરસિંહ કહે છે : 'કંઈ કમળા બેર શું સૂતો ?' જાનમાં મૂકવા માટે પાપાણુ લાવનારુ સૂચન 'હારમાળા'માં વડસાસુનું છે, જ્યારે પ્રેમાનંદ આ સૂચન વાદામોઢી નજીક પાસે કરાવે છે.

પ્રેમાનંદ પહેલાં નરસિંહ સિવાય જે કવિઓએ 'મામેરુ'ના વિષયનું નિરૂપણ કર્યું છે અભાસના કવિ વિલુપ્તસે નરસિંહ મહેતા વિશે ચરિત્રાત્મક રચનાઓ કરી છે, તેમાં 'મોસાળું' અને 'કુડી' પણ છે.

પ્રેમાનંદે તેની રચના જોઈ હશે પરંતુ તેની રચના ઉપર વિશ્વનાથ જાનીના 'મોસાળચરિત્ર'ની અસર એથી વિશેષ છે આ કૃતિ પ્રેમાનંદની કૃતિ કરતા ૩૧ વર્ષ વહેલી રચાઈ છે અને પ્રેમાનંદે વિશ્વનાથ જાનીની કૃતિની લગભગ બધી જ ઘટના લીધી છે. ક્યારેક બનેલી પકિતઓ વચ્ચે પણ આશ્ચર્યજનક સામ્ય લાગે છે. 'લગુ ચલુ લાગી જ જાળ' એના નરસિંહના મુખમાં પ્રેમાનંદે મૂકેલા શબ્દો, નરસિંહની હારમાળાની રચનામાં ક્યાંયે આવતા નથી? પરંતુ વિશ્વનાથ જાનીની કૃતિમાંથી આ ઉદ્દગાર વિરોધો નિદેશ પ્રેમાનંદે મેળવ્યો લાગે છે."

નરસિંહની વહેલગુ પ્રેમાનંદે ૮૭૫ વર્ણન કરેલનરૂપ જાની ગયું છે પરંતુ તે અઠિ તે વિશ્વનાથનો ઝડપી છે,^૩ જા વિશ્વનાથ કરતા પ્રેમાનંદના વર્ણનમાં સ્વભાવોક્તિની અમકૃતિ સાવગેય છે, તેનું વર્ણન વિશ્વનાથના વર્ણન કરતા વધુ હાર્યોતપાદ છે, તેા ખીજી તરફ નરસિંહને જોના મળેના લોભામાં વિશ્વનાથ એમ્હી થયેની સ્ત્રીઓનું એમની અંગેઅદરની

૧. અવધ જેની થઈ તેહ નયે સહી, લેસ નહિ શોક કરત મન :
(નરસિંહ હારમાળા)

૨. મહેવાળ હહે ટલ્યો જ જાળ, પુત્રી સમરો શ્રી ગોપાળ
(મોસાળચરિત્ર વિશ્વનાથ જાની)

૩. વિશ્વનાથે કરેલું વર્ણન :

એક રમ મનોહર માગી આવ્યો, સધજ સધજો અમ,
એક વૃદ્ધ બળદ ને આખડો, લેવયાં લેડી પ્રસંગ
સહજ દટકે વળી સાગી, શોભાનો નહિ પાર,
ખટખટ ચલુ ચાલતા, બહુ શબ્દ થાયે સાર.
હાંતા બેસે બગડીઓ, આખલો તાણી નય,
નાયે કાદયા નન રહે, નકાનવર બહુ માથ
ચડે બેસે ને ઉતરે, વાણે કાલી નાથ;
જે દૃષ્ટ વાણી જોયરે, એમ પહોત્યો સધજો સાથ.

પ્રેમાનંદે કરેલું વર્ણન :

જૂની વહેવને ધૂમરી વાગી, સાડી થડામાં ફાગી છ,

મળકનું જે વર્ણન આપે છે તે પ્રેમાનંદ આપતો નથી, તે ખીણ તરફ મામેરું જોવા આવેલ સીવર્ગનું વર્ણન, વધુ તાદર્ય વર્ણન^૧ પ્રેમાનંદ વિશ્વનાથ જ્ઞાનીના વર્ણનર ઉપરથી બહેલાવે છે વિશ્વનાથની કેટલીક પંક્તિઓ સાથે સમ્બંધ સામ્ય છતાં પ્રેમાનંદનું વર્ણન વધુ તાદર્ય, પ્રાસાદિક અને ગેયક છે

વિશ્વનાથે નરસિંહના ઉતારા વિગે એક જ પંક્તિમા વર્ણન કર્યું છે કે 'પશુ છપરુ છાણુ, ઉતાર્યા અલિરામ'. પરંતુ પ્રેમાનંદે કરેલું

કોના તળાપા ને કોણી પાંજણીઓ, બગદ આઘવા જે માની છ

... ..
બળ હીણ બળદો શુ હડિ, ઠેલે વેપ્પલ સાથ છ,
સોર પડે ને દાળ ચડાવે 'નય નય વેકુક નાય છ
એક બગદ ગળિયો થઈ બેસે, આખલો તાણી નય છ,
પડયાને પુછ ગ્રહી ઉઠાડે, કોતુક કોટી યાય છ
સાહેસાલ જૂનવા દોરો, વહેલ યાય વક છ,
સાગીનો બદ રાખ્દ જ ઠોડે, સૂચવે છે બહુ ચક્ર છ,
ચડે બેસે ને વળી ઠોડે લે રાયકૃપ્પણુ નામ છ

- ૧ કારન મૂકી કાગિની, હસવા તે લાગી નર,
રાખણી સાહમો ઉભો માટી, રીસ અબર ઝોઢ
કુઅર કેડે શું ચઢાવ્યો, તરુણી પહેરો અયોગ્ય,
મેય અહીંથી રહે અળગી ચપાનો મહારો પાગ
ઉરન મહારે અગ ખૂંચે, જોવાનો નહિ લાગ (મોસાળા ચરિત્ર

- ૨ વિશ્વનાથે કરેલું વર્ણન .

કો કદી વેણીએ રે દોડે, પે પીતા પુત્ર નહોડે,
કો કરે ત્રયી શુ યતી વેણી, ઉપમા અદ્ભુત મૂખોણી
કોરોને આલવા સુધી બળકે, ઝીણા ઝાઝરીઆ બાળે,
સુણી સુતો રતિપતિ નગે, નય કૃપ્પણ હી કર નોડે (મોસાળા ચરિત્ર

વિશ્વનાથના વર્ણનને મળતી આવતી પ્રેમાનંદની પંક્તિઓ :

નડાવ ચૂડલો હાથ કંકણ બળકે છે,
કોઈ કદે અંબોડે નાર, વેણી લાંબી છે

નું તેની હાસ્ય—નિષ્પાદક વસ્તુકદી વર્ણનકલાનો સારો નમૂનો. છાત્રમાં કાગળ મૂકી નરસિંહ લગવાનની સ્તુતિ કરે છે તે વિશ્વનાથ ને પ્રેમાનંદમાં લગલગ સરખી છે. પરંતુ પ્રેમાનંદ નરસિંહના પોતાના નામમાં આગળ પ્રભુએ જે જે સહાય કરી હતી તેનું વર્ણન પણ તારામાં આપે છે અને છેલ્લે મીઠી ધમકી પણ નરસિંહ પાસેથી ચારાવે કે ‘નાગર સાથે ઠામ કરે છે, સમજી લેજો વાત રે’.

દામોદર દેશીનું પ્રેમાનંદે કરેલું વર્ણન વિશ્વનાથે કરેલા વર્ણનથી તાદશતા ધરાવે છે. નાગરો વિશે કટાક્ષ કરવાની એક પણ તક ચૂકતો પ્રેમાનંદ કમળા શેઠાણીના રૂપથી નાગરણોનું રૂપનું અભિમાન ચાલી વાત કરે છે. આખા ગામને પહેરામણી અપાઈ એ વાત તો નાનંદની જેમ વિશ્વનાથમાં પણ છે પરંતુ પ્રેમાનંદ આવા સામાજિક સ્ત્રોતો જે વાંધાવચ્ચકા પડે છે એનું નિરૂપણ ઉમેરી જનસ્વભાવના તાના અભ્યાસનો અને એના નિરૂપણ દ્વારા પોતાની પ્રતિભાના લિંગ અંશનો પરિચય આપી જાય છે. આમ ‘મામેરું’માં પ્રેમાનંદે શ્વનાથના ‘મોસાળા-ચરિત્ર’નો ધણો આધાર લીધો છે. શબ્દો અને કિતઓનું સામ્ય પણ ધાતું છે. કેટલાક વર્ણનો સમાન રૂપનાં છે; રાણિક કથાઓમાં જે રસસ્થાનો અણવિકસ્યાં હોય તે પ્રેમાનંદે કસાવ્યાં છે. જ્યારે આ કથાનકમાં રસસ્થાનો એની પ્રતિભા મુજબ શ્વનાથે શોધી કાઢ્યાં હતાં, પ્રેમાનંદે તેને પોતાના કલાર્પણથી વધુ વંતપણું આપ્યું છે.....”*

હતરંયા ધર આપ્યું એક, ઝાઝા ચાચક મગ્ધર વિરોક.
ખાડા ટેકરા વસમો ઠામ, ઉપર નળિયાનું નહિ નામ;
કોણું છાજ ને જૂની વળી, ભીંતો દોદશ ભેવડ વળી,
ઝાઝા મોકળુ ઝાઝા જૂઆ ત્યાં મહેતાના ઉતારા દુઆ.

(કડવું ૫)

ડૉ. ઈશ્વરલાલ ર. દવે

રસનિષ્પત્તિ અને રસસંક્રમણ

[પ્રેમાનંદ રસનો સ્વામી છે, સ-રસનાનો કવિ છે. રસની બાળનમાં કાઠપિણ્ય શુદ્ધરાત્રી કવિ એના પેંગડામાં પગ ધાસે એવો નથી એવું નવલકામનું વિધાન ભારેભાર તથ્ય ધરાવે છે. રસનો અસ્પષ્ટિત સ્ત્રોત અને તેનું વૈવિધ્ય જોટલાં પ્રેમાનંદમાં છે તેટલાં કાઠ મધ્યકાલીન કવિમાં નથી. એનાં આખ્યાનો સાંભળનાં કે વાંચનાં એક પ્રકારની રસ-સમાધિમાં બેસી જઈએ છીએ. પ્રેમાનંદને સંસ્કૃત સાહિત્યનો કંઈક અભ્યાસ હતો ખરો પરંતુ તેણે દાન્યદાત્ર અને રસમીમાંસાનો અભ્યાસ ક્યો હશે કે કેમ તે જાણરૂપ છે. રસ વિશેની ભરત મુનિની વ્યાખ્યા કે અભિનવગુપ્તાદિની રસવિષયક ચર્ચાનું તેણે પરિચીધન નહિ કર્યું હોય આ પ્રકારનું રસનિરૂપણ રસમીમાંસાના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વિના ન જ થઈ શકે એવું નથી, તેમ જોને રસમીમાંસાનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હોય તે ઉચ્ચ કોટિનું રસનિરૂપણ કરી શકે એવું નથી. (સંસ્કૃત સાહિત્યનો સામાન્ય પરિચય, પુણેગામી કવિઓના આજી રસનિરૂપણનું અવલોકન અને સ્વકીય વિચારણા પ્રતિભાનો સમન્વય પ્રેમાનંદમાં થયો છે.)]

, આખ્યાન સાહિત્યપ્રકાર માટે રસ અનિવાર્ય અંગ છે. આખ્યાનનું વસ્તુ પૂર્વજનોક્ત હોઈ, ઓનાએતિ માટે ઘણું જાણીતું હોય છે. જો વિશિષ્ટ રસકલાથી તેને રસનામાં ન આવે તો ભાવક વર્ગ માટે તે આસ્વાદ્ય બનતું નથી. એથી પ્રેમાનંદ સજ્ઞાનપણે રસનિરૂપણ કરે છે. છતાં તેમાં સ્વાભાવિકતાની જણાવ વરતાતી નથી તેનાં આખ્યાનો સૌથી વિશેષ હૃદ્ય અને આસ્વાદ્ય બન્યાં તેની પાછળ તેની રસનિષ્પત્તિ અને રસસંક્રમણની કલાનો ફાળો વિશેષ છે. એક દરતાં વધુ રસ વહેવડાવી બહેલાવી, ભાવકોને તેમાં પરિપ્લાવિત કરી દેવાની સૂઝ અને શક્તિ તેની પાસે છે. ભરતે નવ રસ ગણાવ્યા પછી ભક્તિ અને વાત્સલ્યને ચુ રસ તરીકે ભરતના કેટલાક અનુગામીઓ ઉદ્ધેખનીય ગણે છે.

[પ્રેમાનંદ બહુ જ સાહજિકતાથી આ સાતે રસનિષ્પન્ન કરે છે. એનું નિરૂપણ વિગ્રહ જનને તેમ પ્રાકૃતજનને એક સરખો આનંદ આપે.] આખ્યાનોમાં એક અથવા બે રસ પ્રધાન સ્થાને હોય છે અને અન્ય સ ઉપકારક બની, કાર્યસાધક નીવડના હોય છે.] ‘મંગાખ્યાન’માં કરુણ અને શૃંગાર મુખ્ય રસ છે. તે હાસ્ય, અદ્ભુત આદિ રસ ગૌણ છતાં ઉપકારક બનના હોય છે. ‘રણયત્ર’માં પ્રધાન રસવીર અને કરુણ છે તે અદ્ભુત અને ખીલત્સ રમો સહાયક બનીને આવે છે. ‘કુંવરભાષિતું’માં મેરુ ‘માં’ મુખ્ય સ્થાને લક્ષિત અને હાસ્ય છે જ્યારે કરુણ અને અદ્ભુત પોષક રસ છે ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’માં પ્રધાન સ્થાને રહેલા રસને શૃંગાર, કરુણ જેવા પૂરક રસ વધારે રવાદુ બનાવે છે. ‘આખ્યાન’માં શૃંગાર પ્રધાન છે અને વીર જેવા ગૌણ રસ તેને વધુ સ્થિત બનાવે છે. ‘મુદાભાષરિત’માં લક્ષિત, હાસ્ય, કરુણ, શાંત અને અદ્ભુતનો લીલા વિસ્તાર છે. ‘દશમ સ્કંધ’માં કરુણ, વાત્સલ્ય, શૃંગાર, હાસ્ય અને લક્ષિત રસની છાજ બિડે છે. એકે રસ એવો નથી, જે પ્રેમાનંદના આલેખનમાંથી હટકી શક્યો હોય. (પ્રા. શ્રી અનંતરામ રાવળ પ્રવક્તા છે તેમ પ્રેમાનંદે લોકહૃદયને આકર્ષ્યું. પોતાની કથનકલાથી, સાત્તાલેખનથી અને પુરાણકથાના ગુજરાતીકરણથી, પણ તેને વશ તો ‘હું’ છે પોતાની રસપ્રભુતાથી.)

૧. કરુણ :

[પ્રેમાનંદ બધા ૫ રસના નિરૂપણમાં એકસરખો કુગળ છે. એના પાંચ આખ્યાનમાં કરુણ રસ પ્રધાન છે તે કાર્ષ આખ્યાનમાં શૃંગાર, વીર રસ; છતાં કરુણ રસના નિરૂપણમાં તો તે સવિશેષ રુચિ ધરાવતો જણાય છે. એને માટે એમ કહેવાય છે કે તે ધારે ત્યારે રડાવે અને રારે ત્યારે હસાવે. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં હાસ્યનું નિરૂપણ બહુ વિરલ હતું એથી પ્રેમાનંદ હાસ્ય માટે યોગ્ય રીતે યશસ્વી બન્યો છે; છતાં કરુણ રસના નિરૂપણમાં પણ એની સિદ્ધિ અનન્ય છે.]

રસનિષ્પત્તિ અને રસમંડુભણ

[પ્રેમાનંદ રસનો સ્વામી છે, સ-રસનાનો કવિ છે. રસની ખાતરખાઈ પછી મુજરાતી કવિ એના પેંચડામાં પગ ધાડે એવો નથી એવું નવલસામનું વિધાન ભાગેશ્વર તથ્ય ધરાવે છે. રસનો અરખણિત સ્ત્રોત અને તેનું વૈવિધ્ય જોટલા પ્રેમાનંદમાં છે તેટલાં કાઈ મધ્યકાલીન કવિમાં નથી. એના આખ્યાનો સાલગના કે વાચના એક પ્રકારની રસ-સમાધિમાં બનરી જઈએ છીએ. પ્રેમાનંદને સંસ્કૃત સાહિત્યનો કંઈક અભ્યાસ હતો ખરો પરંતુ તેણે કાવ્યશાસ્ત્ર અને રસમીમાસાનો અભ્યાસ ક્યો હશે કે કેમ તે ગંદારપદ છે. ગ્લ વિનેની ભારત મુનિની વ્યાખ્યા કે અભિનવગુપ્તાદિની ગ્લવિપદ અર્થાનુ તેણે પરિચીત નહિ ક્યું હોય આ પ્રકારનું રસનિરૂપણ રસમીમાસાના શાસ્ત્રીય જ્ઞાન વિના ન જ થઈ શકે એવું નથી, તેમ જોને રસમીમાગીનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હોય તે ઉચ્ચ કોટિનું રસનિરૂપણ કરી શકે એવું નથી (સંસ્કૃત સાહિત્યનો સામાન્ય પરિચય, પુરોગામી કવિઓના આઠ રસનિરૂપણનું અનુબોધન અને સ્વકીય વિચારણા પ્રતિભાનો સમન્વય પ્રેમાનંદમાં થયો છે.)]

, આખ્યાન સાહિત્યપ્રકાર માટે રસ અનિવાર્ય અંગ છે. આખ્યાનનું વસ્તુ પૂર્વજોક્ત હોઈ, ઓનાઓને માટે મણું જાણીતું હોય છે. જો વિશિષ્ટ રસકનાથી તેને રમરામા ન આવે તો ભાવક વર્ગ માટે તે આસ્વાદ્ય બનતું નથી એથી પ્રેમાનંદ સમાનપણે રસનિરૂપણ કરે છે. છતાં તેમાં રાજાનિકાની બેજુલ વરતાની નથી તેનાં આખ્યાનો સૌથી વિશેષ હૃદય અને આસ્વાદ્ય બન્યા તેની પાછળ તેની રસનિષ્પત્તિ અને રસસંક્રમણની કલાનો ફાગળ વિશેષ છે. એક કસતાં વધુ રસ વહેવારની બહેલાની, ભાડોને તેમાં પરિણામિત કરી દેવાની સૂઝ અને શક્તિ તેની પાસે છે ભરતે નવ રસ નખાવ્યા પછી ભક્તિ અને વાદ્યસંપન્ન પછી રસ તરીકે ભરતના કેટલાક અનુગામીઓ હિન્દુજનીય ગણે છે

પ્રેમાનંદ બહુ જ સાહજિકતાથી આ સાતે રસ નિષ્પન્ન કરે છે. એનું સનિષ્પણ વિગ્રહ જનને તેમ પ્રાકૃતજનને એક સરખો આનંદ આપે. આખ્યાનોમાં એક અથવા બે રસ પ્રધાન રથાને હોય છે અને અન્ય સ ઉપકારક બની, કાર્યસાધક નીવડના હોય છે. આખ્યાનમાં કદુણ્ય મને શૃંગાર મુખ્ય રમ છે તો હાસ્ય, મદ્યુત આદિ રસ ગૌણ છતાં ઉપકારક બનના હોય છે. 'રણુયન'માં પ્રધાન રસની અને કદુણ્ય છે તો મદ્યુત અને બીજા રસો સહાયક બનીને આવે છે. 'કુંવરબાઈ'માં 'મેરુ'માં મુખ્ય રથાને ભક્તિ અને હાસ્ય છે ત્યારે કદુણ્ય અને મદ્યુત પોષક રસ છે. 'અભિમન્યુ આખ્યાન'માં પ્રધાન રથાને રહેલા રસને શૃંગાર, કદુણ્ય જેવા પૂરક રસ વધારે સ્વાદુ બનાવે છે. આખ્યાનમાં શૃંગાર પ્રધાન છે અને વીર જેવા ગૌણ રસ તેને વધુ પ્રયક બનાવે છે. 'સુદામાચરિત'માં ભક્તિ, હાસ્ય, કદુણ્ય, શાન અને મદ્યુતનો લીલા વિસ્તાર છે. 'દશમ સ્કંધ'માં કદુણ્ય, વાત્સલ્ય, શૃંગાર, હાસ્ય અને ભક્તિ રસની છાજ જોડે છે. એકે રસ એવો નથી, જે પ્રેમાનંદના આલેખનમાંથી જટકી શકે. (પ્રા. શ્રી અનંતરાય રાવળ જણાવે છે તેમ પ્રેમાનંદે લોકહૃદયને આકર્ષ્યું. પોતાની કથનકલાથી, માત્રાલેખનથી અને પુરાણકથાના મુગ્ધાનીકરણથી, પણ તેને વશ તો થયું છે પોતાની રસપ્રભુતાથી.)

૮. કદુણ્ય :

પ્રેમાનંદ બધા ય રસના નિષ્પણમાં એકસરખો કુશળ છે. એના આખ્યાનમાં કદુણ્ય રસ પ્રધાન છે તો કાઈ આખ્યાનમાં શૃંગાર કે વીર રસ; છતાં કદુણ્ય રસના નિષ્પણમાં તો તે સરિનેષ ગુચિ ધરાવતો જણાય છે. એને માટે એમ કહેવાય છે કે તે ધારે ત્યારે રડાવે અને ત્યારે ત્યારે હસાવે. મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં હામ્યનું નિષ્પણ બહુ વિરલ હતું એથી પ્રેમાનંદ હાસ્ય માટે યોગ્ય રીતે યશસ્વી ગયો છે; છતાં કદુણ્ય રસના નિષ્પણમાં પણ એની સિદ્ધિ અનન્ય છે.

શ્રી કે ન શાસ્ત્રી માને છે કે નળાખ્યાન શુગાર રસનું કાં
 છે કાં યના મુખ્ય રસનો નિર્ણય કરતા તેના કથયિતન્ય આદિ
 વિચાર પણ આવશ્યક છે 'નળાખ્યાન'ના આરંભે 'પ્રથમ શ્રવણે' એ
 શીઘ્રતા પ્રેમમાં પડ્યા એ પાત્રો, એમનો વિયોગ અને અતે એમ
 મિત્રન એટલા ઉપરથી નળાખ્યાન શુગાર રસનું કાં ય કરતું નથી
 શુગારની ભૂમિકાવાળા મુશુને વિપ્રનલ શુગાર તરીકે શુગારના
 એ પ્રકાર તરીકે ઓગળવામાં આવે છે પરંતુ પ્રત્યુત કાન્યનો મોં
 ભાગ વિપ્રનલ શુગાર કરતા - ઈ વિયોગ છે તેનો અમોહન એ
 દમયંતીનું વર્ણન નારદને મોએ સાલળી નગ તેનો વિરહ અનુભ
 અગે અગ અનગ વાપી જાય, 'ગને રલણુ સુખન' કહે વગેરે
 વિપ્રનલ શુગારનું નિરૂપણ છે તે જ રીતે હસમુખે નળનું વર્ણ
 સાલળી દમયંતી પણ એવી જ વિરહ-વથા અનુભવે એ પણ વિપ્રન
 શુગાર છે પરંતુ છૂનમાં હારી જત નળ-દમયંતી વનમાં જાય એ
 માની લીધેના શુનાસર નળ-દમયંતીનો ત્યાગ કરે અને વિદ્યુર્ભાવ-સીધા
 પુરુરવાની જેમ વનના સાવજને જિયા વૃક્ષને નળની ભાળ પૂછ
 'વેદર્ભી વનમાં વનવને એમાં વિપ્રનલની છાયા માત્ર છે અ
 યે ભીને કેવળ પતિવિરહનું દુઃખ નથી અજગરનો ભોગ ખન
 પારધીનો શિખર જનીને માડ હટતી વણુઝરાઓ દાગ શામિ
 ગણાઈને મડદાપાકુ ખતી મારીને ત્યા આપી મરતા એરીનું
 વહોરતી દમયંતી મુશુનું આલંબન છે

સમગ્ર કૃતિમાં પ્રેમાનંદ એ જ વાત પર ભાર મૂકે છે જણાય
 કે નગ અને દમયંતીને જે સહન મરવું પડ્યું તે તેમના પોતાના કે
 દોને લીધે નહિ પણ મર્ના દે ને મરજો શ્રી અનંતરાય તમ
 અવનોમ્યુ છે તેમ નિદ્રાને વેદનું હે છે એ સંસારની એ મો
 મુશુના છે અને નિર્ધાને વેદનું પશુ દુઃખ કુરુણરસનો એ મોં
 વિમા છે' નગ છૂન રમે છે પણ તે તેનામાં થયેના મલિના સંચાર
 દારશે નગે દમયંતીનો ત્યાગ થો તેણે મત્સ્ય આર્ધા એવા વહે

માત્રથી 'શાકુંતલ'માં જેમ દુષ્યંતને થયેલું વિસ્મરણ કરુણું કારણ અને છે તેમ દમયંતીને મળેલ અમૃતસ્રાવિયા દરના વરદાનનું નળને થયેલું વિસ્મરણ કરુણું કારણ અને છે. આમ નળાખ્યાનનો મુખ્ય રસ કરુણ છે.

'નળાખ્યાન'માં કરુણનું સૌથી વેધક નિરૂપણ તો વનમાં જતાં પહેલાં દમયંતી પોતાનાં બાળકોને મોસાળ મોકલતાં જે વિલાપ કરે છે તે છે :

મોસાળ પધારે રે, મોસાળ પધારે રે,
બાકુઆં, મોસાળ પધારે રે
લાડવાયાં બે બાળ;

નમાયાં થઈ વરતળે રે, સહેળે -મામા મામીની ગાળ.
થયાં માત વિહોણાં રે, થયાં માત વિહોણાં રે;
માત વિહોણાં દયામણાં રે, નહીં કેા ડોા સાથ;
હાએ રાણી હાંથે ફાટતે, કાણ માથે ફેરવશે હાથ ?
મંદિરના ગુરુજી હો, મંદિરના ગુરુજી,
જઈ કહેળે માહારી માતને, જીવની પેરે કરળે જતન.
(કડવું ૩૦)

'દશમસ્કંધ'માં કરુણની છાયા એક કરનાં વધુ વાર અનુભવાય છે ભાગવતમાં કંસ દેવકીને મારવા તૈયાર થાય ત્યારે વમુદેવ તેને સમજાવેલાનો પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ શું દેવકી તે સમયે ચૂપચાપ જ બિન્ની હશે ? પ્રેમાનંદ આ સમયે દેવકીનું દારુણ દુઃખ ઉમેરે છે :

કાણ મુકાવે હો, નહીં પિતા માવડી,
ભાઈ તં ઉઝેરી હો, નમાઈ હું રાંકડી;
કમ સહુ રાતી હો, વીરાજની આંખડી.
શિર મહારું દુખે હો, તાજો મા ચોટલો;
દેખે અંગ લોકડા હો, ખસી મહારી ચુંદડી.
વણી વિખાણી હો, કાકીએ સેસ ભરી;
લહુ યાઓ દેવનું હો, વાણી ઝેવી ઝોચરી.

જે પરણાવે હો, તે વધ કેમ કરે,
મીઠળ નથી છૂવા દો, ના ગર્હ સાસરે
તળોળ પરણ્યાનો હો, મુકો નથી સાવનીયે,
મા મારો, હઉં કોઠે ભરી દો, લાગુ તહારે પાવનીયે,

આમ, દેવકીનો વિનાય સામગ્રતા સમગ્ર વાતાવરણમાં જે
આક્રંદ બ્યારી જાય છે તેનું નિરૂપણ કરતાં મંત્રિ કહે છે

દેશી ગેતા હો, રર્હ પ્રગ્ન ગામની
રોપા વૃદ્ધ બોન હો, ઉએ બાગક બાકુવા,
રોયા હય હસ્તી હો ગેયા નથ ઝાકુવા
રોયા ગગને દેના હો, રોયા વસુદેવ પતિ,
પણ નિરદે મસને દો દયા નથી આવતી

અને એ સાથે ત્રેમાનદના ભાવમર્ગની આંખ પશુ બીની થયા વિન
રહેતી નથી.

તેજ રીતે, પહેળે પુન સોંપી દેના અને કૃષ્ણનો જન્મ થત
તેને ગોકુળમાં મૂકી આવરા વસુદેવને આપનાની આનામની કરત
દેવકીનો વિનાય પણ કુટુંબનું સત્સ હિદાહરણ છે તેજ રીતે કૃષ્ણ
વસુદેવના હાથમાં ગોકુળમાં મૂકી આવરા સોંપતી દેવકીનો વિનાય
પણ અત્યંત મૃદુ છે, અને તે 'નગાખ્યાન'ના 'મેસાળ પધારે'
બાકુઆ મેસાળ પધારો ર' એ પં. સથે આમ્મ વગવે છે

ગોકુળ પધારો હો બાગક બાકુવા
વન ત્વડને દો, પગે નહીં ખાસડી,
આતા હિઝરને દો, પી પી હાસડી

'દશમકથમાં મૃદુણના નિરૂપણનું સૌથી ઉત્કૃષ્ટ હિદાહરણ 'મા
માણેકક રીસાળુ ર' છે કૃષ્ણ ગેડી કાઢવાને નિમિત્તે કાળી નાગ
યમુનાના ધરામાં ઝપનાવે ત્યાં પુનના આગમના પરાક્રમે છતાં જશોદા
માતૃહૃદય ચિત્કાર કરી જોઈ છે, એમથી આ વાત્સલ્યમૂલક કુટુંબ જન્મે

મારું માણકડું રીસાવ્યું રે સામળિયા,
તાહારા મનમાં એ શું આવ્યું રે...

હું અપરાધણ માતાને મૂકી, શા માટે અંપલાવ્યું રે!

સંતાન, રુપીયું મોહું ધન તે, કરમે લીધું લૂંટી;
મેં નવ જાણ્યું જતન કરીને, રતન પશું કેમ છૂટી રે.
કાને કુંડળ મુખમાં મોરલી, સાંજે ગોકુલ આવ્યાં;
જૂખ્યો જો કહી પેટ દેખાડો, મા કહી મુને બોલાવો રે;
પ્રીત પીછાડી ઠાઠ કછે, મુજ કને નેતરું માગે;
હું ધરડી માને યાકી જાણી, કાણુ વગોવવા લાગે રે.

આમ, વિજ્ઞાપ કરતી જશોદા કહે છે કે, તારા વિના ગાયો
હિઝાર્ધને મરશે, મોર, પોપટનાં રમકડાં હવે કાણુ રમશે; પોતે યુવને
ઉખળ સાથે બાંધ્યો હતો તે યાદ આવતાં તો શું તેટલાં માટે તે
જમુનામાં અંપલાવ્યું હશે એવો પ્રશ્ન કરતી જશોદાને પણ જમુનામાં
અંપલાવતી દર્શાવીને પ્રેમાનંદે કરુણની ચરમ કોટિ આજ્ઞા દીધી છે.

‘કુંવરબાર્ધતું મામેરું’માં કરુણનું આશ્રયન કુંવરબાર્ધ છે.
નરસિંહ તો દરિદ્રતા પ્રત્યે સ્થિતપ્રજ્ઞ છે. કુંવરબાર્ધને પિતાની હૃદય-
ભક્તિમાં શ્રદ્ધા છે પરંતુ સામુન્યુંદના મહેણાં વચ્ચે ક્યારેક એ શ્રદ્ધા
ડગી જાય છે, અને તેમાંથી કરુણ નિષ્પન્ન થાય છે. એનો ‘લઘુવેશ
નાનો ભરથાર’ કાર્ધ લેખામાં આવે એવો નથી. રંક બાપની દીકરીને
દુર્ગળ ગણી, સૌ સાસરિયાં મહેણાં અને કટાક્ષથી નવાજે છે, અને
ત્યાં એને સીમંત આવે છે. અર્કિચન અને સમાજવ્યવહાર પ્રત્યે
ઉદારીન પિતા કેવી રીતે મોસાળું કરશે એ વિચારે પ્રભુએ દેખાડેલો
સારો દહાડો પણ એને અલગમતો થઈ પડ્યો છે: “સાધુ પિતાને દુઃખ
દેવાને, સીમંત શાને આવ્યું?” નરસિંહ દીકરીનું મોસાળું કરવા
‘ભગવાન ભરોસે’ આવે છે અને કુંવરબાર્ધ મહેણાં ભારતી નથુંદને

“કાનો પિતા લખેશરી કહેરાવે, તે તો મારે શે ખપ આવે”, એવો ઠંડો ચપકો દેતી પિતાને મળવા જાય છે પણ ઉતાવે પડેલી, મોસાળાની તૈયારી (૨) જોઈને તેના પગ દીના પડી જાય છે તે ધીરજ ગુમાવે છે અને ‘સાધુ પિતા’ને કપકો પણ આપી બેઠે છે “પિતાજી, કાઈ ઉદ્ધમ નર કરો, ધનનો નર રાખો સંધરો” માતા દોષ તો આજે આ અવસરે તે સાચી લેત એ વિચારે તે રોઈ પડે છે અને દુરુણની ઉત્કટતા સધાય છે

હું તો ન મૂર્ખ મરતે માત ?

માત વિના સૂતો સંસાર, નમાયાનો તો અવનાર
જે બાળની માત મૂર્ખ મરી, બાળની સગર્ભ સાથે જાતરી,
જેવું આશ્રમતા રવિનુ તેજ, મા વિના એવું બાળનું દેત
લરણુ વિના જેવું ફીક અન્ન, જાન વિના જેવું ભોજન,
કીમી વિના જેવું લોચન, મા વિના તેવું બાપનું મન
ધડો ફૂટે રજમે દીકરી, માત વિના એની દીકરી,
ગાળ વિના મોળો કસાર, માત વિના સૂતો સંસાર

આમ ઠહીને એ પિતાને પાછા જવાનું કહી દે છે પરંતુ પિત આ સમ્પ્રદાય દેહતા કવરબાઈના હૃદયને કેટલો આઘાત લાગ્યો હશે છતાં આ સમ્પ્રદાય અનિરુદ્ધ એ નીમળા પડે છે એની પાછળ સામાજિક અને કૌટુંબિક રીતરિવાજોની કેટલી ગુમગામણ તેને થતી હશે એ નહાનાનાને નોંધ્યું છે “મધ્યાહ્નના તાપમા વૃક્ષની શીંગડા ઠ જેવી, ગવરાવતી મુણ્ડસની નહીં, પણ આસુના એમલ જે પિંટપમવતી મુણ્ડની જાયાની અનુપમ જમાનત અહીં થાય છે પ્રેમાનંદ ‘મામેરુ’ સાંભળીને બરસલામા અશ્રુ ટપમવતા લાનનગરના એ દીવ વિકુનભાઈને દીઠા છે”

મુનિમારુરિતનો મુણ્ડ અન્ય આખાનોના મુણ્ડ મરતા લિ વિલાવમાયી નિબ્બન્ન થાય છે અહીં દુરુણનો હિંદીપર વિજ્ઞાન મુદ્દામ

તા અને એને કારણે ધરમાં પ્રવર્તતું દુર્લિપ્ત જેવું વાતાવરણ છે.

બાળકોને બે હિપવાસ થાય ત્યારે નિરૂપાય બનેલી સુદામાપત્ની કરતાં કરતાં ધરની સ્થિતિ વર્ણવી, પ્રભુને જાણવા જવા વીનવે છે. માપત્નીએ કરેલું દરિદ્રતાનું વર્ણન હૃદયસ્પર્શી છે :

જક ભૂખ્યાં કરે રુદન, નગરમાં નથી મળતું અન્નઃ
મજે કંઈ, મૂળ કે ફળ, બે દિવસ થયાં લેઈ રહે જળ.
મ્યાં બાળક જુએ માનું મુખ, સ્ત્રી કહે સ્વામીને દુઃખઃ
કહતાં લાગીશ અળખામણી, સ્વામી જુએ આપણા ધર ભણી.
તુપાત્ર, નહિ કર સહાવા, સારું વસ્ત્ર નથી સમ ખાવા;
મ જળ વિણુ વાડી ઝાકુવાં, તેમ અન્નવિણુ બાળક બાકુઆં.
યે દાઢ બાળકડાં રૂએ, ભરમમાંથી પેસીને મૂએઃ
તે ધીરજ કેઈ રીતે ધરું? હોકરાનું દુઃખ દેખાને મરું.
ન્ન વિના બાળક મારે વાગનાં, તો દયાથી ટાપી આંગણાં.
તો દરિદ્રસમુદ્રમાં બૂડી, એવા તણુમાં એક જ ચૂડી.
ભાગ્યના નથી શણગાર, નહિ કાજળ નહિ કિડિયાંદારઃ
કે લલાટે દેવા કંકુ, અન્ન વિના રત્નું શરીર મૂકું.

એક સ્ત્રીને મારે બાળકો ભૂખ્યાં રહે અને સૌભાગ્યનાં ચિદ્ર માટે મે ન મજે એવી સ્થિતિ કરતાં વધુ કરુણ દશા બીજી કઈ હોઈ શકે ? એમાંથી જ પતિની તપશ્ચર્યા, ત્યાગ અને જ્ઞાન પરત્વે માનની પત્નીના હૃદયમાંથી પતિનો જ્ઞાનોપદેશ છતાં રુદનનું આ સંમળાય છે :

એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋષિરાયજી રે;

રૂએ બાળક લાવો અન્ન, લાગું પાયજી રે

ને પ્રેમાનંદનો ભાવકવર્ગ આ રુદનથી દ્રવિત થઈ જાય તો માનું હૃદય પીગળે એમાં શું આશ્ચર્ય ? અને સુદામો મિત્રને જાણવા — તૈયાર થાય છે ત્યારે પ્રેમાનંદ પેલાં ગરીબડાં પામે કહેવડાવે છે :

“પિતાજી એવું લાવજો, જ્યમ જ્યમ આપણી ભૂખ.” એમ ડંકરુણના ઉત્કટ ઉદ્વેગની માત્રાને એકદમ વધારી દે છે.

શુંગાર :

કરુણ રસના આલેખનમાં જોગ પ્રેમાનંદનો ઉન્મેષ વરતાવ તેમ શુંગારના આલેખનમાં પણ અનુભવાય છે. હરત મુનિએ જે ગણનામાં સૌ પહેલી ગણના શુંગારની કરી એમાં શુંગારને પ્રસ્થાને સ્થાપવાનો તેનો હેતુ ન હોય તો પણ માનવની પ્રિયજન માટે સંતૃપ્ત કે અતૃપ્ત આકાંક્ષાની સાથે સંકળાયેલો આ રસ અન્ય રસ કરતાં વધુ આલેખાયો છે. મધ્યકાલીન સાહિત્ય ભક્તિ પરત્વે વિં અભિમુખ છતાં શુંગારની સૂચ મેત્રતું ન હતું. શુંગારથી રમેયું સારિ સર્જવામાં રાસ અને ફાગુ કાવ્ય લખનારા જૈન અને જૈનેતર કવિ પછીના સમયમાં પ્રેમાનંદ અનન્ય છે. સંયોગ અને વિપ્રસંગ પ્રકારના શુંગારના આલેખનમાં એને એક સરખી ફાવટ છે. પ્રેમાનંદ આખ્યાનોમાં ‘ઓખાહરણ’ પ્રધાનપણે શુંગાર રસનું કાવ્ય બાણામુરે ઓખાને એકદંડિયા મહેલમાં રાખી પણ ધૌવનને ઓખા દેહમાં પાગરતાં તે કેમ અટકાવી શકે? ઓખા સાતધૌવના બનત પુરુષને ઝખે છે. હજુ કોઈ ઓછસ પુરુષ તેના મનમાં વસ્યો. ધૌવનની માગની ઉત્કટતા વધતાં જે લાવ સાતધૌવના અનુભવે પ્રિય વિરહનો વિપ્રસંગ શુંગારનો એક વિભાવ માત્ર કહી શકાય. માત્ર સહચારની, માંખતની ઝંખના પણ પ્રેમાનંદ કેટલી ચોટદાર વ્યક્ત કરી જાય છે તેનું ઉદાહરણ ‘ઓખાહરણ’ના પાંચમાં કંઠ મળે છે. ઓખા પોતાની વેદના સખી ચિતલેખા સમક્ષ વ્યક્ત કહે છે :

જમ પેં ભૂંડું જોગનીઉં રે, મદ પૂરણ મુજ કાય છે;
પિતા તો પ્રીંઠ નહિ રે બાઈ! કુંવારો લવ કેમ જાય છે.
સામરે જાય ને આવે સખીઓ મુજ સમાણી છે,
હું અપરાધણ હવેં હણાઈ. આંખે ભરું નિત પાણી છે.

૧. ‘ત્રણ ઓખાહરણ’ સં. શ્રી ગ્રન્થ-દ્રશ્યકર લા. પંખ્યા.

ખાવાપીવા ઉપરથી એની અભિરુચિ ભીંસી ગઈ છે, આવાસ તેને જેવો લાગે છે. તેને ઝંખના છે કે તેને કોઈકે ભરથાર હોય, તદા સાથે આંખનો અણસાર કરી બોલાવે ! તેનો પિયુ લચકતી આવતો હોય અને તેને પ્રેમ કટાક્ષે બોલાવે ! આથો પાલવ !, મધુર લગ્નન અનુભવતી તે પ્રેમથી પિયુને જમાડે ! એવો ભાવ મળતી મુગ્ધાનો મનોભાવ પ્રેમાનંદ કરી સહજ કલાથી આલેખે છે !

ગ્નદા સહિત ભરથા બોલાવે, કરે આંખ તણે અણસારો છઃ
તાં મુખ નયણે નવ નીરખ્યા, મારો વ્યર્થ ગયો જન્મારો છ.
ભી કંશે સગ નથી જે સ્ત્રીને, તેથી શુ હોય નરતું છઃ
આશા શી પરણ્યા કરી, મારું જોગનીકિ જાવ ઝરતું છ
છ વાત મુજને નવ રૂએ, મારું મન ભરથારમાં મગન છઃ
હી કોઈ પુરુષ આવે તો સદા પરણું, ના પૂછું જોશી લગન છ.^૨

યુ રસિક કહે તો કશ્ચાવર, આવે લટકતી ચામે છઃ
કટાક્ષે પિયુને બોલાવું, હલ્યા બીતર વડાવે છ.
કસડે મુખે, મધુર વચને, મરગદા મન આણી છઃ
પાક પિયુને નવ પીરસ્યાં, આથો પાલવ તાણી છ.
મુખ નયણે નવ નીરખ્યા, દાખલુ કર્મ કંકાર છઃ
રો જન્મારો એજો મયો, જેમ સૂકું વગડાનું ખોર છ.
દી વિના જેવાં લોચનીઆં, દિપક વિના માંદેર જેવું છઃ
મ સખા, શિર કંથ વિના, મારું જોગનીકિ જાવ તેવું છ.
પીર વનમા વેગ કુલી, ન મજો ભમરો બોગી છઃ
વેલી જોગનીકિ ફૂલું, ન મજો નાય સંજોગી છ.

હંધડી પુરુષને ઝંખના આખા સ્વપ્નમાં પરણે છે, પિયુ સાથે

અહીં કેવળ પુરુષની ભૂખ—Mate Hunger છે. આખા રાત્રી જુદા પુરુષને પરણી જવા તૈયાર થઈ છે. હ તેમમા દલીલ રજૂ કરવા ઉત્કટતા દર્શાવે છે.

રમણુ જરે છે પાનની બીડી એક ખીજાને ખવડાવતા પિયુને વાકું
છે ને તે રિસાર્થ જાય છે ને ઓખા જાગી જાય છે—અવનનુ ર
સુખ જાણે હનામા બિડી જાય છે. અહીં પ્રિય ચિનનને સાનુ મા
પ્રિયને સર્વજ્ઞ ગોધતી, વિજ્ઞેગે વિનયતી ઓખાનુ ચિન ઓખી
નિમિત્તલ શુભારનુ સત્સ હિદયહરણ પૂરુ પાડે છે .

જાગી જાગી રે રામા રસભરી, તપાસે મેજ ફરી ફરી,
મુખે દરડતી આગળડી, મે તો વણસાણું ચોડા કાજ રે,
મે મુઠ્ઠાએ મુખ મચકાણું, બીડી ના ખાધી તે દાઝે રે
લડયડતી ચાલે, ને પાલવ ઝાલે રે, નયણે આસુ ઢાળે રે,
કરે સાદ સ્વામીને સંભારે, ભરત જોણા ભાળે રે,
ધનધન દરતી નારી તપાસે, બારી, દીગે તે ભોગળ બીડી રે,
જોઈ આરે ખૂણે ને મરતક ધૂણે, વિનયે વિજ્ઞેગની પીરી રે
કરે કાનાપાલા, મનોરથ કાલા, ઠણઠણતી રે સમ રે
તમારે તો હસવુ, મારે સેઈ મરવુ, ધીરજ તપુ કમ રે;
આપી સંજોગ સુખ ને દેવુ દુઃખ, મારા કર્મની રેખા રે,
અતિશે ના તાણો, દયામણુ આણો, તમને જાપના સમ દે દેખા રે
જુઓ પ્રીત તપાસી, હુ છુ દાસી, દડ દેવા તે સા સારુ રે,
કરો રનેહ, કે તજુ છુ દેહ, વહાલા અતિશે નહિ વારુ રે

તેજ પ્રમાણે ચિત્તનેખા ઓખાને જુદા જુદા રાગઓ અ
રાગકુમારોના ચિત્તો દોરી બતાવે છે તેમા અનિરુદ્ધનુ ચિત્ત આવ
ઓખા તે ચિત્તને ભેગી પડે છે એ પણુ વિપ્રલલ શુભાર છે

ઘેરી ઓખા ધાર્ધ ધાર્ધને ભો, ભરી ભગિને બુજ
ધન, ધન નાથજી ! હાથ ઝડીને, ના મૂળાએ બીડી સારુ;
ના, ના, બોનો મારા સમ છે, લાજે હા સા માટે !

તે પછી ચિત્તનેખા અનિરુદ્ધનુ હરણ કરી લાવે છે અને ઓખા
સાથે તેનુ જાનુ લગ્ન કરાવી આપે છે; પછી સંયોગ શુભાર નિષ્પન્ન

યાય છે વર્ષાન્તનુ ઉદીપન વિભાવનુ કાર્ય કરે છે અનિરુદ્ધ પણ ઓખા પર મુગ્ધ બની જાય છે અને ઓખાની સાથે કવિ ગાર્હ ભેડે છે :

મોલો મોલો તે મુખને મોડે, મોલો મોલો બ્રહ્મદિને જોડે;
મોલો મોલો હાર ગળુ બધ, મોલો મોલો બાજુ બધ.
મોલો મોલો હસ્ત કમળ, મોલો મોલો હિર કુલ રથળ;
મોલો મોલો અલકાની લેટે, મોલો મોલો કેસરી કરે;
એક સ્તલ ઓખાનું ધામ, ગયું વિસરી દારકા ગામ;
લક્ષ્ય બોજન પોખ્યુ આપ, તેણે વિસાર્યા મા ને બાપ,
પામ્યો અધરામૃતનુ પાન, તેથી વિસર્યો હરિનુ ધ્યાન
અનિરુદ્ધની ચાલ છે ગમતી, નારી હિંડે અનિરુદ્ધને નમતી;
' મહિલા ' મહિના । મુખે ઉચરતો, હાંડે નારીની પૂઠે કરતો,
કાધો ઘેનો તે મૃગનયણી, નળ જાણે દિવસ કે રમણી;
સ્ત્રીએ મોહ મહિરા પાઈ, આલિંગન દે છે ધાઈ ધાઈ,
નિર્મે નિરુદ્ધ કરે છે ભોગ, નિરુદ્ધો મેહનો રોગ;
એક એકને મહી રાખે, અન્યોઅન્ય અધરામૃત ચાખે,
અગ હાર અગ જ નાખે, મે'લો, મે'નો મુખથી લાખે,
અંગો અગ દામ રહો રમી, ચાર આખડીએ ઝરે અમી
શુધ્ધમુગ્ધ ગર્હ છે વિસરી, એમ ઓખાનુ ગયુ નિસરી

(કડવું ૧૩)

નાયનાયિકાની રતિક્રીડાનુ વર્ણન કરી કવિએ શુભારની ઉત્કટતા સાધી છે

નળાખ્યાનમા પણ પ્રેમાનંદ શુભારના વિભાવાદિ એના સચોટ રીતે નિરૂપે છે કે કેવલાક વિદ્વાનો તે કૃતિનો પ્રધાનરસ શુભાર છે એમ માનવા પ્રેરાયા છે આ કવિની રસનિષ્પત્તિની પ્રત્યાયતાનુ ઉદાહરણ છે. નારદ મુનિએ નળ સમક્ષ દમયંતીના અનન્ય સૌંદર્યનું નિન્ન્યતયી વર્ણન કર્યું અને નળ પ્રથમ શ્રવણે જ તેના પ્રેમમા પડે છે. વિરહ

પ્રમાવવા વનમા ગયો તો વનથી હિંદીપન વિલાવનુ દામ દે છે
વિરહાગ્નિ સમાવવા દેગને 'રહન સુ'ખન' કરે છે સંચારીભાવનુ આ
નિરૂપણ લાક્ષણિક છે

તે જ રીતે હસને મુખે નળનાં ડપ, ગુણ, યત્ર અને તેજની
ગાથા સાંભળી દમયતી પણ તરત જ તેના પર મુગ્ધ થઈ જાય છે
નળ સાથે દમયતીને પરણાવવા માટેની પેરવી નના વચન આપી હસ
જાય છે પત્નીની દમયતીની વિરહાવસ્થાનુ નિરૂપણ વિપ્રનલ શુભાર
ઉદાહરણ છે વિરહજ્વરમા તે માતાને પણ પોતાને ન પરણાવવા માટે
ઠપકો આપી બેસે છે

હસ વેળાનીને વળી કે વિનતા, જાહા પોતાનુ ધામ,
દમત્રા લાગ્યો દમયતીને, નળના વિરહનો મમ
વખાણુ બાણુ સ્થામાને વાગ્યા, પખી ગયો મોહ મેની,
રોમ રોમ તેને વહ્નિ પ્રગયો લાગી તાલાવેની
ધડીએ ધરમાથી જાહાર નીસર, બેમે જઈ અટારી,
કહે ચન્દ્રકિરણુ અગ્નિ પે અફકા, નાખશે દુને બાળી
મુખ મરડી બોલી દમયતી ધરડાં માગ્યમ દોર,
પરણ્યા કુવારા હાઈ ન પ્રીછે, ફાગટ કરવો રાર
હુ સમાણી જાય છે સાસરે, તેના જો તુ બોગ,
તેહેની પેટે થાશે માટે, ત્યાં જો જાશે આશ્ચર્યે ગોગ.

નળ દમયતીનો ત્યાગ કરે છે અને 'વૈદર્ભી વનમા વનને' છે
ત્યારે ત્યા પતિપત્ની વચ્ચે વિરહ છે માટે વિપ્રનલ શુભાર છે એમ
માની લેવુ યોગ્ય નથી પતિપત્ની વચ્ચે વિરહ હોય છતાં જો રથાથી
ભાવ રતિ ન હોય, ત્રણ શોક દોષ તો તેને મુજુરસ લેખવો વધુ
યોગ્ય ગણાગે પ્રસ્તુત કડવામાં સ્થાયી ભાવ રતિને પોષ્ય હોય એવુ
એક વધુ નિરૂપણ નથી, જે કહ્યું છે તે શોકને વધુ સ્ફુટ કરે છે
પત્નીની ઘટના પરપરા પણ શોકને વધુ પુષ્ટ કરે છે

[દશમસ્કંધમાં કૃષ્ણ-ગોપી વિરહનાં પદોમાં શૃંગારની નિષ્પત્તિમાં માગવતને અનુસરવા છતાં પ્રેમાનંદ મૌલિકતા દાખવી જાય છે. સુંદર-
યામની મુરલી સાંભળી, પ્રજ્ઞંગનાઓ કામાતુર બની જાય છે. લોકાચાર
ખાડે આવે છે, છતાં કોઈ ને કોઈ નિમિત્ત કાઢી, પ્રજ્ઞવનિનાઓ વૃંદાવન
તરફ ગમન કરે છે :

શુક કહે સાંભળિયે રાગ, વાયે વેણુ સુંદરસ્થામ શ્રી
બ્યાકુલ થઈ છે પ્રજની નારી, પીડે પાંખી કામ શ્રી
મળવાને તરસે મન, દેહડી દાઝે છે.
વલ્લુવારુને મરજાદ, મનકું લાગે છે.

નંદનવનની વાંસઝડી રે, વિરહ તણો લંડાર શ્રી;
મન રીસે છે હારિ મળવાને, પથુ પીડે લોકાચાર.

(કંઠક ૬૫)

કાલિંદીને કાંઠડે રે, ભીમી રહી પ્રજનાર;
વિન્નેગ દમે દીનાનાથનો રે, નેત્રે ભરતી વાર.

આઈ નિકટ વાગે વાંસળી રે, હારિ સાથે પ્રતકુમાર;
કેમ માણિયે શવન કૃષ્ણને રે, ધિક્ આતમાનો અવતાર.
ધન વૃંદાવનની વેલડી રે, ધન વૃંદાવનની ધણું;
અમે તૃણ થઈ નવ અવતરી રે, ઉપર ચાલત હરિનાં ચણું.
શાને કહેત પ્રભા તું રે, જો જનમ વાંસનો દેત;
અમે થાત વિકૃતની વાંસળી રે, તો અધરતણો રસ લેત.

આમ પોતે વાંસ થઈ હોત વાંસળી થઈને પ્રિયના અધર રસનું
પાન કરત, ચણોડી રૂપે અવતરી હોત તો પ્રભુના કંઠની માળા થાત,
જેણેકા તરીકે નિરમાઈ હોત તો પ્રભુના કરમાં શોભન વગેરે મનોભાવો
અનુભવતી ગોપીઓના વિરહનું—વિપ્રવલ શૃંગારનું—સુંદર નિરૂપણ
કવિએ કર્યું છે.

કાતમાયની પ્રત કરતી ગોપનનિતાઓ સ્નાન કરતી હતી
 કૃષ્ણ તેમનાં વસ્ત્ર લઈને વૃક્ષ પર ચઢી જાય છે. જોખારે સા
 કાઈક પુરુષની હાજરી જાણી વ્યગ્ર બનેલી ગોપીકાઓને જ્યાં
 છે કે તેમનાં વસ્ત્રોનો ચોર તો તેમનો ચિત્તચોર જ છે ત્યારે
 લજ્જા અનુભવે છે. તેમની સાહજિક એણાઓનું અને મનોભાવોનું
 સ્વભાવોક્તિયુક્ત ચિત્ર આપી, ત્રેમાનંદે સયોગશંગારની નમૂનેશ
 નિર્ધારિત કરી છે :

એક દહે જાણો ચોર, વિચારી સત્ય બહુ;
 નવતીત ચિત્તના ચોર, એ કર્મ તેહ તાપું
 દેખી મદન ગોપાન, સતાતી નાર ખમે;
 તાળી દેઈ પ્રજનાર, મુખે કર દેઈ હમે
 એકેક પૂઠે સતાપ, વદન ગુપ્ત કરે;
 કા ઢાકતી કુચફળ, ચોટનો ઉપર ધરે
 કા અગુણી મુખમંદિ, પદ પ્રણમી માગે;
 કા વેગમેથી પ્રજનાર, હરિને પાયે લાગે.
 કા વાકી દણે જોય, શ્યામા અધર ડમે;
 કા કરડે પોતાની જાલ, સામું જોઈ હસે
 કા પડી ગઈ જળમાહે, ઢાકે તન વેણુ વડે,
 ગા વહકવા તત્પર થાય, જિંથી જામર ચડે

(કૃષ્ણ કાવ્ય)

ગોપીઓ લજ્જાથી જળની જહાર આસતી નથી એથી કૃષ્ણ
 તેમના કુટુંબીજનોને યોનાવીને ફરેતી કરવાની ધમકી આપે છે
 લપની મારી ગોપિકાઓ પતાણે લાજ શરમ છોડી દઈને વસ્ત્ર
 નજીક આવે છે, પ્રિય સાન્નિધ્યમાં રહી સહો સંકાય પણ જ
 રહે છે અને,

મુખ સામું જોઈ હસી હસી, વસ્ત્ર આપ્યા શ્રી ભગવાન;
ગોવિંદ વીંટ્યા ગોપીએ, કીધાં પટ પરિધાન.
શ્રી કૃષ્ણને કહે સુંદરી, તમે નમ્ર નિરખ્યાં અંગ;
હવાં વાર શી છે સામળા, પ્રભુ આપ તાહારો સંગ.

આમ ગોપી-કૃષ્ણનું પ્રણયનું નિરૂપણ કરી કવિ તેને ઉચ્ચ કાવિએ લઈ જવા કૃષ્ણ મુખે કહેવડાવે છે. “કર્મ” રહિત અબળા થઈ કરી નહીં પામે અવતાર. “પરંતુ પછીથી ગોપીઓને કૃષ્ણનાં વસ્ત્ર ઉતારવા હોટલી ઉઠ્ઠાવવાની ચીતરીને શંગારમાં વિકૃતિ આણી છે એમ કહી શકાય

અભિમન્યુઆખ્યાનમાં પ્રેમાનંદનો શંગાર નોંધપાત્ર છે. અભિમન્યુ યુદ્ધમાં જવા માટે તૈયાર થયો ત્યારે સુભદ્રાની તેડાવેલી ઉત્તરા અને અભિમન્યુ સામસામાં મળે છે. એકબીજાને ન ઓળખતાં એવાં તેમની અન્યોન્ય દષ્ટિ મળતાં એકબીજાં ઉપર મોહ પામે છે અને પ્રેમાનંદ વિપ્રનંભનું નિરૂપણ કરવાની તક ઝડપી લે છે :

ઉત્તરાએ અભિમન્યુને નિરખી, નયણે અર્ધાં આંસુ;
આવા નાથનો હાથ નવ ઝાડ્યો, અવતાર લીધો હાંસુ.
હરીહર બ્રહ્માએ મળીને, કે એક પુરુષને ધડીઓ;
અંપકવર્ણ વધુ સુંદર કે કનકની ખોળે મઢીઓ.
મેં સુદીત કંઈ કીધું નથી, તો ક્યાંથી એવો સ્વામી.

અભિમન્યુ પણ વિભાસે છે :

બ્રહ્માએ નિર્મો નથી નારી, નથી નિર્મો મહાદેવ;
એના રૂપથી ચળે જોગીઓ, બ્રહ્મા ચળે અવશ્યમેવવ.
સ્ત્રી ત્રેનોડ્યની એને જોતાં, એના રૂપથી હારે;
એ કોની કુંવરી ક્યાંથી આવી, ચરણ ધરણ કેમ ચાલે.

અભિમન પૂછે ધર્મને તે મૂઢી મનની લાજ રે. (કંડુવું ૩૭)
એ પછી માર્ગ વચ્ચે જ એક શિબિર રચાવી તે બંને પ્રણયી

પણ પછી એકબીજાને પતિપત્ની તરીકે ઓળખતા થયેલાં ઉતારા અને અભિમન્યુને મિલન માટે સગવડ કરી આપનામાં આવે છે એમનો એ સંયોગ અદ્વિતીય નીવડે છે. અભિમન્યુને યુદ્ધમાં જવાનું છે. ઉતારા કહે છે કે ‘થનાર હોય તે દરિયું’ થાવા, પણ નહીં દેઉં તમને હું જાવા.’ અને યુદ્ધમાં પતિનું શું થશે એ વિચારે તે દૃદપાંત કરે છે અને ફરી પ્રેમાનંદને વિપ્રક્ષલતા નિરૂપણનો અવકાશ મળી જાય છે.

પિયુષ શું યાશે રે, મારા પિયુષ શું યાશે રે!

આખડી મારી જમણી ફરે, હટ્યા મારું વેગે ઉધડે

કેવો દેખીશ સંધ્યાકાળ, તેણે મારા પેટમાં પડે છે દાળ.

(કડવું ૪૦)

હાસ્ય :

પ્રેમાનંદ ગુજરાતી સાહિત્યમાં હાસ્ય રસનો પહેલો અને પ્રથમ દર્શાવેલો સાહિત્યકાર છે. પ્રેમાનંદ પહેલાં અખાતી રમનામાં હાસ્યનો પરિચય થાય છે પરંતુ અખાતો અને પ્રેમાનંદના હાસ્યમાં ઘણો તફાવત છે. અખાતું હાસ્ય કેવળ કટાક્ષની દક્ષિણ છે, તેનો હેતુ શુદ્ધ હાસ્યનો નહિ, પરંતુ પાખંડીઓ, સામાજિક કુટુંબો વગેરેની કટાક્ષ દ્વારા વિડંબના કરી, સાચો માર્ગ દર્શાવવાનો છે. જ્યારે પ્રેમાનંદનું હાસ્ય શુદ્ધ અને મર્મી છે. અખો પોતે હસે છે, પરંતુ તેની સાથે બીજાને હસવા દેતો નથી. ક્યાંથી હસી શકે? અખાતો કટાક્ષ એને ધ વીધતો હોય ને! જ્યારે પ્રેમાનંદની સાથે સમસ્ત ભાવક વર્ગ ખડખડાટ હસી શકે છે. સ્વ રામનારાયણ પાઠકના શબ્દોમાં જોઈએ તો, “અખા આગળ વાંચનારે હસવું એ પણ જાણે છૂટ લેતા જેવું લાગે છે, માત્ર અખો એકલો મારતો જાય છે, હસતો જાય છે અને મારીને કોઈની સામું પણ જોતો ન હોય એમ લાગે છે. પ્રેમાનંદનો હાસ્ય એવો નથી. તે હસે છે, વાંચનારને સાથે હસાવે છે અને જે ક્રમાજ ઉપર તે ટીકા કરે છે તેને પણ સાથે સાથે હસાવે છે. તેના

હાસ્યમાં અખા જેવો તિરસ્કાર નથી પણ માનવમાત્ર તરફ—જેની ટીકા કરે છે તેના તરફ પણ—પ્રેમ દેખાય છે.”^૧

પ્રેમાનંદ પાત્રના બાલ દેખાવની, તેના સ્વભાવની કે પરિસ્થિતિની વિક્ષણતામાંથી હાસ્ય નિપજવે છે. ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ અને ‘સુદામાચરિત’ હાસ્યપ્રધાન આખ્યાનો છે. ‘નળાખ્યાન’માં પણ કરુણ રસની પડકો હાસ્ય-નિષ્પણ્ણની તેની કલા આગવી રીતે પ્રગટ થાય છે. ત્રિતાં અર્થ આખ્યાનોમાં પણ હાસ્યની લહેરખી અત્યારનવાર ફરકી જાય છે. શ્રી ઉમાશંકરે નોંધ્યું છે તેમ, “હાસ્ય નિષ્પન્ન કરવાની એકસો યુક્તિઓ હોય તો પ્રેમાનંદને એકસો એકનો ખ્યાલ છે” અને એથી જ પ્રેમાનંદના હાસ્યમાં એકવિધતા જણાતી નથી.

‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ ભક્તિ રસનું કાવ્ય છે. એથી વિરોધ તે હાસ્યરસનું કાવ્ય છે. એનો હાસ્ય રસ પણ તેમાના અદ્ભુત રસની જેમ ભક્તિને પોષક બને છે. ‘મામેરું’માં પ્રેમાનંદના નર્મહાસ્યની અરખલિત સરવાણી વહે છે. /સ્વ. રામનારાયણ પાઠકે અવલોક્યું છે. તેમ આ આખ્યાનમાં હાસ્યના બે પ્રકારો છે. વ્યવહારકાંડા જગતની દૃષ્ટિએ વ્યવહારશૂન્ય ગણાતો નરસિંહ હાસ્યપદ બને છે. તો બીજા તરફ નરસિંહની શ્રદ્ધાભક્તિથી પ્રાપ્ત થયેલી પરમતા આગળ આ વ્યવહારકાંડાની પામરતા હાસ્યારપદ બને છે. પૂર્વાર્ધમાં નરસિંહ હાસ્યનું આલંબન છે, તો ઉત્તરાર્ધમાં પેલા વ્યવહારકાંડા હાસ્યનું આલંબન બને છે. /હાસ્યનું આલંબન બનતો નરસિંહ તો એક સરખો ઉદાત્ત રહે છે, ત્યારે એની વિકંબના કરનારાઓ એની ઠેકડી ઉઘાટતાં નીચતાની હલકી ડાટિ સુધી જાય છે નરસિંહને એમના પ્રત્યે નફરત નથી, અણુગમે પણ નથી, એથી તો તે દુનિયાડાલા લોકો વધુ હાસ્યારપદ બને છે અને ભાવક વર્ગની સહાનુભૂતિના પણ અધિકારી રહેતા નથી.

નરસિંહ મોસાળું કરવા તૈયાર થાય છે. મોસાળું કરવા જવાના સેના 'હાઠ'નું પ્રેમાનંદે કરેલું વર્ણન, નવલરામ પંજાએ અવલોકેલું છે તે પ્રમાણે, નિર્મળ હાસ્યનો એક નમૂનો છે.

જૂની વેલને ધૂંસરી વાંકી, સાંગી સોટા ભાંગી છ;
કોના તળાવા ને કોની પિંજણિયો, બળદ આપ્યા બે માગીછ.

મહેતાછ મામેરે આપ્યા, સમર્થ શ્રી જગદીશછ;
ત્રણ સખીઓ સરાવે ચાની, વેરાગી દશવીશછ.
સંપુટ ત્રાંગાની કાળવીનો, તેમાં બાળ મુકુંદછ;
હંડે હાર દરીને રાખ્યા, દામોદર નંદનનંદછ.
વેલની ખૂટે કાથળો બાખ્યો, માંહી ભર્ષા વાગિતછ;
ગાંઠડી એક ગોપીચંદનની, તુળશી કાષ્ટ પવિત્રછ.
મોસાળાની સામગ્રીમાં, તિલક ને તુલસી માળ છ;
નરસંપાને નિર્ભય છે જે, ભોગવશે ગોપાળ છ.
બળદીધુ બળદો શું હોડિ, ઠેને વૈભવ સાથ છ;
મોર પાંડે ને દાગ ચણવે, જે જે વૈકુંઠનાથ છ.
એક બળદ ગળિયો થઈ બેમે, આખરો તાણી જાય છ;
પગ્યાને પૂંછ ગ્રહી ગદારે, કૌતુહ કોટી ચાલ છ
સાહે સાલ જૂજવાં દીમે, રથ તણા બાહુ વક્ર છ;
સાંગીનો બાહુ રાજદંજ ગોડે, ચૂચવે છે બાહુ ચક્ર છ.
ચડે બેમે ને વળા જનરે, લે રામકૃષ્ણનું નામ છ;

(કરવું ૪)

આમ આ સથ જેમ તેમ જિના પહેચિ છે. ગામ બધું આ ભગત મોસાળાની કેવીક સામગ્રી લાવ્યો છે એમ જોવા બેઠું મળ્યું છે અને આ હાઠ જોઈ તેનો ઉપદ્રવ કરે છે. સ્વ નવલરામે એક શંકા ઉપરિચ્છન કરી છે. “લાગેલી ધૂંસરીવાળી જૂની વેલનું વર્ણન—અહીં વાચકોનો સમજાવ નરસિંહ મહેતા તરફ છે, તેથી—ભલે આખા

॥ ગામને તે હાસ્યજનક લાગે પણ વાચકોને તો ન જ લાગે.”
 ‘તું વહેવતું’ પ્રેમાનંદે કરેલું વર્ણન એવી ખૂબીલયું છે કે જિના
 મના લોકોને તો તે હાસ્યજનક લાગે જ, સાથે લાવક વર્ગને પણ
 સિંહ તરફ સદાનુભૂતિ છતાં તે ટસવી જાય. વહેલ નરસિંહની છતાં
 તે વિવક્ષણ છે કે હસવું ન હોય છતાં હસી પડાય. એથી નરસિંહ
 પેની ભાવનામાં અંશ માત્ર પણ ઘટાડો ન થાય. એમાં જ કવિની
 જાતા જણાઈ આવે છે. જિના ગામના લોકોએ ઉપહાસ કર્યો તે
 વી વહેલ જોડીને આવેલા નરસિંહનો અને લાવક વર્ગ હસે છે તે
 સિંહને નહિ પણ પેલી વહેવતે લાવક વર્ગને સ્પર્શી જનાર આ
 શુદ્ધ હાસ્યનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

નરસિંહને આપવામાં આવેલા કિતારાનું વર્ણન પણ એવું જ
 યજનક છે. નરસિંહને જોઈને નાગરાણીઓ તેની મજાક કરતાં કહે
 “વેવાઈના રૂપ જુઓ રે બાઈઓ, કેટલેક કંદર્પ લાગે” તેઓ
 છે કે મહેતા શું મામેરું પૂરવાનો હતો. તે તો “છાજમાં તુળસીદળ
 શે, જોઓ રહીને શંખ ફૂંખશે” પિતાના કહેવાથી કુંવરબાઈ સાસુને
 સાળાની યાદી તૈયાર કરવા કહે છે અને સસુ તેના ઉપર પ્રભાણે
 રહાસ કરે છે. પરંતુ તેની વડસાસુ કાવત્રી રીતે પહેરામણીની યાદી
 માવે છે. તે પણ કંડા ઉપહાસનો જ નમૂનો છે. લખેશરી પણ જે
 રામણી ન આપી શકે એની યાદી તૈયાર કરાવી વડસાસુ ઉમેરે છે :

આશર પડતું મેં લખાવ્યું, બાપ તમારો રાંક
 તમને સોળ શૂંગાર કરાવે, બાપ લડાવે લાડ વડુજ,
 ઘટે જમાઈને સોના સાંકળી, અમને એમાં શો પાડ, વડુજ.
 સહસ્ર મહોર સોનાની રોકડી, કહેતાં પામું શોભ વડુજ.
 અમો ઘરડાએ ધર્મ લખાવ્યું, ન ઘટે ઝાગે લોભ વડુજ.
 એ લખ્યાથી અદકું કરો તો તમારા ઘરની લાજ, વડુજ.

{ કડવું ૬ }

એમ કહી મહેતાથી આમાંનું કશું આપી સમવાતું નથી, પચરા લખો તો તે આપી શકે એમ કહેતી કુંવરનાઈની નણદને હ' આપવાનો દેખાવ કરતી, 'કાગળ લખતાં શું જાય' એવા વચન વેવાઈનો ઠંડો ઉપહાસ કરતી વડસામુ પોતે જ ભાવકની દૃષ્ટિ ઉપહાસપાત્ર બની જાય છે

બોજન સમયે મળકબોર નાગરો ફરી મહેતાની મજ્જરી કરવાનું એણા કર છે તેને સ્નાન માટે ઠીકળતું પાણી આપવામાં આવે છે, જ સમોવણુ આપવાને જાદવે કહ્યું છે કે તમારું તો માગ્યા મેલ વરમે છે તે મહેનો તો જોળે ભારે મવાર ગાય છે અને વરસાદ એટલો જવો થ છે કે ધરમાં પણ પાણી ભરાઈ જાય છે અને ક્ષમાવાચના મરું નાગરો ઉપહાસપાત્ર બની જાય છે

મામેરુ પૂરવાનો સમય થાય છે ત્યારે આમું ગામ જોયું મ છે. 'સોળે સગુગાર સજીને' આવેની 'જેગનશરી' નાગરામી પહેરામણીમાં હ તો આ લઈશ ને હુ તો તે લઈશ એમ પરસ કહી, વડુ જોવી મહેતાનો ઉપહાસ કરે છે :

બાઈ કુંવરનાઈનો બાપ, કરમે મામેરુઃ
લઈશ પટોળી સાર, સાદી નહિ પહેરુ
વૈજ્યવને શી ખોટ, કહે માળા છે !
વહેવા રિયા દશવી ર ટો પીવાળા છે !
ક વરવહુ ધન્ય ધન્ય, પિયર-પનોતી છે;
બાપે વગાજો રાખ, સાદર પોતી છે.

વાકાઓના વિગ્રો પણ ઉપહાસ કરે છે :

મૂંઝા છાળમાં પહાણુ વાયે જોડી જરો

(કડવું. ૧૧)

પરંતુ દામોદર દોશીને રૂપે પ્રભુ પોતે પહેરામણી કરવા આવ્યા અને દરેકને મનગમતી પહેરામણી મળવા લાગી ત્યારે અત્યાર સુધી મળક

કેરતી નાગરાણીઓને પોતપોતાને મનગમતી વસ્તુઓ માગતાં અત્યાર સુધી પોતે આ ભક્તજનનો ઉપહાસ કર્યો હતો તે માટે પરતાવો થતો નથી અને તે પોતે જ ઉપહાસ બની જાય છે. આ કૃતિમાં નિષ્પન્ન પેણો હાસ્ય નિર્દેશ અને એથી સાત્વિક છે.

‘સુદામાચરિત’માં પણ હાસ્ય પ્રધાન રસ છે. સુદામો કમને મિત્ર કૃષ્ણને જાણવા જાય છે. દરિદ્રી બ્રહ્મણ તરીકે સુદામાનું વર્ણન હાસ્યપ્રેરક છે.

ભાસ તિલકને માલા કંઠે, મુખ રામ લલ્લુતો જાય;
મુઠકુઠનું જાળ વધ્યું, કરૂંપી દીસે કાય.
પવન જટા માંહેથી ભરમ ઉડાડે, ધૂળ કોટાનકોટ;
થાય ફટફટા પાસડાં, જાડે ધૂળના ગોટે ગોટ.
ઉપાનરેણુએ અબ્ર છાયો, શું સૈન્ય મોહોડું જાય;
જે પથી મારગમાં મળે, તે જોઈ વિસ્મે થાય.
તેજ અંગે સ્વપ્ને નહિ છે લપ્સું રૂપિનું ગાત્ર;
એક હાથે ગ્રહી જ્યેષ્ઠિકા ને બીજે તુમીપાત્ર.
કૌપીન છરણુ વસ્ત્રનું વનકૂળ કીધું પરિધાન.
(કડવું. ૫)

આવા દરિદ્રી સુદામા જેને કાંગરે-મણિ જણા છે એવા કનક-કોટવાળી દારિકામાં આવે ત્યારે બાળકો તેને ખીજવતાં પાછળ દોડે અને જાલ્મ સ્ત્રીઓ તેનો ઉપહાસ કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

કીધાં હશે વ્રત તપ અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે આવો ભરથાર;
કોઈ કહે ઇંદુ કોઈ કહે કામ, એને રૂપે હાર્યા કેરાવરામ.
પતિવ્રતાના મોહશે મન, મર્મ વચન બોલે સ્ત્રીજન;
કોઈ કહે હાઉં આવ્યો વિક્રાળ, દેખાડો રોતાં રહેશે બાળ.
ધણી એણા પૂંઠળથી થાય, સુણી સુદામો હસતા જાય;
૬.

પૂંડે બાળક કાંકરા નાખે, ઝૂપિછ રામકૃષ્ણ મુખથી ભાખે
પાડે તાળી વગડે ગાવ, પૂંડે ફરી વલ્યાં નાના બાકા
(કડવું ૬.)

ખીછ તરફ દારિકા અને તેમાં કૃષ્ણના ભવનની સમૃદ્ધિનું દર્શન કરાવી, કવિ એ વિરોધી દરયો દ્વારા હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે. આવી દરિદ્રા મિત્રના આગમનના સમાચાર સાલજનાં જ કૃષ્ણ તેને મળવા હાંફળા હાંફળા થઈને દોડે છે તે ચિત્ર પણ તેમની મહાનુભાવના અને ભક્તવ્રતસક્ષતા દર્શાવવા છતાં હાસ્યપ્રેરક છે :

જડી ધાયા બાદવરામ રે,
નવ પહેર્યાં મોખાં પાપ રે.
પીતાંજલ જુ મિ ભરાય રે,
રાણી રુકમિણી બિયાં સાય રે.
અતિ આનંદે ફૂલી કાપ રે
હરિ દોડે ને જાસે ભરાય રે.
પડે આખડે બેઠા થાય રે,
એક પણ પણ જુમ જોવી જાય રે.

કૃષ્ણપત્નીઓ પણ આવા દરિદ્રા બ્રાહ્મણ મારે પતિને આવી ઘેલ બતાવતા જોઈ ઉપહાસ કરે છે :

ધાંજી લા કાંબોલાં સત્યજામા રે
આ મું ફટકા મિત્ર સુગમા રે
હરિ તેને કાઢીને મું દાયા રે
ભડી નાનપણની માયા રે.
ભની જોવા સરખા જોડી રે,
હરિને મોંચે જોને તખોડી રે.
દો કાઈ બાળક બાર નીકળ્યો રે,
તે તો કાઢીને દેખીને જળજે રે.
(કડવું ૧૦.)

અત્તાનવશ જીવ આવો ઉપહાસ કરે, પણ તે પોતે જ ઉપહાસ-
ખને છે. સુદામો તાંદુલની ગાંઠડીને સંતાડે છે. કારણ આટલા
દ્વિશાળી મિત્રને મૂકી તાંદુલની શી કિંમત ? પરંતુ કૃષ્ણ તે ગાંઠડી
ઉત્તમ છે. ખન્ને વચ્ચે તે ગાંઠડી માટે થતી રક્ષક હાસ્ય
ખન્ન કરે છે.

કૃષ્ણ જેવા એકર્ષવાન મિત્રે પોતાને કશું ન આપ્યું એથી
રેક ખિન્ન થતો, ક્યારેક ન આપ્યું એ જ હીક થયું, નહીં તો
આર્થન એમ વિચારતો સુદામા પોતાને ધરે આવ્યો. પોતાની
ડીની જગ્યાએ મહાલય બેસે એ જોયો. પોતે ભૂલમાં બીજી કોઈ
માં તો નથી આવી પડ્યોને એ વિચારે આપ્યું નગર ફરી પાછો
ને ત્યાં આવી બેસો રહે છે, એને અવસાદ થાય છે :

ભૂંડી સરખી મૂંપડી ને ભૂંડી સરખી નાર;
સજા સરખાં છોકરાં નવ મળ્યાં બીજી બાર.

ધડીક પ્રભુની કૃપાશુતા માટે તેમને દોષ દેતો ધડીક કશું ન આપી
ભંગ ન કરવા માટે તેમની કરુણા બદલ ધન્યવાદ દેતો સુદામો
કૃપાનો આ ચમત્કાર ઝોળખી શકતો નથી, અને કર્મની ગહન
ને જ્યાબદાર ગણે છે. એથી તે ભાવકવર્ગ માટે હાસ્યપાત્ર બની
છે. પેલી મહાલયની ગૃહિણી સાહેલીઓથી વિટાઈ, તેની પૂજા
આવે છે ત્યારે તો તેની આ હાસ્યપાત્રતા ચરમ સીમાએ પહોંચે
ભૂંડી સરખી નારને રથાને જણે બીજી ધન્દાપત્રી, રુક્મિણી, સાવિત્રી
પાર્વતી હોય તેવી અવગ્રહવાન યુવતીને જોઈ ભ્રમમા પડી જાય છે.
જ્યારે પોતાની પત્નીના વિષયમાં ભ્રમમા પડી જાય ત્યારે તે
ની વિશેષ હાસ્યારપદ બને છે :

સાહેલી સહુ વીંટી વળી, પશ્ચિની લાગી પાવ;
પૂજન કરીને પાલવ ગ્રથો, તવ ઋણિજી નાહા જન્ય.
ચંચર મુજે ને કઈ ન સૂઝે, છૂટી જતા ઉપાડે શીશ.

દમયંતીને પચ્ચવા ઉત્સુક દેવોની સરખામોશીમાં 'અન્ય રાજાઓ
દયાપાન બતી જાય છે. બાલ્યવપના, યુવાન અને વૃદ્ધ રાજાઓની
નુ વર્ણન કરી પ્રેમાનંદ તાદૃગ ચિત્ર ઉપસાવે છે :

વર ધર્ષ બેઠા પ્રાણીમાત્ર, સ્ત્રીમાં ક્યાં છે વરવાં ગાત્ર;
સરીર સુદ્ર કાષ્ઠનાં ખોડ, તેને દમયંતી પરણ્યાના કોડ;
બાળ યૌવન ને વળી વૃદ્ધ, તેને દમયંતી પરણ્યાની શ્રદ્ધ.
કો તો મોટા ધરના કુચર, કો કહે આઘ અમાડં ધર;
આગા અભિમાન બધાં નર, વાંકા મુગટ ધર્મ સિર પર.
ધરડા ધયા નાના વર, વનાં કરાવતાં જ્વાળા છર;
તનમન કન્યાને અર્પણ, આગળથી નહીં દાગે દર્પણ
કેટલાક કરે તિનકની રેખ, કેટલાક કરે માંહોમાડે દેખ;
કેટલાક કરે પૂઠાપૂઠ, હું કહેવો કહી મરડે મૂઠ
જેના મુખ માંડે નહીં દંત, તેને વરવાનું અંત;
કેવળ વૃદ્ધ ડાચા ગયાં મળી, તે બેઠા દુપટી પળિયા.
જોડીની પ્રણિપત્ય કરી દેખાડે હાથ ને જનમેતરી;
જો દમયંતી મુને પરણે, જોશી હું હાથું ચરણે
જેનાં જેમી ગયાં ગનરથન, મુખમા રાખ્યા બધમે ફેફળ;
એમ બધાં કરીં ગયોડા, 'થેના જુએ કાંચમા મોડા;
પૂરણ આશાએ સર્વ ટાય, પરંતુ કન્યા નળની વાટ જોય.
(કડવુ ૨૪)

આ ચિત્ર ઉપર પ્રેમાનંદનો ભાવકર્તા ધણો રાચ્યો હશે. આ
ત્રમાં આપણાં સમાજજીવન ઉપર લાગે કટાક્ષ છે.

૨૧. રામનારાયણ પાકે અનોકયું છે “આ જગતે જે
જરાતી રસાવલી મસ્કરી ધર્ષ છે, તે હજી પણ આપણામાં મોજૂદ છે.
જ વૃદ્ધ છે મરે પણ પરણ્યાના કોડ, એ જન્મેતરી, એ 'કુલાભિમાન'!”

હસ્ત ગ્રહેવા જ્ય તુંદરી, તવ ઋણિજી પાડે ચીસ.
 “હું” તો વૃથે ને તમો જોગનનારી, છે દૃઢ્ય લોકાચાર.
 જોગાસકતા હું નથી આવ્યો, મને પરમેશ્વરની આશુઃ
 બદના છો મને, કાં દમો છો ? તમને હજો દૃઢ્યાશુ.
 આગણામાં કાઈ નર નથી, આ દીસે છે સ્ત્રીનું રાજ્ય
 તમને પાપણીઓ પરમેશ્વર પૂછશે, હું ને કાં આણો છો વાજન

આમ પરિસ્થિતિની વિલક્ષણતામાર્થી હાસ્ય નિબ્ધન કરવાની
 કવિને કેવી રીતે હસ્તગત હતી તેનો પરિચય થાય છે.

નળાખ્યાન કરુણ રસનું દાવ્ય છે. એમાં કરુણની સાથે
 અને હાસ્યની યૂથણી કવિએ એવી ખૂબીથી કરી છે કે એ ત્રણે
 એકબીજાના પૂરક હોય એમ જણાય. દમયંતી પ્રત્યે નળનું
 આકર્ષી નારદ દેવોને પણ સ્વયંવરમાં પ્રેરે છે. દમયંતીના રૂપમાં
 ભૂમેલા હિન્દ્રાદિ દેવો સીધાસાદો વિવેક પણ જૂની જાય છે, અને દમ
 તેમને મૂકી નળને જ વરશે એ વિચારે નળને પોતાનો દૂત બ
 દમયંતી પાસે મોકલે છે. નળ જેવા મનુષ્ય પાસે યાચના કરતા
 હાસ્યાસ્પદ રીતે વરતે છે. વધુ હાસ્યાસ્પદ તો તેઓ સ્વયંવર પ
 જણાય છે. એક પછી એક રાજ્યઓને નાપસંદ કરતી, એક માત્ર
 શોધતી દમયંતી નળને શોધી હાર પહેરાવવા જાય છે ત્યારે
 પોતાનું મસ્તક આગળ ધરે છે, એક બીજા ને શપ આપી પશુ
 બનાવી દે છે; પણ આરે મ દેવો નળનું રૂપ લઈ દમયંતીને બ્ર
 નાખવાનો પ્રયાસ કરે છે સાચા નળને ન જોળખી શકતી દમ
 તેમને તેમના પિતાનું નામ પૂછે છે ત્યારે દેવો પણ પોતાના પિત
 નામ તરીકે ‘વીરસેન’ નામ લે છે. દમયંતી માટે થઈને પારક
 બાપને પોતાનો બાપ ગણાવવા સુધીની તેમની પામરતા હાસ્ય
 નીવડે છે. આટલું આહું હોય તેમ નારદ તેમની પત્નીઓને પણ દેર
 પામરતા બતાવવા માટે આકાશમાં તેડી લાવે છે અને તેમની દૃષ્ટિ
 પણ તેમને હાસ્યાસ્પદ બતાવે છે.

દમયંતીને પરણ્યા ઉત્સુક દેવેાની સરખામણીમાં 'અન્ય રાગઓ દયાપાત્ર બની જાન છે. આત્મનયના, યુવાન અને વૃદ્ધ રાગઓની તુ વર્ણન કરી પ્રેમાનંદ તાદૃશ ચિત્ર ઉપસાવે છે :

વર થઈ જેમ પ્રાણીમાત્ર, સંમાં ક્યાં છે વરસાં ગાન;
શરીર ક્ષુદ્ર કાષ્ઠનાં ખોડ, તેને દમયંતી પરણાના કોડ;
બાળ યૌવન ને વળી વૃદ્ધ, તેને દમયંતી પરણ્યાની શ્રદ્ધ.
કો તો મોટા ધરના કુઅર, કો કહે આઘ અમાડ ધર;
આગા અભિમાન ભયાં નર, વાંકા મુગટ ધર્માં શિર પર.
ધરડા થયા નાના વર, વના કરાવતાં જ્વાળા છર;
તનમન કન્યાને અર્પણ આગળથી નહીં ટાળે દર્પણ
કેટલાક કહે તિનમ્ની રેખ, કેટલાક કરે માલોમાલે દ્વેષ;
કેટલાક કરે પૂઠાપૂઠ, હું કહેતો કહી મરડે મૂઠ.
જેના મુખ માલે નહીં દંત, તેને વરરાત્રિ ચંત;
કેવળ વૃદ્ધ કાચા ગયા મળી, તે જેમ દુપાની પળિયા.
જેનીની પ્રણિપત્ય કરી દેખાડે હાથ ને જનમોનડી;
જે દમયંતી મુને પરણે, જોશી હુ લાગુ ચરણે
જેનાં જેમી ગયા મનસ્થળ, મુખમા રાખ્યા બમ્મે ફોરણ;
એમ બધાં ઠરી' ગનોડા, યેના જુએ કાચમા મોહા;
પૂરણ આરાએ સર્વ ઝાપ, પર્ણ કન્યા નાની વાદ જેમ
(૪૩૩ ૪૪)

આ ચિત્ર ઉપર પ્રેમાનંદનો ભાવમ્બર્મ ઘણો રાગ્યો હશે આ
ચેત્રમા આપણા સમાજજીવન ઉપર લાગે દગલ છે.

૨૪. રામનારાયણ પાદકે અવનોમ્બુ છે તે આ જગતને ને
મુજરાતી સ્વભાવની અંદરી થઈ છે, તે હજી પણ આપણામાં ને જુદાં ને,
એ જ વૃદ્ધ ઉમરે પણ પંચજાના દાડ, એ જમ્બોતરી, એ કુમારિમા.

નળને શોધવાના એક પેંતરા તરીકે દમયંતી ઋતુપર્ણને ... સંદેશો કહેવડાવે છે અને ઋતુપર્ણને દમયંતી સાથે પરણવા માટે અધીરાર્થ બતાવતો અને બાહુકની ખુશામત કરતો દર્શાવી પ્રેમાદાય નિષ્પન્ન કરવાની એક વધુ તક ઝડપી લે છે. સમય બહુ થોડો બીજા રાગનઓ તો પહોંચી ગયા હશે અને પોતે રહી જશે એ વિદ્ધ ઋતુપર્ણ દિકર્તવ્યમદ્દ બની જાય છે, એનું ચિત્ર જોઈએ :

ઋતુપર્ણ આસનથી ઊઠે જોડે, થાય પરણવાના સગા.
આદા ગર્ભ દમયંતી હાથથી, કંકાતરી આવી મોડી;
એક નિશાનો આતરો હોત તો, જાત જેમ તેમ દોડી.
ત્રાહે ત્રાહે જોડે મસ્તક ડોલે, નિસાસા મૂકે ઊંડા;
વૈદરબી વસ્તા વેર વાળુ, અરે બ્રાહ્મણ ભૂંડા.
સાંઠ તો સાંપડી નહીં, નહીં પવનવેગી ધોડા;
કંસાર દમયંતીના કરનો, નહીં જમે આ મોહોડાં.

પોતે સ્વર્ગવરમાં પહોંચે તો દમયંતી જરૂર પોતાને વરે એ માનતો ઋતુપર્ણ વિના અધિકારે એક વરતુ મેળવવાના અભિલાષી જેવો હારવારપદ બને છે. રાજસભામાં બાહુક આવે છે તેનું ચિત્ર પણ જુઓ :

બાહુક આશ્યો, ચાણુક ઝાશ્યો, મુખે તે બડબડતો;
આબ્યો નીચી નાકે નરખતો, નાકે તે સરડકાં ભરતો.
સભા મધ્યે સર્વ હસ્યા, આ રત્ન રથખેડણ;
ઋતુપર્ણ જોશ્યો માન દઈ આવો દુઃખદેણ.

ઋતુપર્ણ ગમેતેમ કરીને પણ સ્વર્ગવરના સપથે વિદર્ભમાં પહોંચાડવા બાહુકને વિનંતી કરે છે ત્યારે બાહુકને 'સાવ ખાવા'ની તક મળે છે અને તે ભર સભામાં ઋતુપર્ણનો ઉપહાસ કરત કહે છે :

બાહુક વળતો જોલિયો, ફૂલાવાને નાસા;
આ લિયા પરણશે દમયંતીને, અરે પાપણી આશા.

હંસ કન્યા કેમ કરે વાયસસું સંકેત ?
 નિર્લજ્જની સાથે અમે આવું, તો પછે થાઉં ફળેત.
 છોરા ન થઈએ રાયજી, પર પત્ની સું તલખા;
 કેમ વરે વર જવતે તો, મિથ્યા મારવાં વલખા;
 પુણ્યશ્રોત્રની પ્રેમદાને ભીમક રાજકુમારી;
 તમે વિધ્યાને લગ્ન સારી થાય ફળેતી મારી.

બાહુક—એક સેવક પોતાના રાજાનો—ઋતુપર્ણનો ઉપદાસ કરે
 એ ઘટના જ હાસ્યજનક છે. તે ઉપરાંત ભાવક એક બીજા અર્થમાં
 ઋતુપર્ણને હમે છે. ઋતુપર્ણ સ્વયંવરમાં જવા માટે ધાંધો થયો છે
 પણ તેને લીધા તોરણે પાછું ફરવું પડે એવી સ્થિતિ થવાની છે
 (નળની, સાચી રીતે કહીએ તો પ્રેમાનંદની વ્યવહારુ મુન્દરાની ભુદિયી
 તેમ થતું રહી જાય છે.) અને હમણેથી બાહુકની જ પત્ની થવાની છે
 એ સર્વ ભાવકો તેમ બાહુક પણ જાણે છે. બાહુક તો પોતે પણ
 સ્વયંવરમાં પોતાની ઉમેદવારી નોંધાવી ઋતુપર્ણને વધુ ઉપદાસપાત્ર
 બતાવે છે.

રયની ક્રન્તે તેઓ દોડે છે એ ચિત્ર ગમે તેવા ગંભીર પ્રકૃતિના માણસ
પણ હસાવી મૂકે એવું છે :

એ અશ્વ રાખવો ને રથ હાંકવો, ચડી બેઠો ભૂપાળ;
રાસ પરાણો પછાડીઓ, બાહુકને ચઝો ઢાળ;
“ આટલી વાર લગે લગ્નન રાખી, બોલ્યો નહીં મા મૂય;
તું આગળથી રથે કેમ બેઠો ? હું પે તું શું જિંચ ? ”
ઋતુપર્ણુ દેહો જીત્યો, વિવિધ વિનય કરતો;
ભય રાય પામે, બાહુક નાસે, તે રથ પૂંઠે ફરતો.
પ્રણિપત્ય કીધું ઋતુપર્ણુ, હથપતિ હક મૂકા;
ઉપકારીજન અપરાધ મારો, બેઠો તે હું ચૂકા.

અને પછી બન્ને સામસામા પૈકાં પર પગ મૂકી સાથે રથ ઉપર
બેસે છે. બાહુક મરવા વાકે જીવતા અશ્વોને ‘ધણીમુઆ’ની ગાળ દર્શ
હાંકે છે, એ ગાળ ખરી રીતે ઋતુપર્ણુને દેવાઈ છે એ ખ્યાલ આવતા
ભાવક વર્ગ ખડખડાટ હસી પડે એમા નવાઈ નથી. ગ્રેમાનંદ પણ
ભાવકો સાથે દમયંતીને પરણવા નીકળેલા આ સંધને હસવા લાગે છે :

દુર્બળ ધોડા દરિદ્ર બાબલુ, લેગ સારયિના વંડો;
પૈદરબીને વરવા ચાલ્યા, બમો લગ્યો વરથોડો.
હાંકે ને હાંકે પાછા પાછા, મૂંસરી કહાડી નાખે;
તાણી દોડે ધર લણી, જિજ્ઞા રહે વણ રાખે.
પૂઠ ઉપર પડે પરાણા, કરડવા પાછા ફરે;
પહોળે પગે રહે જિજ્ઞા, વારે વારે મગમૂત ફરે

ધોડાઓનું કેટલું તાદરશ સ્વભાવોક્તિભર્યું વર્ણન છે ! નરસિંહની
વહેલના વર્ણનને ય આ ઋતુપર્ણુના રથનું અને અશ્વોનું વર્ણન આંટી
દે એનું લાગે છે.

રણપક્ષ જેવા વીરરસના કાવ્યમાં પણ ગ્રેમાનંદ હાર્યનું નિરૂપણ

તેં ચૂક્યો નથી. એનું સૌથી જાણીતું ઉદાહરણ કુંભકર્ણને નિદ્રામાંથી
 ઠડવાના રાવણના રાક્ષસપ્રયાસોનું છે :

લક્ષ જોધા વળગી દંડોજે, મણ્યે શું પામ્યો મરણ;
 જળ છાંટે નવ જાગે જોધો, તાપણું કીધાં ચોરે.
 ડો ઉપર શલ્યા પંડ મેલેલ્યા, કાનમાં ફૂંક્યા નફેરી ઢોલ;
 કરોડ મેઘ શબ્દે સાદ કરે, પણ રાણો ન આપે જોલ.
 મુંઠ મરી નાસિકામાં મૂક્યાં, અજમે ચણાવ્યો નાસા માય;
 પાછો શ્વાસ મૂક્યો નિદ્રા માંડા, અજમે આકાશ જોયો.
 રૂપાં ઉપર અશ્વ દોડાવ્યા, વરાળા મહિષ માતંગ;
 તો એ કુંભકર્ણ મૂતો નવ જાગે, સાચુસે ત્રોડાવ્યાં અંગ.
 નાનાવિધ એસડ અજન કીધાં, જીયગી પછાજો વાર બે ચાર;
 પણ અધોરીની બિંધ ન ઉડે, કીધાં ઘુટલિયાના પ્રદાર.
 વળી નાસિકા માંહે સર્પ ચલાવ્યા, વાયુ રૂંધાવ્યો લંકારાય;
 કપોતમાઢે સર્પ અકળાયા, કાન માગે નીસરી જાય.

(કલ્પ ૧૦)

રથની દરતે તેઓ દોડે છે એ ચિત્ર ગમે તેવા મંબીર પ્રકૃતિના માણસ
પણ હસાવી મૂકે એવું છે :

એ અશ્વ રાખવો ને રથ હાંકવો, ચડી બેઠો બૂપાળ;
રાસ પરાણો પછાડીઓ, બાહુકને ચઢો ઠાળ;
" આટલી વાર લગે લલ્લન રાખી, બોલ્યો નહીં મા મૂય;
તું આગળથી રથે કેમ બેઠો ? હું પે તું શું બિચ ? "
ઋતુપર્ણુ હોયે જનરો, વિવિધ વિનય કરતો;
નય રામ પામે, બાહુક નામે, તે રથ પૂંઠે દરતો.
પ્રણિપત્ય કીધું ઋતુપર્ણુ, હયપતિ હઠ મૂકો;
ઉપકારીજન અપરાધ મારો, બેઠો તે હું ચૂકો.

અને પછી બન્ને સામસામા પૈડાં પર પગ મૂકી સાથે રથ ઉપર
બેસે છે. બાહુક મરવા વાંકે જીવતા અશ્વોને 'ધણીમુઆ'ની ગાળ દર્શ
હાંકે છે, એ ગાળ ખરી રીતે ઋતુપર્ણુને દેવાઈ છે એ ખ્યાલ આવતાં
ભાવક વર્ગ અડખડાટ હસી પડે એમાં નવાઈ નથી. ત્રેમાનંદ પણ
ભાવકો સાથે દમયંતીને પરણવા નીકળેલા આ સંધને હસવા લાગે છે :

દુર્બળ થોડા દરિદ્ર બ્રાહ્મણ, ભોગ સારચિન્તા નોડો;
વૈદરબીને વરવા ચાલ્યા, ભલો બન્યો વરથોડો.
હાંકે ને હોડે પાછા પાછા, ઝૂંસરી કઢાડી નાખે;
તાણી દોડે ધર ભણી, જિભા રહે વલુ રાખે.
૧૫ ઉપર પડે પરાણા, કરડવા પાછા ફરે;
પહોળો પગે રહે જિભા, વારે વારે મળમૂત કરે

થોડાઓનું કેટલું તાદશ્ય સ્વભાવોક્તિભર્યું વર્ણન છે ! નરસિંહની
વહેલતા વર્ણનને ય આ ઋતુપર્ણુના રથનું અને અશ્વોનું વર્ણન આંત્રી
દે એવું લાગે છે.

રથયજ્ઞ જેવા વીરરસના કાવ્યમાં પણ ત્રેમાનંદ હારયનું નિરૂપણ

તાં ચૂક્યો નથી. એનું સૌથી જાણીતું ઉદાહરણ કુંભકર્ણને નિદ્રામાંથી જાગવાના સવણના રાક્ષસપ્રયાસોનું છે :

લક્ષ જોધા વળગી હંદોળે, અપચે શું પામ્યો મરણ;
જળ ખાંટે નવ જાગે જોધો, તાપણાં કીધાં ચેદેર.
કે ઉપર સત્યા પડ મેડેલા, કાનમાં ફૂંક્યા નદેરી ઢોલ;
કમેડ મેધ રાખે સાદ કરે, પણ રાજો ન આપે બોલ.
મૂંઠ મરી નાસિકામાં ચૂક્યાં, અજમો ચલાવ્યો નાસા માંચ;
પાછો શ્વાસ મૂક્યો નિદ્રા માંડા, અજમો આકાસ જિઓ.
દેશા ઉપર અથ દોડાવ્યા, વરાજા મહિષ માતંગ;
તો એ કુંભકર્ણ સૂતો નવ જાગે, સાણમે ત્રોડાવ્યાં અંગ.
નાનાવિધ ઓસડ અજન કીધાં, જિયળી પછાજો વાર એ ચાર;
પણ અધેરીની જાંઘ ન લેડે, કીધાં ઘુટણિયાના પ્રહાર.
વળી નાસિકા માંહે સર્પ ચલાવ્યા, વાયુ રૂંધાવ્યો લંકારાય;
કપોત્રમાહે સર્પ અકળાયા, કાન માર્ગે તીસરી જાળ.

(કણ્વ ૧૦)

દેવકે કુંભકર્ણની પત્ની કહે છે :

કણ્વ દીપે માહારો કંથ ન જાગે, એને વહાલા શ્રીભગવાન;
જગાડું હુ દેશભાજમાં, તમો કરાવો સંગીત ગાન

ગવણના રાક્ષસઉપાયથી કુંભકર્ણ જાગ્યો નહિ, પણ પત્નીના સૌમ્ય અને મધુર ઉપચારથી તે જાગ્યો એથી જેમ કુંભકર્ણ તેની નિદ્રા માટે હાસ્યરસ બને છે તેમ રાક્ષસ પણ ઉપહાસપાત્ર બની જાય છે.

પ્રેમાનંદનું હાસ્ય ક્યારેક જુમુપ્સાજનક અથવા હીન પ્રદારનું પણ બની જાય છે. નળાખ્યાનમાં દમયંતીએ બાલુકને તે નળ છે કે કે તેની ચોક્કસાઈ કરવા દારીઓ દ્વારાં તેણીએ ત્યારે તેની જાણીઓ કહે છે:

બાઈ, આ પૂતળું કયમ પધરાવ્યું ? વારુ કપ ને વરણ !
 કદાચ નળજી નીવડતો, રહેશે એહવુ અંગ;
 કોહો બાઈ, તમે આ પુરુષનો, કેમ કરતો સંગ ?

(કડવુ ૫૭)

છેલ્લી પ કિતમાનો નિર્દેશ જુગુપ્સાગ્રેસ્ત છે. તે જ પ્રમાણે દ્વિગમ-
 સ્વકંધમા વસ્ત્રહરણવીના પછી ગોપાત્રનાઓ કૃત્યના લૂગડા ઉતારવ
 તૈયાર થાય છે તે ઘટના પણ વિકૃત હાસ્ય નિપજાવે છે :

ગોપિકાઅ રિત્યાર્યું જે, ઘડીએ હરિના હાથ;
 શ્રીકૃષ્ણને નગ્ન કાઢ્યો તો, રહે જાની આપણી વાત.
 વસ્ત્ર કહાડવા ગોપી ધમી

(કડવુ ૬૭)

વીરરસ :

‘ઓખાહરણ’, ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’, ‘રણયજ્ઞ’ જેવાં આખ્યાનો-
 વીરરસનું નિરૂપણ મોઢપાન છે. ‘રણયજ્ઞ’માં તો વીરરસ પ્રધાન યથાને છે
 ઓખાહરણમાં ઓખાના માળિયામાં કાર્ષક પુરુષની હાજરી જાણી
 મળી કૌભાડ તપાસ કરવા આવે છે અને અનિરુદ્ધ પકડાર્ષ જાય છે
 ત્યારે અનિરુદ્ધ ભોગળ વર્ષી તેનો સામનો કરવા ઉત્સાહિત થાય છે
 ઓખા તેને ધણો વારે છે ત્યારે અનિરુદ્ધ દહે છે કે અગાથી નાસનાર
 તો કોઈ લાગ નથી, તો યુદ્ધ શાને ન કરવું !

કંઈ દહે, ન કરું સંગ્રામ, આહા નાશનો કુણું કામ ?
 હાલે જીવતા છૂટ્યું નહિ, કા ન મરીએ સામા જર્મ ?
 નથી જિગરવાનો ઉપાય, ત્યાં તો લાન પામે શું થાય ?
 નાઠે લાજન લાગે કુળમાં, પ્રતિજ્ઞા જમ્ય એક પળમાં
 મહુઅર વાગે ને મણિધર ડાલે, નહિ સર્પ તે જન્મને તોલે
 વન ગાળે કેસરી દે હાળ, ના જિજ્ઞે તો જાણવો શિયાળ;
 હાક્યો વાધ ન માડે કાન, નહિ શાર્દૂલ જાણવો શ્વાન;

દાત્રી નાશે દેખીને દળ, નહિ પુરુષ જાણ્યો વ્યંકન.
ધરમાં ગોઝારો રહે પેસી, જુદે ચરણ વિના રહે જેમી.
એમ કહી ઝોખા અળગી કરી, ભડ ગાજ્યો ને ભોગળ લીધી.
અસુર કુળમાં જઈ ખુણિયો, છળેથી કળિની પેરે પડીઓ.
જેમ ગ્રાહ પેસે છે જળમાં, તેમ અનિરુદ્ધ પેઠા દળમાં.
જેમ ચંદ્ર વાદળમાં, તેમ વાણિક યયો બળમાં.
ગજ- જુથમાં લધુ કેમરી, તેમ અનિરુદ્ધ મધ્યે અરિ;
દૈત્યને આપ્યો મૃત્યુનો દાડો ગાજે અનિરુદ્ધ મેવ અપાડો,
પડતામાં બહુ પડતાળ્યા, ભોગળ પ્રહારે ધરણી ઢાળ્યા

...

...

...

...

બહુ દાનવનો વાળ્યો દાટ, અનિરુદ્ધ મુકાવે વાટ;
કોઈ ઝીક્યા ઝાલીને કેશ, કોઈ ઉરાળા પગની ઠેશ
કોઈને મામાં ભોગળને ભડકે, કોઈનાં મુખ ભાગ્યાં લપડકે;
કોઈ અધ સરના, કોઈ પૂરા, એમ સૈન્ય ક્યું ચકચૂરા.
તે તો રણ લયાનક ભાસે, બળ દેખી ઝોખા ઉદ્ધામે;
મેં તો આવડું નોતું જાણ્યું, ચિત્રલેખાએ રાત જ આપ્યું.
શોણિત રવેદ યયો છે દિલે, નાથ રણ રૂઢેરમાં ઝીમે;
ભડ ગાજ્યો ને પશું ભંગાણુ, નાકો દોભાંડ લેઈને પ્રાણુ.

એ પછી કૃષ્ણ અને બાણાસુરનું તેમ કૃષ્ણ અને શકરનું યુદ્ધ
પણ વીર રસનું ઉદાહરણ છે. ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’માં અભિમન્યુ
સાત કોઠા એક છે તે સમગ્ર વર્ણન (કડવાં ૪૫ થી ૫૨) વીરરસના
સરસ ઉદાહરણ તરીકે નોંધપાત્ર છે. રાપુયજ્ઞમાં ઇન્દ્રજિત અને લક્ષ્મણના
યુદ્ધનું તેમજ રાગ અને રાવણના યુદ્ધનું વર્ણન પ્રેમાનંદની વીર રસ
નિષ્પન્ન દરવાની કલાનું સરસ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. વીર રસનું
વર્ણનની સાથે રૌદ્ર અને લયાનક રસ પણ સંકળાયેલા હોય છે
ઝોખાદરણમાં બાણાસુર અનિરુદ્ધ સાથે યુદ્ધ માટે આવે છે ત્યારે

વર્ણન તેમજ શંકર અને કૃષ્ણ વચ્ચેના યુદ્ધનું વર્ણન રીઢ અને લગાનક રસના ઉદાહરણ તરીકે ગણાવી શકાય.

અદ્ભુત :

ત્રેમાનંદ ભક્તિનો મહિમા અનેક રીતે ગાય છે. ભક્તિની સાથે ચમત્કારનું તત્ત્વ તો સંકળાયેલું હોય છે. 'કુંવરગાદનું' મામેરું'માં અદ્ભુત વિપુલ પ્રમાણમાં છે. નરસિંહને શંકરનું દર્શન થયું, તેમની કૃપાથી રાસત્રીલાલુ યયુ તે અદ્ભુતનાં ઉદાહરણો છે. વેવાણે રનાન માટે ઊકળતું પાણી આપ્યું અને સાથ સમાવેશ તરીકે માઝ્યા મેક વગસાની લેવા કહ્યું અને નરસિંહના મસ્કારે વેવાઈના ધરમાં પાણી ભરાઈ જાય એટલે વરસાદ થયો, લખેશરી પણ ન કરી શકે એવી પહેરામણી કરવા દામોદર દોશી કપે પ્રભુનું આગમન વગેરે અદ્ભુત રસ નિષ્પન્ન કરે છે. 'મામેરું'માં અદ્ભુત રસ એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં છે કે તે 'હાસ્યરસના કાવ્ય સાથે અદ્ભુત રસનું કાવ્ય પણ હોય એમ લાગે. એાખાહરણમાં ચિત્રવેષા જોડના અનિરુદ્ધને પલંગ સાથે દ્વારિકામાંથી ઉપાડી લાવે એ પણ અદ્ભુતરસપોષક ઘટના છે. નળાખ્યાનમાં હંસ માનવીની જેમ જોયે અને નળ માટે દૂત કર્મ કરી દમયંતી મેળવી આપે, દમયંતીના હાથમાંનાં માછલાં દેવાના વરદાનને લીધે જીવતાં થાય, નળ અગ્નિમાંથી કોંટકને કાઢે અને તેના હંશથી બાહુઃ થાય, દમયંતી શાપથી પારથીનું મૃત્યુ થાય, તાપસનેા આશ્રમ જીમો થાય અને અનોપ થાય, દમયંતીના શાપથી ટોડયો કાટી એમાંથી હાર નીકળે વગેરે ચમત્કારમૂલક ઘટનાઓ અદ્ભુત રસના સુંદર નમૂનાઓ છે. દ્વિશમસ્કંધમાં આકાશવાણી થતી, કૃષ્ણનો જન્મ થતાં પહેલાં વસુદેવ દેવગીરે સાક્ષાત્કાર થયો, જન્મ પછી જોડના દરવાજા ખૂલી જવા, પહેરેગીરેને ઘેન ચડતુ, યમુનાએ માર્ગ આપવો, કંસે મોકલેલા સર્વ અમુરેનો બાળક કૃષ્ણથી નાશ થયો, ખાતા પંગોદાને પ્રજાના મંજર્ણા વિશ્વરૂપનું દર્શન થવું, કોલી નામનું કૃષ્ણ દ્વિશ દર્શન

વગેરે ઘટનાઓ, ભાગવનમાં પણ અદ્ભુત રસની છે અને પ્રેમાનંદે એને યથાતથ રીતે નિરૂપી અદ્ભુત રસને સફળતાપૂર્વક પુષ્ટ કર્યો છે.

બીજા રસ :

જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરનાર વર્ણનથી બીજા રસ નિષ્પન્ન થાય છે. નળાખ્યાનમાં બાહુકનું વર્ણન અને વર્ણન, રણયજ્ઞમાં કુલ-કર્ણના પેદનું વર્ણન, ઇન્દ્રગિતના યજ્ઞમાં વિદ્ય નાખતા વાનરાનું વર્ણન, જુગુપ્સાકારક હોર્ષ ત્યાં બીજા રસ નિષ્પન્ન થાય છે.

લક્ષિત રસ :

કેટલાક મીમાંસકો લક્ષિતને પણ રસ તરીકે ગણે છે. સાહિત્યમાં લક્ષિત એક ભાવના તરીકે આવે છે કે રસત્વની કાંટિ પ્રાપ્ત કરે છે એ પ્રશ્ન ચિંત્ય વિષય છે. મધ્યકાલીન આખ્યાનકારો સુખ્યત્વે લક્ષિતભાવના ગાયકો હતા. નરસિંહ મીરાં વગેરે કવિઓની રચનામાં શૃંગાર કરુણ વગેરે રસનું નિરૂપણ લક્ષિતભાવને પોષક હોય છે. તેમ પ્રેમાનંદના મોટા ભાગનાં આખ્યાનો પણ લક્ષિતનો મહિમા ગાય છે. એમાંનું રસનિરૂપણ લક્ષિતનો મહિમા વધુ સ્ફુટ કરવા માટે હોય છે. સુદામાચરિત 'કુવરબાઈનું મામેરું' જેવા આખ્યાનોના લક્ષિત રસ કરતાં વિરોધ છે. ત્યાં તો તે સુખ્ય આલેખનવિષય છે. 'કુવરબાઈનું મામેરું' હાસ્યનું કાવ્ય છે કે લક્ષિતનું કાવ્ય છે એ પ્રશ્ન ઉપરિથત ન થવો જોઈએ. કારણ એ કૃતિમાં લક્ષિત વસ્તુવિષય છે, નરસિંહ જેવા લક્ષિતોની વિહંગના કરનાર નાગેને ઉપહાસપાત્ર બનાવી પ્રેમાનંદ કેવળલક્ષિતનો મહિમા વધારે છે. એથી કરીને કૃતિની હાસ્યપ્રધાનતા અને લક્ષિતપ્રધાનતા વચ્ચે વિરોધ જાણે થતો નથી. રસદષ્ટિએ તે હાસ્યપ્રધાન છે. વસ્તુ દષ્ટિએ તે લક્ષિતપ્રધાન છે. સુદામાચરિત પણ એ રીતે લક્ષિતભાવનું હાસ્યરસપ્રધાન કાવ્ય છે કે લક્ષિતનું એવી ચર્ચા ક્યારેક ઉપરિથત કરનામાં આવે છે. પરંતુ એ રચના મૂળભૂત રીતે લક્ષિતી છે. મૈત્રી તો નવધાલક્ષિતનો એક પ્રકાર છે એ સુદા ખ્યાલ બહાર ન રહેવો ધટે.

‘દશમસ્કંધ ભાગવતધર્મ-મક્તિધર્મનું’ સમર્થ પ્રત્યોધિક ઠાવ્ય છે. પ્રેમસક્ષણા ભક્તિનો બોધ ભાગવતના આ સ્કંધમાં જોવા મળે છે.

વાત્સલ્ય :

[વાત્સલ્યને એક જુદા રસ તરીકે ગણવામાં આવે છે. નળાખ્યાનમાં બાળકોને મોસાળ વળાવતાં દમયંતીનો વિલાપ અને [દશમસ્કંધમાં દેવકી અને જશોદાનો વિલાપ જેમ કુરુણના ઉદાહરણો છે તેમ વાત્સલ્યનાં પણ છે. દશમસ્કંધમાં વાત્સલ્ય જુદા પ્રકારે પણ મળે છે. કૃષ્ણના જન્મ પછી દેવકી પુત્રનું મુખ જોઈને, જન્મ પહેલાં પ્રભુએ સાક્ષાત્ પ્રગટ થઈને આપેલું જ્ઞાન જૂની જાય છે. પુત્ર ઉપર તે અયાગ વાત્સલ્ય વરસાવે છે :

... .. દેવકીએ પુત્ર જોઈને લીધા;
તનવદન જોઈ મન ફૂલી, જ્ઞાન શિખામણુ ગઈ બૂલી.
ચુંબન આર્થિગન માત કરતી, સ્તન અમ વદનમાં ધરતી.
પયપાન શીખવે છે માડી, મુખમાથી સ્તન નાખે કહાડી.
દેવકી કહે સાંભળીએ સ્વામી, કોણ પુર્યે હું બાળક પામી.
હસે નયણાં ઉઘાડી જોતો, દીસે કાંઠા શે નથી મેતો.

(કડવુ ૧૩)

કૃષ્ણ એક માસના થતા ચાર સૌભાગ્યવતીઓ તેને જોળીએ પહોંરાડવાનો સંસ્કાર દરે છે ત્યારે ગોપીઓ જે હાલરકું ગાય છે તેમાં વાત્સલ્યરસ સાથે અધ્યાત્મદર્શન પણ કવિએ આપી દીધું છે :

ઝોળીએ ખૂનો દાન ગોવાળા, વ્રજની બાળા ગાય

...દાનો હાલરું.

તમે હમકે ચાનો નંદજીને વારણે, બારણે જાય માતા જશોદા

...દાનો હાલરું.

ઉત્તર વૃથ બધાશું પારણાં ધરમાં,

દાંઈ બારણા ઉઘાડાં ન દસાયનાં

...દાનો હાલરું.

સસાર હિંરોગો બાંધ્યો રે બ્રહ્મ,
 ઠાઈ કર્મે હોયે કેટલે જીવડા રે.
 ...હાલો હાલડું.

શંકર બ્રહ્મા જોગી રે બૂઝ્યા,
 બૂઝ્યા મહોટા મુનિ રે.
 ...હાલો હાલડું.

આત્રાગમન હિંડોળે રે હોયે,
 ન પ્રીછે પ્રાણી માયા મળ્યા.
 ...હાલો હાલડું.

જગત જુઘાવ્યું સોંપી કર્મને,
 તે બ્રહ્મને જુઘાવે વૃજસુદરે રે.
 ...હાલો હાલડું.
 (કડવું ૨૫)

ગોપીઓ કૃષ્ણનાં તોફાનો વિશે જ્યોદ્ધા પાસે ફરીયાદ કરે છે ત્યારે જશોદાને પુત્રનો દોષ વસતો નથી, તે તો કહે છે કે તે મારાથી એક ઘડી અગ્રગો થતો નથી, તો તેનો દોષ કેમ માનું? ગોપીઓ એકવાર કૃષ્ણને માખણની ચોરી કરતાં પકડી પાડે છે અને ઓરડામાં પૂરી જશોદાને બોલાવવા જાય છે. પરંતુ આરણ્ય ઉઘાડનાં ત્યાં કૃષ્ણને ન જોતાં માતા જશોદા પુત્ર પર ખોટું આજ્ઞા ચલાવવા માટે ઘોષો કરે છે—કહાં છે માગે બાળ ગોપી, ફેગટ ચડકાવે બાળ ગોપી—તે પણ વાતસલ્ય રમતું ઉદાહરણ છે. જશોદા પણ પુત્રના તોફાનથી વાજ આવી ગયાં છે. પુત્રને તે ખાંડણિયા સાથે બાંધે છે ત્યારે તો પડેલાં ફરિયાદ કરતી ગોપાંગનાઓનું અનર પણ દ્રવી જાય છે. તે સૌ જશોદા પાસે દોડી આવે છે, કૃષ્ણ જે ઠાઈ નુકસાન કર્યું હોય તે પોતે ભરી દેવા તૈયાર થાય છે અને કૃષ્ણને છોડવા વીનવે છે તે પણ વાતસલ્ય ભાવે.

ગોપાંગના સદ્ગ માગે માન, અમ કને લ્યો જે થયું હોય જનન;

ઝેટનું મઢી તો સૌને મળે, -શું બાંધ્યો બાળક લાખજે.

નથી ગોરસ પુત્ર પેં ઘણે, કોએક પુણ્યે મા દીકરો જણે;
અમૃત ઘડો બાળકથી ઢળે, શું બાળક બાંધ્યો ગખળે.

...
ખૂંચે દોરડાં, પડિયા પારા, મોટી મીરાંત ઢોળાઈ ઝારા;
બાઈ છોડે અમારું મન ગરબે, શું બાંધ્યો બાળક ગખળે.

...
છોડો પુત્ર એ અમને પાડ, એક જ એકનાં પહોતાં લાડ;
ઘણા હેનથી બાળક છળે, શું બાંધ્યો બાળક ગખળે.

(કડવું ૩૭)

રસસંક્રાંતિ :

[એક રસમાથી બીજા રસમાં રસઅંગ થયા વિના સંક્રમણ કરવાની પ્રેમાનંદની શક્તિ અનન્ય છે. એક રસની ઘટના પછી બીજા રસની ઘટનાનું નિરૂપણ કરવું એ તો સરળ છે. પરંતુ બાવક વર્ગને રસના પલટાની ખબર ન પડે, છતાં પલટાયેો રસ તે માણી શકે એ પ્રકારે નિરૂપણ તેની વિશેષ લાક્ષણિકતા છે.] રસસંક્રાંતિ થાય ત્યારે એક રસનું અનુભૂતિમાંથી બીજા રસની અનુભૂતિમાં બાવકનું ચિત્ત સંક્રમણ કરે પરંતુ નવો રસ પૂરો નિષ્પન્ન થઈ જાય ત્યાર પછી તેને ખબર પડે કે આ તો એક રસ પછી બીજા રસમાં હું ફગાઈ મારી આવ્યો એમાં પ્રેમાનંદની રસસંક્રાંતિની કલાની સિદ્ધિ છે એમ કહેવું બહુ યોગ્ય નથી. કારિ એક રસમાથી બીજા રસમાં બાવકને સંક્રમણ કરાવી જાય અને તેને તેની ખબર ન પડે તો તેણે એ રસ માણ્યો એમ કેટલી શકાય ? પ્રેમાનંદની રસસંક્રાંતિની સિદ્ધિ તો એ છે કે જે રસ વચ્ચેનો સંબંધ સાંધણનો નહિ પણ પ્રવાહિતાનો છે. તેના આખ્યાનન લિન્ન લિન્ન રસો એકબીજા સાથે કડીના સંબંધથી સંકળાયેલા નથી અહીં રસનો પલટો ચિત્તના પલટા જેવો નથી. અહીં વિવિધ રસન નિર્ભરોનું એકમાંથી બીજામાં નિર્વાહણ છે. એક મુખ્ય રસનો પ્રવાહ વહેતો હોય, તેમાંથી બીજા રસનું વહેણ નીકળે, તેમાંથી વળી વહે

એમ રસનો ઉદ્ભવ થતો રહે છે. એક રસ પછી બીજા રસનો નિષ્પત્તિ માટે નવા વિલાવાદિ શોધવા તેને પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી. એક રસની ઘટનામાં જ બીજા રસના વહન માટે વિલાવાદિની સામગ્રી તૈયાર હોય છે. એથી એનું સંક્રમણ સદૃશ, સરળ અને આયાસ વિનાનું બને છે. એનું એક ઉદાહરણ નગાખ્યાનમાંથી લેઈએ : નારદે દમયંતીના રૂપનાં વખાણ કર્યાં. નળમાં રતિલાવ બળે છે, વિપ્રસંભ શૃંગાર નિષ્પન્ન થાય છે. અનંગ શમાવવા તે વનમાં બાથ છે તો તે વધુ ઉદાપિત થાય છે :

રંભન ચૂંબન કરે કેળને.....અને સંગેવરમાં સુવર્ણ કમલિની
લેઈ તેને દમયંતી સાંભરે છે વિપ્રસંભની આ ઉદકટ અવરયાનું
નિરૂપણ કરી ત્યાં હંસને લાવે છે. અહીં વિપ્રસંભ શૃંગાર વિસારે પડતો
નથી. આ કનક હંસને પકડી, પાળી દુઃખના છલાંગ કાઢ્યાનો નળનો
હસિદા છે અને તેથી તે હંસને પકડે છે. વિપ્રસંભ શૃંગારના છાતુશૂન્ય
વિરહમાંથી કંઈક રાહત મેળવવાની આતુરતા, તેના ઉપચાર રૂપે
આનંદનું આલંબન હંસ અને તેનું બંધન, તેમાંથી કવિ નિષ્પન્ન કરે
છે હંસનો કરુણ, નળના વિપ્રસંભમાંથી હંસનો કરુણ નિષ્પન્ન થાય
છે અને તેથી જ તે માણી શકે છે.

રૌદ્ર રસ નિષ્પન્ન થાય છે કૌભાંડના હોંકાર સાંભળી અનિરુદ્ધ યુદ્ધ માટે ઉત્સાહિત થાય છે અને રૌદ્રમાંથી વીર રસનું વટેણુ ફૂટે છે. કૌભાંડને હરાવનાર પોતાનો નાથ પિતા સામે કેમ ટટી શકશે એ વિચારે એમાં રુદ્ધન માંડે છે—મારા આમી ચતુર સુખણુ બાબુદળી આનુંયે રે, જનદન—અને વીરમાંથી કટુણુ નિષ્પન્ન થાય છે. આમ આ સર્ગનનો આગ લક્ષણની ગ્વનામા પા. પ્રેમાનંદ રમસંક્રમણુની કુસળીના દાખની જળ છે.

‘કુવરમાર્છનું મામેરું’ના પ્રારબ્ધમા ગંકરનાં અને રાસરીવાનાં દર્શનનો અદ્ભુત રસ છે એમાંથી વચ્ચુપ્રવેશ કરીને કવિ કુવરમાર્છની સામ્રાજી વચનો દ્વારા દુનિયાદારની દૃષ્ટિએ નરસિંહની ઉપદામપાત્રતા જતાની કવિ તેની વહનના વર્ણનમા હાસ્યનો પૂરો વિચાર કરી નરસિંહને આપેલા ઉતારા સુધી તેની બામર જમાવટ કરે છે ત્યાં પિતાને મળતા આવતી કુવરમાર્છ વાકામોલી નણુંદના પિતા મળતા વચનો સાબળી છેડાઈ જાય છે તેના ગૌદ રસના આજી ચમકાર પછી સાસરિયાના મહેલા, શાંતિ જનોનો ઉપદામ, પિતાની વ્યવહારગત્યતા અને અર્ધિચન અગ્રથા તેમજ માતાની ખોટ એ સર્વ કાન્હે નીપજતા કુવરમાર્છના નિરાશમાંથી કવિ કટુણુની નિષ્પત્તિ કરે છે. દશમસ્કંધમાં કૃષ્ણના તોમનથી જસોદા તોયા પોકારી જાય છે તેને ક્રોધ અડે છે અને ગૌદ રસ નિષ્પન્ન થતો હાગે છે કૃષ્ણને શિક્ષા કરના જસોદા તેની પાછળ દોડે છે આગળ કૃષ્ણ અને પાછળ જસોદા દોડે છે, ત્યાં હાગ્ય નિષ્પન્ન થાય એ કૃષ્ણ પોતે પોતાની દયા લાગી પકડાઈ જાય છે અને ખાડિજિયા સાથે મધાય છે તે પહેલાં બાધનાના દોરડા મ ખૂટે છે ત્યારે પાછુ હાગ્ય સામે અદ્ભુત ગ્વ નિષ્પન્ન થાય છે એમાંથી જાળક કૃષ્ણ તરફ અનુકંપા દાખની ગોપીઓ તેને છેડાવના જસોદાને પીનના આવે છે તે સાથે વાતસલ નિષ્પન્ન થાય છે. એ જ ઘટના આગળ વરે છે જસોદાનો ક્રોધ કૃષ્ણ ઉપરથી તેની વહાટે આવે જોપીઓ ઉતર પડુ બેસે છે અને રોડનો સ્પર્શ એમ રહે છે. અમનાશુન જસો તૂરી જાય છે ત્યાં અદ્ભુત નિષ્પન્ન થાય છે. આગ રસની અખંડ પ્રવાહિતા જળવાય છે.

પાત્રાલેખન - માનવસ્વભાવદર્શન

પ્રેમાનંદની આખ્યાનમ્લાની સિદ્ધિ જેમ તેની રસ-
 યુતી આગરી રક્તિમા છે તેમ તેનો વિગેર માનવસ્વભાવના
 પ્રમા છે પ્રેમાનંદ માનવહૃદયનો અભાસી છે માનવસ્વભાવની
 ૪ લાક્ષણિકતાઓનો તે જાણુમાર છે પુરાણના પાત્રોને તે યથાવત્
 તા નથી, પુરાણના જીર્ણ લાગતા પાત્રો તેની પ્રતિભાસજીવનીએ
 પિન પામતા હોય તેમ લાગે છે અનગત, તેના આખ્યાનોનો
 જો પિયાર કરીએ તો તેની પાત્રસહિમા વૈવિધ્ય ન લાગે, કાંઈ
 વિશિષ્ટ વ્યક્તિપ્રતિભાવાળુ ન લાગે, છતાં તેના પાત્રો સંપૂર્ણ
 પાત્રો લાગે છે એ તેની વિશિષ્ટતા છે પ્રેમાનંદની સર્જતાની
 ! તેના પાત્રની ઉદાત્તતામા કે હનકાપણામા નહિ પરંતુ તે પાત્રના
 ભાવયુત ચિત્રણમા, માનવસ્વભાવની ઝળુ અને રુક્ષ બાજુઓના
 નમા રહી છે અદ્યારેક તે પોતાના ઉદાત્ત પાત્રોને આમ્ય મ્લાએ
 ઉનારતો હોય છે, તેની પાછળ લોખંડજનનો પ્રસાન હતુ હોય છે
 પાત્રોના વર્ણનમાં એમનિધતા આવે છે સ્ત્રીપુરુષના વર્ણનમાં પણ
 સામ્ય જણાય છે દારણુ તે પરપરાગત નિઠપણુરીતિથી મુક્ત
 થયો નથી સૂક્ષ્મ હૃદયમાન આનેખશમા હવના સવર્ષો
 નામા તે સવિગેર પ્રવત્તરીન નથી દારણુ, હમ્પગે તેને પોતાના
 એની મ્લાનો ખ્યાન રાખવો પડતો હશે આમ છતાં, વિના
 પણ તેના આખ્યાનોમા મૂક્ષ ભાવસંવેદન આગ્યા વિના ગરી
 નરી માનવસ્વભાવના ચિત્રણમા અને માનવહૃદયના સંવેદનના
 ભામા તે તેના સમયના અન્ય કવિઓની અપેક્ષાએ મધુ સફળ
 છે અદ્વાસ, સુધના, પ્રહ્લાદ કે નરસિંહ જેવો અનન્ય ભક્ત;
 ! વિષ્ણુ કે ઉત્તરા જેરી જ્ઞાતમોવના મુખ્યા, દેવકી કે યજ્ઞોદ્ધા જેરી
 , રુઝિશ્વરી કે દમયંતી જેરી પતિરાયણા, કુવરનાર્ધ જેરી નમાર્ધ

દીકરી; જમાનાની આઘેલ સાસુ, વડસાસુ કે વડકાળી નથુંદ; ત્સાહવાળો અનિરુદ્ધ કે અભિમન્યુ; રામાયણ કન્યા અનોકિક તેમ લક્ષ્મણના મૃત્યુ સમયે રામાયણ કરતા વધુ માનનીય લાગતા તપ, રત્ન અને ત્યાગની મૂર્તિ સો ધીંગદાત નળ, ટોલાડ કે ડેવો ખટપટી કારભારી તેમ સળ હાથનો સુગા એ સર્વ બાલ વણ નહિ પણ તેમનું વર્તન, તેમનું સંચલન તેમની કવિની પાનસૃષ્ટિમાં રહેલા આત્મિક વૈવિધ્યને પ્રગટ કરી અને માનવગુણાવની પરીક્ષણ શક્તિનો પણ ઠીક ઠીક પરિચય આપે છે

પ્રેમાનંદના પાત્રાવેશનની મહત્ત્વની ખામિયન તે પા ગુજરાતીપણ. તેના પાત્રો પરેરવેશ, વાણી અને વર્તનથી ગુજરાતી તેમ લાગે મામેરુ 'માના દામોદર દોશી અને કન્યા રોમપુ નાનાલાલ કવિએ નોંધ્યું છે તેમ, “જાણે હરિભક્તિનાળા વડોદરા નગરનેડ રોહાણી સંગાથે પધાર્યા હોય ને” એવા લાગે પ્રેમાનંદના નદજરોદા પછી ગુજરાતી છે પુનઃ નદજરોદાને એ પરેલા ઝાઝાને સાક્ષી રાખના પતિને સૂચવતી દેવકી અથવા ઋતુપ્ત લીલે તોરણે પાઠા કરવા જેવું ન લાગે માટે દમયંતીની ભત્રીજા ર લગન ગોઠવતો નળ પણ ગુજરાતના વ્યવહારુ સ્ત્રીપુરુષો જ છે પાત્રોની આનુમાનુસૂ વાતાવરણ અને રીતરિવાજો પણ તેણે ગુજરાતના આલેખ્યા છે; એથી જાણે ગુજરાતી સમાજ તેના આખ્યાનો ખડો થાય છે

સ્વ. નાનાલાલ કવિએ કહ્યું છે કે Premanand is the most typical Gujarati of Gujaratis

પ્રેમાનંદના પાત્રો તેના ઓતાવર્ગને સજીવ, સમાજમાં જ તેમની વચ્ચે જ રહેતા હોય તેના, ગુણદોષથી મુક્ત, અતિમાવન દેહાથી જિતરી, સ્વાભાવિક માનવસૃષ્ટિમાં વિહરતા વાગતા હશે; તેથી, પાત્રો ઈ સંવેદનોમાં દ્યારેક પોતાની સંવેદનાની અભિવ્યક્તિ પણ જો

અને એથી ભાવનું સાધારણીકરણ પણ અત્યંત સ્વાભાવિક
તું હશે.

પ્રેમભાવનાં આખ્યાનોમાં નગરપ્રધાન એક તો તેનાં પાત્રોમાં
૧ એક છે. આ પ્રગત્યક્ષત રાજની, પોતાને યોગ્ય કોઈ કન્યા વિધિએ
નથી માની, કુંવારો હતો. પરંતુ નારદને મુખે દમયંતીના
તીર્થિક સૌન્દર્યનાં વખાણ સાંભળી, પ્રથમ અચ્ચે જ તેના પ્રેમમાં પડે
વિરહજ્વરમાંથી મુક્તિ મેળવવા કનકકંઠને પકડી, પાળવાનો
યાગ કરે છે. એ કનકકંઠ પોતાને જીવનદાન આપવાના બદલામાં
તેમ કહે છે. નજ અને દમયંતી એક બીજા માટે લાગે આકર્ષણ
નુભવે છે. દેરા પણ દમયંતીને વાંઝે છે અને નજને જ પોતાના દૂત
રીકે દમયંતી પાસે મોકલવાનો પેતરો રચે છે. નજ સત્યવતી છે.
તાના પ્રેમને ભોજે પણ દેવોને આપેલા વચનથી બંધાઈને દેવોનું
તકમ કહે છે; એટલું જ નહિ, દમયંતી આગળ પોતાનું બૂંડું ખોલી,
તે મન દેવો તરફ વાળવાના બધા જ પ્રયાસો કરી છૂટે છે.
મારસઅરના ઉમાને નાસીપાસ કરવાનો પ્રયાસ કરતા અન્નચારી-
રેણુદારી શંકર જેવો આ નજ કેટલો ઉદાત્ત છે! સ્વયંવરમાં પણ નજ
આવતા તેની ધાક બેસી જાય છે.^૧ દેવો તેનું જ સ્વરૂપ ધારીને પોતાની
ધધુતા પ્રગટ કરે છે, તો પણ નજ તેમનો ભાડો ફોડાનો કોઈ
પ્રયાસ કરતો નથી.

છોકરો દમયંતી દેવોને પોતાના પિતા તરીકે ઓળખાવે છે ત્યારે
દેવો શરમાઈને સાચા નજને ઓળખાવા દે છે. સ્વયંવરમાં દેવોનાં
વરદાન પામેનો નજ કળિની ઇર્ષ્યાનો ભોગ બને છે. કળિની પ્રેરણાથી
પુષ્કર નજને છૂન રમવાનું આહવાન આપે છે. જુગાર અનર્થનું મૂળ
છે એમ જાણવા છતાં, નજને રમવું પડે છે અને કળિના કપટથી તે
હારે છે. શરત પ્રમાણે નજ વનરાસ માટે પ્રસ્થાન કરે છે.

૧. જુઓ ૬૯૫ ૨૧. ૬૩. ૧૦ થી ૩૧; ૬૯૫ ૨૨, ૬૩ ૧ થી ૫.

૨. વાલી. સ્વયંવરમાં હાક, બો નજ આભરણ.

દમયતીને પિયર જવાનું કહે છે પણ તે તો 'દેહન વા
છાયા'ની જેમ તેને અનુસરે છે બાળકોને મોસાળ વગાડી, બન
માટે પ્રધાન કરે છે ત્યાં પુરના હુમથી નગરજનો આ પ્રગલ્ભ
રાજાને પાળી પણ પાઈ શકતા નથી અને દરવાજા બંધ કરી દે
કળિ વનમાં પણ આ પુણ્યલોકોને પીડે છે. નથી મદામ
નગ નજીક માઠના પંડી લાવી? દમયતીને આપે છે અમૃતસા
રના વર નથી માઠના સજ્જવન થઈને પાઠ પાણીમાં ડૂબી પા
આ ધનનાથી દમયતી ગભરાઈ જાય છે સ્વામીને તો ઉત્તર આપવે
તેમ સૂત્રનું નથી કે લગ્ન સમયે તેને મળેના વરદાનની વાત તે
પણ જૂની ગઈ હશે? એ વરદાનની વાત પતિ માનશે નહિ ન
જૂનથી રહેવાયુ નહિ માટે પોતે માઠના ખાધા છે એવી
કથૂનાત મ્મરે દમયતીને મ્મર વરદાનની વાત પતિ માનશે કે
તે ત્રિરો આશા માયા પરતુ નળ પણ તેની હા નરીમા જ અ
તે વરદાનની વાત જૂની ગયો?

જે દમયતી દેવાને અને સ્વર્ગના સુખને મૂળને તેને વરી
તેને મૂળને શુધાતૃપ્તિ કરે એમ કેમ માની શકાય? દમયતી જ
નળનું આ વર્તન ધણુ આશ્ચર્ય છે? પ્રેમાનંદ ગમે તેવા ઉત્તર

૧ હું શુધાતૃપ્તિ કરીને આવ્યો, રહેજો પાળી માટે
દેહ દોહ મચ્છ લોભવ છોજે, જાણ, પાળી કરી રે!
રે ફાટતે જાણ્યા રાણી પડે આસુ મોતી હાથા,
'શુધા પાપળીએ મચ્છ ભદ્યા, મે નવ રહેવાયુ રાણા
નળ દહે હસે શિખામણ દીધી, જ્યારે વિદાય થયો આપરા,
એક વૃત્ત ન રમણ મીળે ન કરવો નારીનો વિશ્વાસ
મે વાના વાર્યા તે કીધા હાથે હજી લીધુ માગી
હું જૂથો મે તે મચ્છ ખાવા સુ બાગ પટમા લાગી?
દમયતી હા હા કરે જાણે સમ ખાઈ રાને,
સજ્જવ યદા ને લીધી ગયા, દહુ તો રાય તે નવ માને

પણ કુદ્ર કશાએ ઉતારી દે છે તેમ અદ્વી નળના વિચારમાં પણ બન્યું છે પરંતુ નળનું આ પ્રકારનું વર્ણન અસ્વાભાવિક નથી દમયતીને પોતાના વરદાનની યાદ છે પણ રાગ તો માનશે નહિ એ ભયે તે કહેતી નથી ખીજી બાજુ આટલા ભાગે દુઃખમાં અને તે પણ જોજી દિવસની જૂખ પીડની દોષ ત્યાં મનુષ્ય દિવિત્વવ્યમુદ્ધ અને એ આભારિ છે ઇજિપ્ત પ્રભાવ નીચે તે વડુ આભાવિક અને છે બૂખ સમારત દમયતી પાણી પીએ છે તો નળને વાગે છે કે તેણે માઝના ખાધા છે માટે પાણી પીએ છે તે મટે ગા મારતો જાય છે અને આગળ વલતો જાય છે એ માર્ગ આનના નળ દમયતીને તેના પિયરનો તરતો જાણી દે છે અને મટેણુ માટે છે કે ત્યાં પેટ ભરીને જમજો? દમયતી આ વળતે વરદાનની યાદ આપે છે પરંતુ મનિ કહે છે તેમ 'ઇજિપ્ત પ્રભાવ' નળ તે માનતો નથી? એમાર દમયતી એમ મટે કે તેણે મત્સ્ય ખાધા છે અને ખીજવાર મહે કે દેશના વર નથી સંક્રાન્ત થઈ પાણીમાં પડી ગયા છે તે નળે મઈ વાત માનવી? પહેલી વાત કહી તે શુ મળત ૩૫ હતી? જિ બગનાનુ ૩૫ લઈ નળનુ એમનુ એમ વસ્ત્ર પણ લઈ જાય છે અને બન્ને પતિપત્ની એમ જ વસ્ત્ર અધુરું અધુરું પહેરે છે નિદ્રાનશ મનેની દમયતાને જોઈ નળને એમાર અનુપા થાય છે તો ખીજવાર મદ્રત કોપજો છે અને કામ વેળા તે પોતાનો પણ આહાર મગી જાય એની આશ ન હોવાયે છે કે તે દમયતી જાગી ન જાય એની રીતે

- ૧ માહારા સમ તુને નહાઈ ગમે, માહારમા પેટ ભરીને જમે
(કડવું ૩૩ ૪)
- ૨ ફોગડ હું પર કરો છા રીસ, અભુજત આમ ચઢાવો શીસ
દેવતાનુ મુજને વરદાન દા એ નથી જાણતા રાગતન?
હુની વાત કામિનીએ કહી કળિયોએ માની નહિ
(કડવું ૩૩ ૫, ૬)
- ૩ શી પ્રીત છેલ્લે દીધો જોણીએ, હુ વિના મગ ખાધા એ ગીએ
પરિત. ખત. એલુ તિસ્થત ક. રમે. માહારા. કહે. આહાર.
(કડવું ૩૩)

‘છેડો ફાડી’ને જતા રહેનાનો નિર્ધાર કરે છે. સાત ડગનાં આગળ વધે છે દમયંતીની પ્રીત સાંભળે છે અને પાછો વળે છે માઠવાની ધન સાબરનાથી ફરી જના જાય છે એમ સાત સાત વાર દમયંતીને ઊંડાં જનાનો પ્રાસ કરે છે, ડેન્ટે ઢળિનો અને આ રાજાનો પાપ પ્રભાવ બનવત્તર નીવડે છે રખેને પાછા ફરનાનું મન થઈ જાય એ કાચે એકી શ્વામે સનાર પડે ત્યાં મુખી દોષા જ કરે છે.^૧ સનારે તે નું ફરી જોય તેનું જાન થતા તે વિનાય મે છે અને જોય પર પડાય છે * રાક સ્વભાવની દમયંતી વનમાં ફાળી મરગે, રમ્યવર્ગમાં આવેના અન્ય

૧ ગયો ડગતા સાત જ બરી, પ્રીત રથાગાની સામરી,
નય વિમાસણ મનમાં રે, એવડી એ ફાળી મરે
વયાં હુ દેવતા પરફરી, વળી વનમાં સાથે નીસરી,
ત્યેનો મોહન આ માણની, કેમ વેદના સહેશે રાનની ?

હવે તણે પાર પન તણી, પ્રેમ તાણે દમયંતી બાળી,
વિવાર વિવાર નિધિમાં પડ્યો, આવતજવત ઢિંગરો થડ્યો
સાતનાર આવ્યો રી ફરી, તથ ન નાય સાધુ મુદરી,
મળ્યા બન હજિતુ થયુ, પ્રેમજધન નુમી ગહુ

એવું વમનનું રે અજ તેદેવી માહાડે ને મી જન,
કો સમે મુજને મારે નેટ, હુએ વહાલ એહેને પે
એવું હલીને મૂકી દોડ, હવાટે દોડ્યો સામેાટ,
તારા લગી ધાયો ભૂપાલ, રહ્યો બહા થયો પ્રાત મલ

(દંડુ ૩૩ : ૩૨)

- ૦ નય જન નયણે બરે ને, કરે વિવિધ વિવાપ,
વ્યાકુળ અજ પોતાણુ, અનિ પછાડે આપ
વેદર્શી વામા, રક રામા, એકલગી વન મન્ય,
ભય ધરો ને ફાટી મરો, જીવ્યાની વળી અવધ્ય
નર્તી મજે ફરી દોડિયાસ્વરી, રો હપન્યો વિજયાદા ?
મન વમયંતી, જોલ દમયંતી, નયે માડયો સાદ

૧ આ વાત સાંભળી આનંદ પામશે એવા અનેક વિચારોથી અને નીતીના મુજબામના સ્મરણથી તેનો વિચાર ઉત્કટ બને છે. પોતે હુ મામૂલી વાતથી હેઠાઈને છેલ્લે દીધો છે એ વિચારે હૃદયનો ધાતો વધુ તીવ્ર બને છે. આમ ક્ષણિક આવેશમાં આવી દમનની નાગ કરી એસતો નગ મૂળમૂત રીતે તો તેને માટે હૃદયનો શુદ્ધ સ્નેહ રાખે છે.

કોઈક નાગને અગ્નિની જહાર કાઢતાં તેને ધરમ કરતાં પણ ધાકે છે છે. તેના હંસથી તે ગિહામણો અને કદરૂપો બની જાય છે.

બાહુકનું રૂપ ધરીને નજ અશ્વપાલ તરીકે ઝનુપણને ત્યાં રહે છે. પાકરીએ રહેતાં પહેલાં તે શરત કરે છે કે અશ્વપાલન સિવાય બીજું કોઈનીયું કામ નહિ કરે, સેવક તરીકે પોતાને ઝાળખાવશે નહિ અને રાજાને પણ નમશે નહિ. આવી વિચિત્ર શરતો છતાં અશ્વમંત્ર તેની પાસે હોવાથી રાજા તેને રાખી લે છે. રાજા સૂતાં પહેલાં નજ એક સ્ત્રોત્ર જોડે છે, આવા કદરૂપો અને ગિહામણો બાહુકને પણ

વિશ્વમોહિની, સુહિદોહિની, સુન્દરી મુનમ્બુ;
વિરહિણી વલ્લભ, હર્શન દુર્લભ બોલ પિયુષા પ્રાણ.

... ..
હાથ આવી, વાત આવી, અન્ય અહ્ય દીધો ઉહ.

... ..
હોહોત્રે પામી ગજગામી, દેવ ગયા નિશુન્ન;

સ્વયંવર—સાથ સાંભળી વાત, સર્વ પામશે મુખ.

(૬૬૩ ૩૪ : ૧-૯.)

૧. માતૃપે ધૃતિમતા સહ વૃધ્વા, યામિનીવિરહિણા વિદ્યુતેન ।
સેહિરે મ કિરણા હિમરમેદુઃસ્થિતે મલસિ સર્વેનસદ્યમ્ ॥

(કિરાતાલ્હનીયમ્)

દલપતરામે દરેલો અનુવાદ :

જે ચક્રવાક દિવસે વહુ સાથ રાખે, તે સંગ રંગ રમતાં રવિતાપ સંજે;
રાતે વિલોગ, યશી ચંદ્રપ્રકાશ થૂંચે, ભેદુન છેલ્લે દિવસા કમ્પે ૫ ૧ રુચે.

કોઈ પ્રિયતમાનો વિયોગ ? એ વિચારે પડાશીઓ તેની ઠેકડી ઉઠાવે છે.

ખીજી તરફ દમયંતીએ મોઢલેલા, દહેલિયાના વેશમાં નળની કે કરતા કૃષ્ણગેહિત મુદ્દેને દમયંતીએ દહેલી સમસ્યા^૧નો ઉત્તર^૨ આપે છે. હજુ એ નળના મનમાં દમયંતીએ મત્સ્ય ખાધા વિશે આશંકા ધર કરી નહીં છે એથી, સમસ્યા છોડતા દહે છે કે “જે જાણીને વહોયું” હતું તે તો કાચ નીવડ્યો છે; જે સ્ત્રી પતિ કરતા વહોયું ગણે એને તો તજવી જ જોઈએ.” સમસ્યાનો ઉત્તર આપ નળ જ છે એ વિગે દમયંતીને ■ કા રહેતી નથી અને તે એક યુ કપે ઋતુપર્ણને એક રાતમાં જ સ્વયં વર માટે આવી પહોંચવાનું નિર્મ મોઢલે છે. એક જ રાતમાં વિદર્શ દેશ પહોંચવાનું હોવાથી ઋતુ બેબાકળા બની જાય છે. બાહુક વિના કોઈ આગે નથી, બાહુક આ વાત સાંભળીને રાગનું અપમાન કરી એમે છે; દમયંતી જેવી કન્યા તેના જેવા કાગડા સાથે સંકેત કરશે ? પારકાંની સ્ત્રીને પરણ

૧. અત્સય વરણની પ્રાપ્તિ થઈ, પરિવાય તેહેનો કીધો ૧, ધર્મ-ધોરીધર ધિક્ક વાને, ફરી તપાસ ન લીધો ૨. રકે રાતનું જતન ન થાયે, જાત નીવડી નેટ ૩; વિતપે છે વરણ વહોરતિયા, વ કાં બરે પરધેર પેટ ૪. કુળ સમયુ કરમી માણસ, શ્રીર્તિ કીધી આખી ૫; અતુર નર વિચારી જોલે

(કડવું ૫૧ : ૨૦-૨૨)

૨. બારે વચન કહ્યું તે બાહાણ, નીસચીં છા મેહેણાં દેવા ૧; વરણને વિપત્ત, તો વહોરતિયો કરતો હરો પરધેર રોવા ૨. વહોયું” તે કોઈ રાત જાણી, કાચ થઈ નીવડિયું ૩; તાવરહિત માટે તજવું છે, નથી છૂટી પડિયું ૪. તે મિત્રને પરહરિયે, જેહનું મન વિના મજવું દાવું ૫; તે સ્ત્રીને પરહરિયે જેહનું પિયુ વિના પેટ વહાણું ૬.

આવા અભરખા શા ? વગેરે આકરા વચનો સંભળાવે છે આશ્ચર્યતા. ઋતુપર્ણ પ્રત્યેનાં તેનાં આવાં વચન અને વર્તન બેદર્શ જણાય છે રથા ઉપર સાથે ખેસવાની હઠ અને ‘ધાત્રીમૂઆ’ની ગાળ નૈયધપતિને શોભે એવી તો નથી એનું ગ્રામ્ય વર્તન બે કારણે કષ્ટિ અશી નિર્વાહ બને છે. એક તો દમયંતીએ વ્યવસ્થા નહોતી મોકલ્યું છે અને તે પણ ઋતુપર્ણને, એ વિચાર તેને બહુ સતાવતો નહિ હોય. દેવોને પણ અવગણનાની દમયંતી ઋતુપર્ણ જેવાને પરણે અમ કોઈ રીતે માની શકાય નહિ. બીજો જ દિનમે સ્વયંવર છે એ વાત તેના અશ્વમત્રનું પારખું કરી, તેને શોધવાની યુક્તિ છે એટલું તે ન સમજી શકે એવું નથી. પરંતુ પોતાની પત્નીને પરણવા માટે ઋતુપર્ણ આવી ઘેનજા બતાવે એ તેને અસહ્ય લાગતું હશે, એથી, આવું ગ્રામ્ય વર્તન કરીને પણ તે ઋતુપર્ણને મહેલો મારી બેસે છે. બીજું, બાહુકના વેશમાં પણ તે ઓગખાઈ ન જાય તે માટે પહેનેથી જ તે ધરાધાપૂર્વક વિચિત્ર વર્તન કરતો આવ્યો છે. આ વખતે અને દમયંતી સાથેની સુવાદાત વખતે પણ પોતે ઓગખાઈ ન જાય માટે આવું પ્રાકૃત વર્તન કરે છે.

ઉવરે મરવા વાકે જીવતા હોય તેના અશ્વોને પણ તે મત્રયજે પવનવેગી બનાવી, ગાર્ગમા પોતાની અશ્વવિદ્યા આપી, ઋતુપર્ણની ગણિતવિદ્યા શીખી, વિદર્ભ દેશ આા પહોંચે છે એ વિદ્યા મળતાં જ કવિ તેના શરીરમાંથી નીકળી જાય છે આટલી ઝડપથી ઋતુપર્ણને અહીં પહોંચાડનાર બાહુક નજી છે એ વિશે દમયંતીને કોઈ શંકા રહેતી નથી. દામીઓ મારફતે તે તેના અગ્નિમત્ર અને વરુણમંત્રની પણ પરીક્ષા કરે છે, બાળકોને તેની પામે મોકલના બાહુકની આખમા પાણી ભરાઈ આવે છે એ વાતે પણ તે નજી છે એની પ્રતીતિ થાય છે પત્રી દમયંતી તેને પોતાની મેડીમા તેડાવે છે. નારીના મન ચચળ હોય છે; ક્યારે આરીને આલિંગન દઈ દે, પોતાનું જીવનચર્યા તૂટે વગેરે વચનો કદરૂપ બાહુકના મુખે હાસ્યારૂપ લાગે છે તેનું વિષયી તરીકેનું વર્તન — તેને વધુ ઉપહાસપાત્ર બનાવે છે; પરંતુ આગળ નોંધ્યું છે તેમ, નજી

પોતે ઝડપથી ઝાળખાઈ જવા માગતો નથી. સ્ત્રીનાં ચંચળ મનની ત્રાન કરી, કરી પેલા મત્સ્યભક્ષણનો આડકતરો નિર્દેશ કરી, દમયંતીની તે પોતે પરીક્ષા કરી લેવા માગે છે. ત્યાર પછી બંને સમસ્થામાં પોતપોતાની વીતકકથા કહે છે. નગ કરીથી મત્સ્યભક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે ત્યારે દમયંતી પોતે મત્સ્ય ખાધાં નથી એમ વિશ્વતી સાક્ષીએ કહેવા તૈયાર થાય છે. પતિ વિના તે ધૂળ ફાટીને રહે પણ અન્ન ન ખાય. તેને નળના કપનો ખપ નથી, તેને તો તેના ચરણની દાગી થઈને શેષ જીવન વ્યતિત કરવું છે એવો આત્મમર્મપ્રજ્ઞાનો ભાવ દાખવે છે ત્યારે તેને આવા કપે પણ પ્રેમ કરનાર દમયંતીના પતિવ્રતાધર્મ માટે શકા રહેતી નથી અને તે પુનઃ પૂર્વપ્રકાર ધારણ કરી દમયંતીનો સ્વીકાર કરે છે.

આમ, ‘નળાખ્યાન’ નો આ નાયક કથા દરમ્યાન મહદ્દઅંશે બાહુકરૂપે જ દેખાય છે એ અવસ્થામાં તેના વિકૃત વર્તન અને વાણી દોષરૂપ ગણાયા છે પરંતુ પ્રસ્તુત સંજોગોમાં તે ત્રેમાનંદને સ્વાભાવિક લાગ્યા છે. નળના આવા નિકપણ માટે ભાવકવર્ગના મનરંજનનો હેતુ હશે પરંતુ તે સાથે બાહુક જે મનઃરિચ્છિતા છે તે જોતા, એ અંગે દર્શાવેલા કારણોસર નિર્ણય પણ છે.

‘ઝાળખાહરણ’ જેમ ઝાળખાના હરણનું આખ્યાન નથી. અનિરુદ્ધના હરણનું આખ્યાન છે; તેમ નળાખ્યાન નળના આખ્યાન કરતાં વિશેષ તો દમયંતીનું આખ્યાન છે. ત્રેમાનંદના આ આખ્યાનનું કથાવસ્તુ નળના પાત્ર કરતાં દમયંતીના પાત્રની આબુગાબુ વિરોધ ગૂંથાયું છે. ત્રેનોદ્યમોહિની દમયંતીના સોંદર્યનું વર્ણન ત્રેમાનંદે ખૂબીથી કર્યું છે. એની અનન્ય સુંદરી હંસને મુખે નળની પ્રશંસા સાંભળના વેત તેના પ્રેમમાં પડે છે. વિરહજ્વરમા દાર્પદાર્પ વિવેક પણ તે ગુમાવે છે, તેની વ્યથાનું દારણ જાણવા પ્રયાસ કરતી વત્સલ માતાને ‘ધરડા માણસ દોર’ જેવી અણસમજી કહીને પોતાની સખીઓની જેમ લગ્ન થશે ત્યાં જ મુખ થશે એમ કહી બેસે છે.^૧

દમયંતીના સ્વયંવરમાં દેવો પંચુ આવે છે અને તેને વરવા માટે નળને દૂત બનાવીને મોકલવા જોટલી ધૂટતા કરે છે. દમયંતી વેરાગીના વેશમાં આવેલા નળને ઝોળખી જાય છે, નળને સ્વમુખે નળની નિંદા સાંભળી, તે મૂર્છાવશ થઈ જાય છે એ તેના પ્રેમની ઉત્કટતા બતાવે છે સ્વયંવર સમયે પંચુ જ્યાં સુધી નળ મંડપમાં આવતો નથી. ત્યાં સુધી તે પંચુ આવતી નથી. દેવોના કપટવેશથી પાંચ નળ જોઈને તેની મતિ મુંઝાઈ જાય છે. હેવટે દેવોની જ શરણાગતિ સ્વીકારી પોતે તો તેમને પુત્રી સમાન છે એમ કહી શરમાવી, સાચા નળને ઝોળખવામાં શુક્તિપૂર્વક તેમની સડાવ યાચે છે. દેવો પાસે 'અમૃતસાવિધા' કર 'તું વરદાન પામી તે નળને વરે છે.

દમયંતી નળને વરી એ સાંભળી કળિ પંચુ તેનો શત્રુ થાય છે. કળિ નળની કાઈક નજીક પડે તેના શરીરમાં પેસી શકે છે પંચુ આ પતિવ્રતાના શરીરમાં પ્રવેશી શકતો નથી, તેવો વિચાર પંચુ કરી શકતો નથી એ નોંધપાત્ર છે. કળિના પ્રભાવને વશ નળ પુષ્કર સાથે છૂત રમવા બેમે છે. ત્યારે દમયંતી તેને એનવે પંચુ છે.^૧ આમ છતાં, નળ છતમાં હારી જાય છે ત્યારે તેનો કાઈ વાંક કાઢ્યા વિના બાળકોને દેખા પર પથરો મૂકી મોસાળ વળાવી, એક વસ્ત્રભેર 'જેમ છાયા દેહને વળગી' એ નળની સાથે જ વનમાં જાય છે. બાળકોને મોસાળ મોકલતી દમયંતીનું રુદ્ધ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક વિતમ ઉદાહરણ છે. સાત સાત દિવસના ઉપવાસ છતાં અન્ન મળતું નથી. ત્યારે નળ ત્રણેક માછલાં પકડી લાવી, તેના હાથમાં આપે છે. દેવોએ આપેલું અમૃતસાવિધા

પરજવા કુંવારા કાઈ ન પ્રીડે, ફોગટ કરવો રોડર.
હું સમાણી જાય છે સાસરે, તેના તું જો ભોગ;
તેહની પેર ચારો માહારે, ત્યારે જસે આકલિયે રોગ.

(કડવું. ૧૧ : ૧૨, ૧૩)

૧. દમયંતીએ નળને કહ્યું, 'જગદ બાણી મા જોરો
એ જપસમાં વેરી સંકરમ્બો છે, રમતાં રાજને બોરો

કરતું વરદાન અસારે તો સાપડપ નીવડે છે પેલાં માછલાં તો સદૃશન
અર્ધને પાણીમા કૂદી પડે છે. દમયંતી એમાકળી બની પાણીમા તે
માછના શોધના વેવવા પીણીતી દોન છે. નળ આવીને માછના માગે
છે હિતર ન મળતા તે દમયંતી પર તેને મૂડી માછલા આઈ જવાનો
આલોપ મૂકે છે દમયંતી આ ઘડીએ વિચાર છે કે પતિ અસારે પેલા
વરદાનની વાત સાચી માનનાનો નથી અંથી તે પોતે માછના આધા
છે એવો ખોટો એકરાર^૧ કહે છે દમયંતીએ આમ શા માટે ક્યું એ
પ્રશ્ન છે દેવોએ નળની હાજરીમા તેને વગ્નન આપ્યું હતું તો તેમાં
ન માનનાને કોઈ કારણ નથી, બનકું પત્રી જ્યારે તે આ વરદાનની
વાત કહે છે ત્યારે નળ તે માનવા નૈવાર નથી કાગળ દમયંતીએ એક
વાર એકરાર કરી દીધો છે. ઐમાનદ લાને કળિને સર્વ આપતિઓ
માટે જનામદાર ગણાને પરતુ 'મત્સ્યસંહ્યન'ની ઘટના ઉમેરી
અત્યાશુતા પણ 'ટ્રેજેડી' માટેનું એક પનિગ્ધિ તેણે ઉપરિચિત ક્યું છે.

ટ્રેજેડી કેટલીકવાર પાત્રોના અકૃગ બહારની પનિગ્ધિતિમાથી
સરળાય છે તો કેટલીકવાર પાત્રની પોતાની નિર્મળનામાથી અથવા
કોઈક જૂનમાથી ઉપરિચિત થાય છે દમયંતીએ માછના આગ્રાનો ખોટો
એકરાર ન કર્યો દોન તો પત્રીની આવની આપતિઓ માટે કાપ્પ
બહારના સન્નેગો જવામદાર ગણાત મહાભારતમા 'મત્સ્યસંહ્યન'ની
ઘટના અને દમયંતીનો એકરાર નથી મૂળમા તો નળ એક રથએ
પાચ ૭ માર્ગો બેગા થતા ક્યો માર્ગ ક્યા જાય છે તે બતાવતા આ
માર્ગ વિદર્ભ દેશ જાય છે એમ પણ કહે છે દમયંતીને રાક્ષા પડે છે
૨ મને નિર્લભે માર્ગ કેમ બતાવો હોને^૨ સકામગન દમયંતીનું

૧ કુમા પાપણીએ મત્સ્ય સંહ્યા, એ ન રહેવાયુ રાણા.

(૬૬૩ ૩૨, ૨૧

૨ દમયંતી સ્વાચ :

यदि ममै त्वं महारज न विहातुमिहेच्छसि ।

तत्किमर्थं विदर्भाणां पथामुपदिश्यते ॥

જ અનેક પ્રકારે સ્વતંત્ર છે. દમયંતી નિદ્રાવશ થતાં નળ વિચાર
રે છે કે સાથે રાખવાથી દમયંતી સુખી થશે કે ત્યાગ કરવાથી.^૧ છેવટે
હુ વિચાર પછી દમયંતીનો ત્યાગ તેને ઐયરકર લાગે છે.^૨ આવા
નિર્ણયોમાં પછીની આપત્તિઓ માટે દમયંતી કોઈ રીતે જવાબદાર
થી. પરંતુ પ્રેમાનંદે એક નવી ઘટના ઉમેરી, પાત્રની પોતાની ક્ષતિમાંથી
તે બંધી આપત્તિઓને નીપજતી દર્શાવી છે. મૂળ કૃતિમાં દમયંતી
તેની શુભ ભાવનાથી પ્રેરાઈને નળ તેનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે
માનંદની રચનામાં તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થવાથી ત્યાગ કરે છે. મૂળ
તેમાં, તે દમયંતી નળને પણ પોતાની સાથે પિતાને ત્યાં આવવા
કે છે, પ્રેમાનંદની દમયંતી માછલાં વિશે સાચી વાત કહી દેવાને
દેખે પતિની હાજરીમાં જ દેવોએ આપેલા વરદાન વિશે પતિ માનશે
કેમ એવી આશંકાથી મત્સ્ય ખાધાનો ખોટો એકરાર કરી લે છે.
ક્યાર ખોટો એકરાર ક્યાં પછી વરદાનની વાત કહેવામાં આવે, તે
તે માને શાનો? આમ, આ પછી આવતી સર્વ આપત્તિઓ માટે
માનંદની દમયંતી જવાબદાર છે એમ કહી શકાય.

આજે ભૂખા રહી શકી નહિ, મને મૂકીને માછલાં ખાઈ ગઈ તો
મેં ઠાકીને મને જ ભક્ષ્ય કરી જાય એવા વિચારથી નળ તેનો ત્યાગ
ની જાય છે સવારે જાગતા નળને ન બેતાં તેને શોધતી, પકડતી
ખાઈને દમયંતી હૃદયદ્રાવક રુદ્ધ કરે છે. અજગરના મુખમાંથી પાર્શ્વીના
હુપાશમાં પડતી, પતિવ્રતાના બળે પાર્શ્વીને શાપી છટકતી, વધુઝારાનો
શરે લેતી અને તેમનું આગ વહેરતી વખાની મારી દમયંતી સગી

૧. To be or not to be? મંથન નળને પણ થાય છે :

किं नु मे रथादिदं कृत्वा, किं नु मे रथादकुर्वतः ।

किं नु मे मरणं श्रेयः परित्यागो जनस्य वा ॥

૨. स विनिश्चिय दह्नुः विचर्य च पुनः पुनः ।

उत्सर्गं मन्यते श्रेयो दमयत्या नराधिपः ॥

માશીને ત્યાં દાસી તરીકે રહે છે. 'અહીં પ્રેમાનંદ ફરી દમયંતીના પાશ
 નેવો વળાંક આપે છે. મહાભારતમાં હારચોરીની ઘટના નથી. ચેદિરાજ
 રાજમાતા દમયંતીને આશ્રય આપે છે અને તેના પતિની ભાળ મેળવવાનો
 પ્રયાસ કરવાનું માથે લઈ તેને આશ્વાસન આપે છે. નળદમયંતીની
 શોધમાં નીકળેલો સુદેવ ચેદિદેશ આવે છે અને દમયંતી તેને મોહાયે
 છે. પરંતુ પ્રેમાનંદ હારચોરીની ઘટના મૂકી, દમયંતીના પતિવ્રતાધર્મનો
 પ્રભાવ બતાવવાની એક તક બની કરે છે. માશીની દીકરીએ મૂંઝવણ
 હારચોરીના આક્ષેપથી ધવાયેલી દમયંતી પતિવ્રતાને ગળે 'હાર લેના
 કાઠી પડ્યો' એવો શાપ ઉચ્ચારે છે; ટાડ્યો ફાટે છે અને હાર ચોરીને
 ટાડલામાં ભરાયલા કસિને તેનું તેજ અસહ્ય બનતાં ભાગવું પડે છે
 આ પછી શોધમાં નીકળેલો સુદેવ આરીને ગળે છે અને માશી ભાણેદ
 પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. પિતાને ઘેર સુદેવને એક સમસ્યા આપી, નળન
 શોધ કરવા મોકલે છે ત્યાં દમયંતીની માતુરીનો પણ પરિચય થાય છે
 એ સમસ્યાનો ઉત્તર આપ્યા વિના નળ રહી શકશે નહિ અને ત્યાં હરે
 ત્યાંથી તેની ભાળ મળી શકશે એવી તેની યુક્તિ છે. નળે સમસ્યાપૂર્વક
 કરી એટલે બાહુકર્ષ હોવા છતાં તે નળ જ હાઈ શકે એવી તેની ખાતરી
 છે નહિ તો 'પિયુ વિના પેટ વહાણું' એવું વચન અન્ય કોણ ઉચ્ચારે
 ઋતુપર્ણને 'સ્વયંવર'નું ન્હોતરું મોકલી તે 'ભડતે ઘોડે' નળને વિદર્ભ
 દેશમાં હાજર થવાની ફરજ પાડે છે. ઋતુપર્ણને એક રાતમાં વિદર્ભ
 દેશમાં લાવનાર સારથી અશ્વમંત્ર બાણનાર નળ સિવાય બીજો કોઈ હોઈ
 શકે નહિ. તે યુક્તિપૂર્વક નળના અગ્નિમંત્ર અને વરુણમંત્રની પરીક્ષ
 કરી પૂરી ખાતરી કરી, નળને તેડાવી મંગાવે છે. બિહામણા રૂપ અ
 એકદમ વર્તન છતાં નળ વિશેનો તેનો પ્રેમભાવ લવલેશ જોઈતા થત
 નથી. નળના મનનો વહેમ દૂર કરી, તેને નળના રૂપનો મોહ નથી, પો
 તો તેના ચરણની દાસી થવામાં ફતકૃત્યના માનશે એવો આત્મસમર્પ

ભાવ દાખવી, નળને છતી લેવામાં તે સફળ થાય છે. સંકટો વચ્ચે પણ આમ, ત્રૈનોકપ્પમોહન મુન્દરી અનેક આકરાં સંકટો વચ્ચે પણ શીઘ્ર અને રોહનો અપ્રિયમ આદર્શ બની રહે છે.

ઓખાનું પાત્રાલેખન દમયતી કરતાં લિન્ન પ્રકારનું છે. ઓખા મુઝે જ્યાં પ્રગટલ યુવતી છે. તથા વાર પરણવાનું વરદાન (?) પામેલી ઓખા કોઈને ન પરણે એ માટે તેના પિતાએ એક દંડિયા મરેલમા રાખી છે જે એ પરણે તો તેનો વડસસરો તેનો ધાતક થાય એવું શિવનું વચન હતું. એક દંડિયા મહેનમા બાણામુર કદાચ પુરુષનો પ્રવેશ અટકાવી શકે પણ મૌવનને કેમ અટકાવી શકે ? ઓખાની જોગત મરતી અદમ્ય બનવા લાગી. મનુર વચને આછી લાજ કાઢી જે પિયુને ન જમાયો તો જીવન એજે ગયું એમ તેને લાગે છે કુવાગે ભન કાઢવો તેને દોષનો લાગે છે. “ આઘી કોઈ પુરુષ આવે તો સઘ પરણું, ના પૂછું જોશાને લમ છ ” એટલી ઉતાવળ તેને છે ચિનનેખા તેને યોગ્ય શિખામણ આપે છે કે “ એવું નીચ મન દાં તાડં જે, આપણ મોટા બાપના છોડં જે ” ઓખાની ભારથાર માટેની ઉત્ક્રા અને હાંપણ પુરુષને પરણી જવાની તૈયારી કંઈક અશુભની લાગે ચગતુ જેમ બધન વધાએ તેમ તેનો પ્રત્યાધાત પણ એટલો જ પ્રમળ. પુરુષના હાજાયાથી યે દ્વર રાખનામા આવેલી ઓખા પુરુષના સહચારને ઉત્કટ રીતે ક્રમે એવું નિઝપણ કરનાર પ્રેમાનંદ મુવાન માનસ અને તેની વૈકૃતિઓને બરાબર સમજ્યો છે. જેની સતત ક્રબના હોય તે રમત કપે પણ મજે તેમ ઓખાને સ્વપ્નમાં પ્રિય રમણનો અનુભવ થાય છે પ્રિયને શંકું પડના તે રિસાયો અને સ્વપ્ન તૂટ્યું પ્રિયજનનો વિરહ હવે તો શુ અસહ્ય બને છે તે ગમે તેમ કરીને પણ સ્વપ્નના પિયુને લાવવા એત્રનેખાને વિનવે છે. ચિનનેખા પણ સખીની વિરહવેદનાથી અનુક પાવરા થાય છે અને દેશવિદેશના રાજઓ અને રાજકુમારોના ચિત્રો આતેખી મતાવે છે. કૃષ્ણ અને પ્રહુમ્મનાં ચિત્રો જોઈ ઓખા લાજ કાઢે છે અને

મારીને ત્યાં દારી તરીકે રહે છે. અહીં પ્રેમાનંદ ફરી દમયંતીના પાં નેવે વળાંક આપે છે. મહાભારતમાં દારચોરીની ઘટના નથી. એદિરાજ રાજમાતા દમયંતીને આશ્રય આપે છે અને તેના પતિની ભાજ મેળવવા પ્રયાસ કરવાનું માથે લઈ તેને આશ્વાસન આપે છે. નળદમયંતી શોધમાં નીકળેલો મુદેવ એદિદેશ આવે છે અને દમયંતી તેને જોઈ છે. પરંતુ પ્રેમાનંદ દારચોરીની ઘટના મૂકી, દમયંતીના પતિવ્રતાધર્મ પ્રભાવ જતાવવાની એક તક જાની કરે છે. માગીની દીકરીએ મૂકે દારચોરીના આક્ષેપથી ધવાયેલી દમયંતી પતિવ્રતાને ગળે 'હાર લે- ક્ષાટી પડજો' એવો શાપ ઉચ્ચારે છે; ટોડસો ફાટે છે અને હાર ચોર ટોડલામાં ભરાયલા કસિને તેનું તેજ અસત્ય જનતાં ભાગ્યું પડે. આ પછી શોધમાં નીકળેલો મુદેવ આગીને મળે છે અને મારી ભાણેટ પ્રત્યાખ્યાન થાય છે. પિતાને ઘેર મુદેવને એક સમસ્યા આપી, નળ શોધ કરવા મોકલે છે ત્યાં દમયંતીની ચાતુરીનો પણ પરિચય થાય. એ સમસ્યાનો ઉત્તર આપ્યા વિના નળ રહી શકશે નહિ અને જ્યાં હ ત્યાંથી તેની ભાજ મળી શકશે એવી તેની યુક્તિ છે. નળે સમસ્યા પૂરી કરી એટલે જાહુકરૂપ હોવા છતાં તે નળ જ હાઈ શકે એવી તેની ખાત છે નહિ તો 'પિયુ વિના પેટ વહાણું' એવું વચન અન્ય કોણ ઉચ્ચારે ઋતુપર્ણને 'સ્વયંવરનું' ન્દોહાતરું મોકલી તે 'જાડને ઘોડે' નળને વિદેશમાં હાજર થવાની ફરજ પાડે છે. ઋતુપર્ણને એક રાતમાં વિદેશમાં હાવનાર સારથી અશ્વમંત્ર જાણનાર નળ સિવાય બીજો કોઈ હાઈ શકે નહિ. તે યુક્તિપૂર્વક નળના અગ્નિમંત્ર અને વરુણમંત્રની પરીક્ષા કરી પૂરી ખાતરી કરી, નળને તેડાવી મંગાવે છે. જિહામણા રૂપ અને બેદુદ્ધ વર્તન છતાં નળ વિશેનો તેનો પ્રેમભાવ લવકેશ ઓછો થતો નથી. નળના મનનો વહેમ દૂર કરી, તેને નળના રૂપનો મોહ નથી, પોતે તો તેના ચરણની દારી થવામાં કૃતકૃત્યના માનશે એવો આત્મસમર્પણ

૧. નથી રૂપનું કામ, રે જૂપ મહારા. ચઈ કિકરી અનુસરું, ચણું તહારા.
(૬૬૭ : ૧૨ : ૫૭)

. દાખરી, નળને છની લેવામાં તે સફળ થાય છે. સંકટો વચ્ચે પણ
,, ત્રેવેાક્ષમોદન મુન્દરી અનેક આકરમાં સંકટો વચ્ચે પણ શીઘ્ર અને
નેદનો અગ્નિરમ આદર્શ બની રહે છે.

ઓખાનું પાત્રાલેખન દમયંતી કરતાં બિન્ન પ્રકારનું છે. ઓખા
કુખે છનાં પ્રગલ્ભ યુવતી છે. ત્રણ વાર પરજીવાનું વરદાન (?) પામેલી
ઓખા કોઈને ન પરજે એ માટે તેના પિતાએ એક દંડિયા મહેલમાં
રાખી છે. જો એ પરજે તો તેના વડસસગે તેનો ધાતક થાય એવું
રોજનું વચન હતું. એક દંડિયા મહેલમાં બાળામુર કદાચ પુરુષનો
વેશ અટકાવી શકે પણ ગૌરવને કેમ અટકાવી શકે ? ઓખાની જોગન
રતી અદમ્ય બનવા લાગી. મધુર વચને આછી લાજ કાઢી જો પિયુને
જમાણો તો છવન એજે ગયું એમ તેને લાગે છે. કુંવારો ભય
હવે તેને દોષણે લાગે છે. “ આંકી કોઈ પુરુષ આરે તો સઘ પરજું,
!! પૂરું જોશીને લગ્ન છ ” એટલી ઉનાવળ તેને છે ચિત્તવેખા તેને
અશિખાગણ આપે છે કે “ એવું નીચ મન કાં તારું જો, આપણ
ભટા બાપનાં છાતું જો. ” ઓખાની ભરથાર માટેની ઉત્કંઠા અને
ઈર્ષિય પુરુષને પરજી જવાની તૈયારી કંઈક અશુભની લાગે પરંતુ
તેમ બંધન વધારે તેમ તેના પ્રત્યાધાત પણ એટલો જ પ્રગળ. પુરુષના
ડહાયાથી થે દૂર રાખવામાં આવેલી ઓખા પુરુષના સહચારને ઉત્કટ
તે કંજે એવું નિરૂપણ કરનાર પ્રેમાનંદ યુવાન માનસ અને તેની
વૈકૃતિઓને બરાબર સમજ્યો છે. જેની સતત કંખના હોય તે સ્વપ્ન રૂપે
પણ મળે તેમ ઓખાને સ્વપ્નમાં પ્રિય રમણનો અનુભવ થાય છે પ્રિયને
લાંકું પડનાં તે રિસાયો અને સ્વપ્ન તૂટ્યું. પ્રિયજનનો વિરહ હવે તો
ધ્રુ અસહ્ય બને છે. તે ગમે તેમ કરીને પણ સ્વપ્નના પિયુને લાવવા
ચેત્રવેખાને વિનવે છે. ચિત્રવેખા પણ સખીની વિરહવેદનાથી અનુકંપાવશ
ભાય છે અને દેશવિદેશના રાજઓ અને રાજકુમારોનાં ચિત્રો આલેખી
તાવે છે. કૃષ્ણ અને પ્રહુમ્નનાં ચિત્રો જોઈ ઓખા લાજ કાઢે છે અને

અનિરુદ્ધનું ચિત્ર જોઈને તો તે ચિત્રને જ બેટી પડે છે ચિત્રવેખા ઓખા-
મુરુ અને માર્ગદર્શક જેવી છે ઓખા પ્રિયતી સાથે મેળવી આપવા ને
કાયાવાળા કહે છે ૧ ચિત્રવેખા અનિરુદ્ધને લઈ આવવા તૈયાર થાય
ત્યારે સ્ત્રીમંડળ અધીરાઈથી ચિત્રવેખાને ટોકતા કહે છે કે આ
પાપણુ રક્ષણુ કહે તેમ તેને જાળવજો અને તું પોતે જ તેને પરણી
ખેરીશ ૨ ચિત્રવેખા અનિરુદ્ધનું દરગઢ તરીકે જાણી અને ઓખાએ નારદ
સાક્ષીએ તેની સાથે ગાન કર્યાં એકમીન પર અત્યંત મુગ્ધ
બને રતિગુપ્તમા લાનખૂંચા બને છે. ઓખામય બનેલો ૩ અનિ-
દ્વારિકાને અને યાદનંદુળને પણ વીમરી જાય છે

આમ, ૨ ગરાગ રમતા ૭ માસ વીતી જાય છે ઓખાનું કન્યા
જન્મ રહે છે અને પૂત સ્ત્રીભાવ તેના અગેઅગમા રતિતૃપ્તિની સ-
ખાષ છે દૌઆડ તપાસ કરવા આવે છે ત્યારે તો તે બેમાઠણી બ-
જાય છે 'ચિત્રવેખાએ તો સયન કર્યું' છે અને તેથી હું વ્યાકુળ છું
એમ બહાના કાઢી તે ગલાતફયા કહે છે પરંતુ જ્યારે દૌઆડ પે-
માણિય મા ચઢી તપાસ કરવા આવે છે ત્યારે ઓખાનું સ્ત્રી ચ-
ખરાગર પ્રકાશે છે તે ખોટો ગુસ્સો કરી, જુદા પ્રધાન ઉપર પોત

૧ સહિયરને સહિયર હોય વહાલી બાઈ! તે મુને હાથે ઝાલી,
આપણે બે જણ બાળ સધાલી, પ્રાણપાતા છું રે વિધાત્રી
માતાપિતા છે વેરી ગારા, મેં તો ચરણ સેવ્યા છે તમારા,
નિધાત્રી છું છે દીનદયાળ, એમ કહીને પગે લાગી બાળ

(૬૬૭ ૧૧)

૨, ઓખા કહે છે એ રહેજે રહે આવ્યલો, રખે અનિરુદ્ધને છૂ પાલો,
જાત કરજો સ્વામીનું સત્તજ, એમ આખને રાખે પળ

(૬૬૭ ૧૧)

૩ ગહિવા, ગહિવા મુખે ઘસરેના, હાંડે નક્કરીની પૂડે ફરેના

(૬૬૭ ૧૧)

કરવાનું આગ ચક્ર વે છે; પરંતુ કૌલાડિ'તો માળિયાને જમીન-
કરવાનો હુકમ આપી દીધો, હવે તો છટકવાનો કાર્ષ આરો
થી, જાણી અનિરુદ્ધ લડી લેવા ઉત્સાહિત થાય છે. આવો મુકામળ
તિ કેમ લડી શકશે. એ વિચારે ઝોખા તેને, બાથમાં બીડી, રોકી
ખે છે, કહે છે આ કંઈ રતિસંગ્રામ નથી, માનવ દાનવને છતી
કશે નહિ પરંતુ જો વાત જગજહેર, ચર્ષ ગર્ષ છે તો હવે ચોરી
ની, એમ માનતો અનિરુદ્ધ તો ઝોખાને ખોળે લઈને જારીએ
સી પ્રવૃત્તિ આરંભે છે. અનિરુદ્ધ, મોગળના પ્રહારથી કૌભાંડના
ન્યને મારી હઠાવ્યું ત્યારે તો ઝોખા તેના પર વળી ચોર વારી જાય
. તે તો વિચારે છે. “મેં તો આવકું નોતું જાણ્યું”, ચિત્રલેખાએ
નજ આવ્યું.” પરંતુ બાણાશુર પોતે લડવા આવતાં ફરી તેને
ધની પ્રાણરક્ષા વિશે લગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ તો તેના ‘હડીલા
ણા’ને મુદ્દમાંથી પાછા ફરવા વીનવે છે અ-નિરુદ્ધ અનિરુદ્ધ પણ
ધમાં કેદ થાય છે પણ પિતામહ કૃષ્ણ તેની વહારે આવે છે અને
ખા તેને ફરી પામે છે.

પ્રેમાનંદની ઝોખા લોકોત્તર નથી કામથી તે બેચાકળી બની જાય
. અનિરુદ્ધ સાથે અ-નિરુદ્ધ રતિદ્રીઢ કરતાં પદ્યાર્ષ જતાં તે પિતાતુલ્ય
ત્રી પર આળ ચક્રવર્તી પણ અચકાતી નથી મુદ્દમાં પતિની છતથી

કન્યાએ કોંઈ ચક્રાવીએ, ધણું હાકલે પ્રધાન;
લંપટ બોલતાં લાગે નહિ, તારી વધારે ગર્ભ સાન
પાપી પ્રાણ લેનાને આવીઆ, બોલે શુદ્ધ વચન;
એવા સારું કીધી જોઈશું, તારી છત્રી ઉદન.

... ...
કુટું. આજ ચક્રાવીએ, લાંગી પડે ગ્રહાડ;
કહેવા દે મારી માતને, પછી તારી રે વાત .

“ હું તો હત્યા આપીશ છુજને, તરું સાગર ઝંપાવાવળી .”

ખુશ થતી અને વધુ લાયક આવતાં અનિરુદ્ધની આરાધના કરતી એ ગુણદોષથી મુક્ત માનવમાત્ર છે. ત્રેમાનદના આરંભકાળના સર્ગ પણ યશસ્વી બનાવે એવું એનું નિરૂપણ છે.

ઓખા સાથેના રતિસંગ્રામમા જેમ અ-નિરુદ્ધ તેમ રણસંગ્રામ વિરોધ પણ અ-નિરુદ્ધ રહેનારો અનિરુદ્ધ મધ્યકાલીન યુગનો કેસ કરવાનો ઉત્સાહ રાખનાર કોઈ ક્ષત્રીનરુમાર જેવો લાગે છે ઓખા વિરોધ ધડી પણ જેને એન ન પડે એવો અનિરુદ્ધ જ્યારે પોતે પક્ષ જશે એમ લાગે છે ત્યારે ભોગજ લઈને કૌભાડના સૈન્યને છિન્નચિહ્ન કરી નાખે છે. પોતાનો નાનકડો ઉલ્લાસથી નાવલિયો આવો પીર ! એનો તો ઓખાને ખ્યાલ પણ ન હતો. બાણાસુરનું સૈન્ય આ ઓખા તેને યુદ્ધમાંથી વાર છે પણ આ ‘હડીનો રાજો’ યુદ્ધમાં એમ હઠે શાનો ? તે તો ધર્મ કરતો જાય છે અને બાણાસુરના હાથની મગ્ગક ઉડાવતો જાય છે ? ધડીભર તો બાણાસુર તેને જમળાવનારો વિચાર કરતો થઈ જાય છે. અનિરુદ્ધ બાણાસુરના સંવિદ્યાગી નાખે છે પણ છે-રો નામપાશમાં બંધાઈ જાય છે. કેદી બને અનિરુદ્ધને બાણાસુર શહેરમાં ફેરવે છે. કેદી અવસ્થામાં પણ અનિરુદ્ધ પોતાનું ઉલ્લપણ દાખવવાનું ચૂકતો નથી. ત્રેમાનદ પણ તેની લાક્ષણિક જટાનું વર્ણન સુંદર રીતે કરે છે

લક્ષણવતો સાથે લોકેતો, મહેકતો બહુ વાસ;
દૈત્યદળ પૂઠે પળે, દોરી હોડે છે દાસ

- ૧ અનિરુદ્ધ હટે, આ સમે હોય કુહાડો, ભોગજ ને વળી ધાર,
આથો ટાળુ અમુર કેરો, ઉઠાડું જુનનો ભાર.
શું વધુ બાણનું બોડ છે, ગાહ વરો સપનો સાથ !
કે પેટમાંથી પૂર્વજે, પિંડ લેવા હાટે હાથ ?
કાષ્ટના કે લાજના, એણે ચાટાડયા ■ કર
અથવા કોઈ પક્ષી દિસે છે, મરવા વિજયા છે પર.

પેય છૂટે પાધડી તણો, આંચો પામ પ્રમાણ;
ચોરે તે મોરજ મારીઓ, લોક કરે વખાણ.
કો કહે એનામાં દેવન ઘણું, રૂપવંત રસાળ;
એના કદાક્ષમાં કામિની, એનામાં પડે તત્કાળ.
એથી જૂઠ્ઠાણી ભયુરીતણી, નેઈ ભડી જૂને નાર;
કુંવારી કંથાને કામણ કરે, મોઢ બધે કુમાર.

...

...

...

...

સખી પ્રત્યે સખી કહે, દેખી અંત અવેલ;
બાંધો તોયે જુએ આપણ ભણી, એવી એની શી ટેવ ?
(કડવું ૨૧)

પેાતે કેવી તરીકે પકડાયો એનો ખુલામો કરતાં, જાણે મનક
કરતો હોય તેમ, આખાને તે કહે છે કે હું ધારું તો વણુની જેમ
અસુરકુળને તોડી નાખું, પરંતુ અસુરકુળની શોભા રાખવા હું બંધનમાં
પડ્યો છું.^૧ આમ, સૌથી અંતે શૂંચારમાં એકસરખો વીર અનિરુદ્ધ
તેનો આવા રોળથી વધુ દીપી જાડે છે.

સાસરું સમૃદ્ધ હોય અને પિતા અક્રિયન હોય, તેમાં ય માતા
ગુજરી ગઈ હોય એવી વડુવારુની જે કુરુણાગનક દશા થાય છે તેનો
આબેહૂમ ખ્યાલ પ્રેમાનંદની ‘કુંવરબાઈ’ના પાત્ર ઉપરથી મળી રહે છે.
આગળના આખ્યાનકારોએ અને ખૂબ નરસિંહે પણ ‘કુંવરબાઈ’ રેખાચિત્ર
આલેખ્યું છે પરંતુ પ્રેમાનંદની કલમે તો જાણે એ કારુણ્યની ભૂતિ
સખી બની રહી છે કુંવરબાઈ ‘ભગત’ બાપની દીકરી છે. આ મરી
ગઈ છે. સાસુરીમાં ભરથાર ‘લઘુવેશ’ છે. સસરાનું કંઈ જીવનું નથી,
સાસુ જામરી છે, વડસાસુ ‘ધણું ભારે માણસ’ છે. નથુંદ કાવમ
નાગણુની જેમ કુંદાડા મારવાના સ્વભાવની છે. આવા સાસરામાં રહેતી

૧. ને જાદરું તો અસુરકુળને, રેવડું વણુ માત્ર.
શોભા રાખવા અસુરકુળની, અમે બંધાવ્યું માત્ર.

કુંવરગાર્ધને સીમંત આવે છે. કુળનું નામ રહેવાનું એ આશ સાસરિયાં આનંદ તો પામે છે પરંતુ એથી કુંવરગાર્ધ પ્રત્યેના વર્તન કશો ફેર પડતો નથી. કુંવરગાર્ધ આનંદ અને અવસાદ વચ્ચે દોડાવ્ય છે. પંચમાળી એજે ગયું અને સીમંત માટે પણ તેના પિતાને કહેવડાવ્ય કોઈ વિચારતું નથી. કુંવરગાર્ધ સામુને વીનવે છે ત્યારે સામુ મહે માટે છે “જેથો જેથો તમારો બાપ! અહીં આવશે તો અમ લગવું પડશે” વળી કહે છે કે મા મરી ગયા પછી પિયેર કેયું આ સાક્ષી અઠગાર્ધ જોડી કુંવરગાર્ધથી સામુની આમન્યા જાગી જતા બોલી જવાય છે કે “એમ કદયું કાટયું શું જોયે છે કે મા મ ગર્ભ તો બાપ તો બેઠો છે ને! દુર્બળ પણ પોતાનો સગો અવ ક્રેમ વિસરાય ફર”

ઉવટે સામુના મનમાં ઘ્યા વમે છે અને વડુનું મન રાખ નરસિંહને ક કોની મોકલે છે. સાસરાના મહેબુથી તારી ગયેલી કુંવ ગાર્ધને ભય છે કે જે પિતા દિવાજ પ્રમાણે મોસાજાતી રીત નહિ તો વધારે મહેણાં ખાવાં પડશે એથી, બોખજા પંજા સાથે પિત

૧. વહુવર છું જોલે અલસથી, સારું પિયર જ્યારે મૂઠ માપડી;

...
 હોઠો બાપ તમારો સોય, કશો શું ભણે નહિ કોય;
 તાલ વળડે ગતો ફેર, નાચી ફરી પેટ જ લગ.
 જે સમાધી અર્થ ન સરે, તેને શું થાયે મોતર્થ;
 નરસિંહ ગાયે હરિનું નામ, જોવા ગમે નિત આપું ગામ,
 તમને ડાસો મળવાનું હેવ, અમે નાતમા ધઈએ ફરેવ;
 તમારો સસરા લાજે બાઈ, પણ અપે સરસે વેવાઈ.

(કડવું ૩ : ૧૭-૨)

૨. માર્ક મૂઠ તો બેઠો બાપ, બાઈ, કેમ શું જોલો છે આપ;

(કડવું ૩ : ૧)

બાઈજ એમ બોલતાં, શું રંગો, દુર્બળ પણ પેવાનો સગો.

(કડવું ૩ : ૨)

પદ્મિ મોક્ષે છે ‘ઉધારું ઉઝીનું’ કરીને પશું સારું મોસાળું લાવજો, નહિ તો મારે લાવનું મહેણું રહી જશે.’

પિતા આઘ્યાના સમાચાર સાંભળી, કુંવરમાઈ તો હરખભેર તેને મળવા ધસે છે ત્યારે નણુંદ તે પિતાપુત્રીના હેતુની નિષ્કુર મગ્ન કરીને કહે છે કે એા ‘બાપથી નગાપાં લલાં.’ પણ પિતા મોસાળું લઈને આઘ્યા છે એમ માનતી કુંવરમાઈ હવે કાઈની સાડીઆર રાખે એમ નથી. નણુંદને તે સાચસણતો જવાબ આપી દે છે કે “બીજનો લખેશરી બાપ મને શું કામ લાગવાનો હતો ? મારો રંક બાપ એક કાપકું આપશે એ પણ મારે મન ‘સોનાનો મેર’ હશે.”

બાપ દીકરીનું મિત્રન બહુ હૃદયપ્રાવક છે. નરસિંહ તો શ્રદ્ધા આપે છે કે ‘મોસાળું કરશે શ્રી હરિ’. પરંતુ જીવનની વાસ્તવિકતા વચ્ચે જીવતી કુંવરમાઈ એ શ્રદ્ધાને કેમ પચાવી શકે ? સાસુરિયાનાં મહેણાંથી બળેલીઝળેલી દીકરી ષ્ટઘાંક કડવાં વેણુ પિતાને કહી એમે છે, એમાં પિતા પ્રત્યેની અવગત નથી, નમાઈ દીકરીની આંતરવેદના છે :

“કેમ કરી લજ્જા રહેશે તાત ! હું શે ન મૂર્ખ મરતે માત ?
માત વિના સૂતો સસાર, નમાવાનો શો અવતાર !
જે બાળકની માતા મઈ મરી, બાપની સમાઈ સાથે જીનરી;
જેવું આયમતા, રવિનું તેજ, મા વિના બાપનું હેત.
(કડવું ૬ : ૨૪, ૨૫)

આ વચનો ઉચ્ચારતાં કુંવરમાઈને કેટલી વેદના ધઈ હશે !

૧. નણુંદી શું મચ્છર આવડો, પૂંકળથી બાઈ શું બડખડો;
કેનો પિતા લખેશરી કહાવે, તે તો મારે શે જપ આવે.
રંક પિતા આઘ્યા મુજ પેર, એક કાપકું સોનાનો મેર;
તમે મન માને તે કહો, એવો પિતા મારે જીવતો રહો.

(કડવું ૫ : ૧૪-૧૬)

“ પિતાના રનેહ વિશે તેને શંકા નથી પરંતુ પિતા એક તો પુરુ
એટલે વ્યવહારમાં ઓછું સમજે અને તેમાં ય લક્ષ્ય એટલે સંસાર
પ્રત્યે નફરત ન હોવા છતાં, સાસરામાં અને સમાજમાં પોતાની દશ
કેફાડી ચલાવે લયે થતી અકળામણીમાં તેનાથી આ શબ્દો બોલા
જવાય છે. માતા હોત તો દીકરીની સ્થિતિ તે સમજી શકત. તે નથી
તેનું તેને ઓછું આવે છે. ‘ શાનું પિયર જ્યારે મૂર્ખ માવડી ’ એવ
સાસુનો મહેણાનો ‘મા મૂર્ખ તો બેઠો જાપ’ એવો સણસણતો જવા
વાળતી કુંવરજાઈને પિતાના હેતુ માટે શંકા નથી.

સ્થિતપ્રજાઆવે દીકરીનાં આકર વેણુ સાંભળી રહેલા નરસિંહન
શ્રદ્ધાનો આવિષ્કાર કુંવરજાઈમાં પણ થાય છે પરંતુ વડસાસુએ
લખાવેલી દીપ જોઈને તે હેમતાઈ જાય છે, સાધુ પિતાને દુઃખ દેવા
સીમંત શાને આવ્યું ? એવો તેને અવસાદ થાય છે. ફાળની મારી તે
પિતા પામે દોડી આવે છે. એક કેડી પણ નથી એવો પિતા આવી
પહેરામણી ક્યાંથી કરશે ? પરંતુ ‘શામળિયો અવસર નહિ ભૂલે, ઉપહાસ
થશે તો તેનો થશે’ પિતાના એવા વચનથી શ્રદ્ધાન્વિત થઈ, તે પાછી
કરે છે. જ્યારે પિતાને વધારે ધાઈ દામોદર દોશી અને કમળા શેઠાણી
સૌને મનગમતી પહેરામણી કરવા આવી પહોંચે છે ત્યારે તો કુંવરજાઈ
જોરમાં આવી જઈને એ દહાડા સાસુના તો એક દહાડો વધુનો એ
ન્યાયે સાસુને ભોંડા પાડવાની અને આજ મુધીનાં મહેણાંનું સાકું
વાળવાની મળેલી તક ઝડપી લઈને સાસુને બરાબરની સંભળાવતાં કહે
છે કે તમે જેને વૈષ્ણવ કહીને ગાળ દેતાં, ‘એ શું કપાળ મોસાણું
કરશે ?’ એમ કહીને નિંદ્ર કરતાં એ મારા દરિદ્ર પિતાની કમાણી
જોઈ લો ! અને યાત્રીમાં લખ્યા કરતાં યે વધારે પહેરામણી જોઈતી હોય
તો માગી લેજો !”

૧. કંઠાવટી કરમાં ધરી, સાસુ પાસે વહુ સંચરી.
હાંકીને ગર્વે ઓચરી, “જુઓ છાજ સોનેચે ભરી.”
વૈષ્ણવ કહીને દેતાં ગાળ, એ શું મોસાણું કરશે કપાળ.

આમ કુંવરવાર્ધ ગુજરાતી સમાજની એક દીકરી અને વહુઆરુનું તાદશ પ્રતીક બની રહે છે

નરસિંહ સાની ભક્ત છે. બાબીના મહેણાથી ધરાયેનો તે શકરની ઉપાસના કરી, કૃષ્ણની રાસવીવાના દર્શન કરી, પરબ્રહ્મની શરણાગતિ મેળવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમ માડી, કોઈ વ્યવસાય કરવાને બદલે સાધુ વેરાગીઓની સંગતમાં ભક્તિ કરવામાં જ સમય વ્યતીત કરે છે. સાધુની સંગત અને ભક્તિની રંગત જોઈ, સમાજ તો તેને વ્યવહારશૂન્ય માનતો, પરંતુ સસાર-વ્યવહાર પ્રત્યે ઉદામીન ભકતે પણ સંતાનોનાં લગ્ન સાથે દેકાણે ક્યાં છતાં એ સૂચક છે કે કોઈ ધધોધાપો ન કરવા છતાં આતિથ્યમાં તે જણો ન હતો. જે વૈજ્ઞવ આવે તે તેને સર્વ ઓજ્જન પામતો. પ્રભુ તેનું યોગક્ષેમ પૂર્ણપણે સંભાળતા પત્ની અને પુત્ર અવસાન પામ્યાં અને નરસિંહે તો ગાયું. “ભનુ થયું ભાગી જ જાળ, મુખે ભજીશુ ત્રીગોપાળ” આ કડી નરસિંહની નિષ્કુરતા નહિ, સ્થિતપ્રજ્ઞતા મૂલ્યવે છે. આની જ સ્થિતપ્રજ્ઞતા આ આખ્યાનની ધરના સમયે પણ જોવા મળે છે. કુંવરવાર્ધનું સીમંત આબુ અને મોસાળું કરવા જવા માટે વેવાઈની કોકોત્રી મળતા જ તે ‘વિખમળને ચેરડમાં રહેવા’ પ્રાર્થી, વેવાઈને ગામ જવા પ્રસ્થાન કરે છે એનો ઠાઠ તે કોઈ વહેવારિયાનો નથી. એને એક આખુ ગાકુ ધ મળતું નથી કળેડ બળદો અને ભાગીતૂની વહેલ વર્નને મામેરાની સામગ્રીમાં એ ગોપીચ દન અને તુવરી દાખૂની ગાઠડી બાધી લે છે તેનો આ દગ જોઈ વેનાઈનું

તમો નિદતા તુવસીને તાળ, તેણે વસ કીધા ગોપાળ ।
જુઓ દમાઈ દુર્ગળ લણી, જીવે છે હરિના શુભ કાળી,
જેગ લખ્યાથી આગા હોય ધણી, તો માત્રી લેજે પહેરામણી

(કંડુ ૧૪ : ૨-૪)

૧. સામળદાસ દ્વંચરનુ નામ, તે પરણ્યાવ્યા રૂંડે કામ,
કુંવરવાર્ધ નામે દીકરી, પરણ્યાવ્યા રૂંડે વિવાહ કરી.

(કંડુ ૩ : ૫)

ગામ મળતક કહે છે પણ પ્રેમાનંદ કહે છે તેમ, ગામનાં વિપરી લો વૈષ્ણવની ગતિ શું જાણે ? જ્યાં ઝાઝા માંકણ ને ઝાઝા જૂઝા છે એ ખખડ પાંચમ ધરમાં વેવાઈએ ઉતાગે આપ્યો તો તેને તેનું કુલ નથી. જ્ઞાતિજનો મન વગરના મળવા આવી, પાછળથી મળતક ઉડા છે તેની તે નોધ પણ લેતો નથી. દીકરી પણ આવીને સાસરિયા મહેણાંથી અકળાઈને વ્યવહારસ્થ નણાતા પિતાને કડવાં વેણ સંભળાં છે તો એ તે સ્વસ્થ રહી 'મોસાળું' કરશે શ્રોનાય' એ પોતાની શક્તિ પુત્રીમાં પણ સગાર કરી શકે છે. કુંવરગાઈની વડસામુએ વેનાઈ આગરનો ધમ્મગગ બાધવા વખેસરી પણ ન કરી શકે એવી પરેશમણીન યાદી તૈયાર કરી તો એ નરસિંહ, તો એ જ સ્વસ્થતા ધારણ કરે દીકરીને ધરપત આવે છે કે જોણે પચાણીનાં ગીર પુયાં તે મામેડું કરશે

વેવાળે રનાન માટે ઊઠજતું પાણી આપ્યું અને સમોવણ માં 'નાન્યા મેહ વગસાવી' લેવાનું કહ્યું તો માનઅપમાનની ટાઈ પંચા ક્યાં વિના મદ્દાર ગાઈ, પ્રભુ પામે વર્ષા માગી લે છે. ધરમાં પાણી ભરાતા વેવાઈ તેની ક્ષમા ધાએ છે ત્યારે તે આનંદ પામતો નથી તે વરસાદ રહી જતાં ઠગ નાગરે કહે છે કે એ તો માવડું થયું ત્યાં શોક પામતો નથી

લોદા તો મળતકમાં કહેના હતા કે મહેતો તો હાથમાં તુલસીપત્ર મૂકીને શંખ વગાડશે, પરંતુ મહેતાએ તો સાચે જ તેમ કયું અને તેમથી અમલકાર સંજો. નરસિંહે પ્રભુની પ્રાર્થના કરી, મિનદાવે મળતા પણ કરી લીધી કે જંઘવનમાં રાધાજી પાવ ચાપે છે કે કોઈ ઉત્તમ સ્ત્રી સાથે વિવાસજોગમાં હો ? સાચે સાચે ગીરી ધમકાર પણ આપી છે કે જો આ અવસરે નહિ આવો તો પછી નાગર સાથે દામ છે આવો સખ્યભાવ કેળવનાર નરસિંહ કેટલી ઊંચી કોટીનો ભક્ત હશે તે આ ઉપરથી સમજાય છે. નાગરાણીઓ મહેતાની મળતક કરતી રહે છે અને પ્રભુ લક્ષ્મીજીની સાથે દામોદર રોઠ અને કમળા શેઠાણીના રૂપમ

મામેરું કરવા પધારીને નાગરાણીઓનો છાક ઉતારે
 તુલસી મૂકી શંખ ફૂંકનાર અક્રિયન અને વ્યવહાર-શૂન્ય ગણાયેલા
 મહેતાને. મારે એની પાસેથી ઉછીનું લઈને અમે કાપડનો વેપાર કરીએ
 છીએ અને અમારે તો નરસિંયાની મોટી ઓથ છે એમ કહી, લક્ષ્મીજી
 તો વ્યવહારકાલા જગતમાં એનું માન વધારે છે. પહેરામણી પૂરી થઈ,
 શેકરોડાણી જતાં રહ્યાં અને નર્મદની છ માસની દીકરી પહેરામણી
 વગરની રહી ગઈ હતી. કુંવરગાઈ પિતા પાસે આવે છે ત્યારે તે તો
 કહે છે 'એક તાંતણે મુજથી ન પામે' પણ પ્રભુ લાજ રાખે છે.
 મહેતાની ઠેડી ઉકાડનાર નાગરોને પણ એકી અવાજે કહેવું પડે છે કે
 'નામરી ન્યાયે મોટો નરસિંહ, માથે સારંગપાણજી'.

નરસિંહના આ ચરિત્ર દ્વારા કવિ મનુષ્યની કર્તૃત્વશુદ્ધિનું નિષ્કાત્મ
 અને પરમાત્માનું સર્વ કર્તાહતાંપણું ચરિતાર્થ કરી જતાવે છે.

‘દશમસ્કંધ’નાં પાત્રોમાં એ માતાઓના આલેખનમાં પ્રેમાત્મક
 માતૃહૃદયના સવેદનનો સાચો પરિચય કરાવ્યો છે. દેવકીના આઠમા
 સંતાનથી પોતાની હત્યા થશે એવી આકાશવાણીથી વ્યથા બનેશે. કંસ
 બાળકો પોતાને સોંપી દેવાની શરતે તેને જીવવા દે છે. દેવકીએ તો
 ભાર્ગવે કહ્યું પણ હતું કે ‘તે પુત્રને હું શું કરું, પીઢેર જેથી ઊઝડે’,
 પરંતુ પહેલા સંતાનનો જન્મ થતાં તેને કસને સોંપતા જીવ ચાલતો
 નથી આખરે માતૃહૃદય ખડુ ને ૧૫ સાત બાળકો ગુમાવ્યા પછી
 આઠમા સંતાનને મારે તે અધીરી બની જાય છે બાળકનો પ્રસવ થતાં
 તે રડશે અને કંસને ખગર પડશે તો ? પુત્રમુખની ઝંખના તેનામાં
 ટેટલી ઉતરે છે એ તેના નીચેની ઉદ્દગારો ઉપરથી જણાયે છે.

૧. દેવકી કહે સામળાય નાય, કેમ ચાલે પુત્રને આપતા હાય;

પ્રથમ કુંવરનું રૂપ જુઓ, મરવા વાકે સાવરો થયો.

(કડવું ૭)

૨. ‘દેવકીના સાવમા ગર્ભને જોયમાયા આઠર્ષી લે છે.

સ્વર્ગ મત્યુ પાતાળમાં, વૈશ્ય શદ્ર રાજા રુખી;
 ચાર વરણ કો હશે સ્વામી, આપણા સરખું દુઃખી.
 બોલે કાલું લાગે વહાલું, કાલુએ રુએ કાલુએ હસે;
 ગ્રામ્ય ઉપર કરે કીડા, જાણું મુતનાં મુખ કેવાં હશે ?

પ્રસવ પહેલાં દેવકીએ સ્વપ્ન જોયું કે તે પુત્રને રમાડે છે, પુત્ર
 કંસને સંહારે છે અને સોળ હજાર પુત્રવધ્વો તેને પગે લાગે છે.^૧

અનુભવું અને પુત્રનું સુખ જશોદાને !^૧ એનો વિવાદ અહિં
હૃદયસ્પર્શી રીતે કવિ નિરૂપે છે :

કાલાં કાલાં વચન વહાલાનાં, જશોદાજી સાંભળશે;
જ્યારે માસ યોમાસું મારે, વિજોગે નયણાં મળશે.

પુત્રને વિદાય આપતાં તેને યથેલી વેદનાને કવિએ આ પંક્તિઓમાં
વ્યક્ત કરી છે :

ગોકુળ પધાને હો, જાળક જાકુવાં;
વન રડવડજો હો, પગે નહીં ખાસડી.
આતા ઉઠરજો હો, પી પી છાસડી.

દેવકી પતિને ભક્ષામણુ પણ કરે છે કે પુત્રને એમને એમ મૂકી ન
આવશો, એ જણાને સાક્ષી રાખીને સોંપજો. એની આ તકેદારીમાં
માતાની અધીરાઈ વરતાઈ આવે છે.

નંદરાય વસુદેવને મળવા આવે છે ત્યારે દેવકી તેમની મારફતે
જશોદાને ભક્ષામણુ કરાવે છે કે “ પુત્રને કોઈને ધીરશો નહિ. પ્રભુએ
પુત્ર રૂપે આપેલી થાપણુ સાચવજો, ખાટી વસ્તુઓ ખાશો નહિ નહિ
તો પુત્રને ભારે પડશે. ” અહીં પણ પુત્ર માટેની માતાની અધીરાઈ
પ્રગટ થયા વિના રહેતી નથી.

આમ, પુત્ર વિરહમાં ઝૂરતી દેવકીનું બહુ જ સચોટ રૂખાંકન
ત્રેમાનંદે આપ્યું છે.

જશોદા દેવકી કરતાં વિશેષ લાઝમશાળી માતા છે. કૃષ્ણને પુત્ર
તરીકે ઉઠેરવાનો, લાડ લડાવવાનો અને ધમકાવવાનો પણ તેને લહાવો
મળ્યો છે. પૂતના, તૃણાવર્ત, શકટાસુર આદિ અમુગેનો ઉપદ્રવ જોઈને
માતા પુત્રના આયુષ્ય મટે શંકાશીલ બને છે પરંતુ માતાનો વિવાદ દૂર

૧. દેવકી કહે ન આપું કુંવરને, કેમ અર્પણુ થાય એ પરને;
હું પ્રસવું ને પર ઘેર હાથા, હું તે ફોગટ જસોદા માતા;

સ્વર્ગ મૃત્યુ પાતાળમાં, વૈશ્વ શ્વર રાજન રુખી;
ચાર વરણ કો હશે સ્વામી, આપણા સરખું દુઃખી.
ખોસે કાણું લાગે વડાણું, કાણુએ રુએ કાણુએ હમે;
ઓછાંમ ઉપર દરે કીડા, જાણું સુતનાં મુખ કેવાં હશે ?

પ્રસવ પહેલાં દેવકીએ સ્વપ્ન જોયું કે તે પુત્રને રમાડે છે, પુત્ર
કંસને સંકારે છે અને સોળ હજાર પુત્રવધૂઓ તેને પગે લાગે છે.^૧
સ્વપ્નને અતે જાગી જતાં ગર્ભ ઓઝરી ગયેનો જાણી, બહેવાકળી બની
જાય છે. પરંતુ પરમાત્મા સાક્ષાત્ દર્શન આપી, પ્રસવ પછી પોતાને
ગોકુળમાં મૂકી આવવા મૂચના આપે છે. પંત્રી બાળમુકુંદનું સ્વરૂપ
ધારણ કરે છે આવા વિશ્વજીવ પુત્રને પામીને તો દેવકી ધન્ય બની
જાય છે પ્રભુએ પ્રગટ ચર્મ, આપેલું જ્ઞાન પણ તે બૂલી જઈને કેવળ
એક વત્સલ માતા તરીકે પુત્રના લાડમાં ખોવાઈ જાય છે. એ માતાનું
આ પાવક દર્શન કનિ આ પંક્તિઓમાં આપે છે :

મુગન આશ્વિનન માત કરતી, સ્તન અગ્ર વદનમાં ધરતી;
મહાગે નાય વિશ્વંજર દહાવે બૂખ્યો ચર્મને પયોધર ધાવે.
પયપાન શીખવે છે માડી, મુખમાંથી સ્તન નાખે દહાડી.
દેવકી દહે સાંભળીએ સ્વામી, કાણુ પુણ્યે હું જાળક પામી;
હસે નયણાં ઉઘાડીને જોતો, દીસે કાલો શેં નથી ગતો.

પુત્રવાત્સલ્યમાં ઘેરી બનેલી માતાને વસુદેવ પુત્રને ગોકુળમાં મૂકી
આવવા પોતાને સાંપી દેવા કહે છે ત્યારે તેનું માતૃહ્રદય જાણે કંકળી
ગડે છે, વિગ્રહ સાથે સીસહજ ધર્મ્યાનો પણ અંશ છે પ્રસવવેદના હું

-
૧. પ્રસવ પુત્ર મારે હવો, રમાડું છડું તેડી,
પુત્રે કંસાસુર મારીયો, માહારી બાજી બેડી.
સોળ સહસ્ર વધુ સામગી, મહારે પગે લાગી.

અનુભવું અને પુત્રનું સુખ જશોદાને !^૧ એનો વિવાહ આં હૃદયરપર્શી રીતે કરિ નિરૂપે છે :

કાસાં કાલાં વચન વદાવાનાં, જશોદાજી સાંભળશે;
બારે માસ ચોમાસું મારે, વિલોગે નયણાં મળશે.

પુત્રને વિદાય આપતાં તેને થયેલી વેદનાને કવિએ આ પંક્તિઓમાં વ્યક્ત કરી છે :

ગોકુળ પધારે હો, બાળક બાકુવાં;
વન રડવડળે હો, પગે નહીં ખાસડી.
આતા ઉછરળે હો, પી પી છાસડી.

દેવકી પતિને ભક્ષામણુ પણ કરે છે કે પુત્રને એમને એમ મૂકી ન આવશે, બે જથ્થાને સાક્ષી રાખીને સોંપળે. એની આ તકેદારીમાં માતાની અધીરાઈ પરતાર્થ આવે છે.

નંદરામ વસુદેવને મળવા આવે છે ત્યારે દેવકી તેમની મારફતે જશોદાને ભક્ષામણુ કરાવે છે કે “ પુત્રને કોઈને ધીરશો નહિ. પ્રભુએ પુત્ર રૂપે આપેલી થાપણુ સાચવળે, ખાટી વસ્તુઓ ખાશો નહિ નહિ તો પુત્રને બારે પડશે ” અહીં પણ પુત્ર માટેની માતાની અધીરાઈ પ્રગટ થવા વિના રહેતી નથી.

આમ, પુત્ર વિરહમાં ઝૂરતી દેવકીનું બહુ જ સચોટ રૂપાંકન પ્રેમાનંદે આપ્યું છે.

જશોદા દેવકી કરતાં વિશેષ ભાવચાળી માતા છે. કૃષ્ણને પુત્ર તરીકે ઉઠેરવાનો, લાડ લડાવવાનો અને ધમકાવવાનો પણ તેને લઢાવો મળ્યો છે. પૂતળા, તૃણાવર્ન, શકટાશુર આદિ અશુરોનો ઉપદ્રવ બોધને-માતા પુત્રના આશુ'ય મારે સંકાશીલ બને છે પરંતુ માતાનો વિવાદ દૂર

૧. દેવકી દહે ન આપું કુંવરને, કેમ અર્પણ થાય બે પરને;
હું પ્રસન્ન ને પર ઘેર હાથા, હું તે ફોગટ જશોદા માતા;

કરતા આળસ ફૂલો જમાવું ખાઈ પોતાના મુખમાં જ વિશ્વરૂપદર્શન કરાવી,
પોતાનું સાચું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. પુત્રના પરબ્રહ્મ સ્વરૂપનું દર્શન થયા છતાં
માયાને ઈશીયે જશોદાનો માતૃભાવ વધુને વધુ ઉછટ જનતો જાય છે.
આળસ ફૂલોનાં તોફાનો વધતાં જાય છે, ગોપીઓની ફરિયાદ આવે છે
અને પ્રત્યેક માતાની જેમ જશોદાને પુત્રનો દોષ વસતો નથી. પુત્ર પર
ખોટું આળ ચડાવવા બદલ એ ગોપીઓ પર ગુસ્સો દરે છે. માટી
ખાતા પુત્રને શિક્ષા કરવા લાકડી લઈને તે આવે છે, તે તેના મુખમાં
ત્રણ બ્રહ્માંડનાં દર્શન કરી, તેના તરફ બાળકભાવે ન જોનાં બ્રહ્મભાવે
જોવાનો નિશ્ચય કરે છે? પણ સનાતન માતૃહૃદય તેનામાં ધમકતું હોઈ,
તે નિશ્ચય ટકતો નથી. જિમરાઈ જતું દૂધ બચાવી લેવા પુત્રને ધવરાવતાં
વડોડનાં અને પુત્રે ગુસ્સે થઈ બધું વડોડું વલ્લુસાણું ત્યારે આવ્યા
પરબ્રહ્મસ્વરૂપ પુત્રને પણ શિક્ષા રૂપે બાંધવા તેની પાછળ દોડે છે.
પુત્ર પર ગુસ્સે થયેલી માતાનું આ ચિત્ર પણ તાદરસ છે :

આગળ પુત્ર ને પાછળ માન, ખુંધું ગામ બધું રે;
બીજાં બાળક નારી જાય, મરડાં વૃષ્ટે ચર્ચા રે.
થાઈ જશોદા માત, ધાતાં ઢાળી પજાં રે;
પુત્રરપિ ખેડાં થાય, અંગા શામે ભરી રે;
છેડા ખમી જાય, વેગું વીખરી રે.

પુત્રને દયા આવે છે, માતાનું માન ગમવા પડ્યાઈ જાય છે,
પરબ્રહ્મને દોરડે બાંધવા મથતી માતાને લાથે બંધાઈ પણ જાય છે.
પુત્રને બાંધતાં તે બાંધી દીધો પણ પટ્ટીના પરિણામથી તેને બાંધતાં
સમાઈ જવાનું મન થાય છે, જિખજે ગાંધેલા પુત્રે જ્યો પાળ્યા એ બાળીને

1. માતા મન વિરમ થઈ અ, બ્રહ્મ રૂપ સાચા હરિ;
હું માતા થઈ લાકવા આવી, નંદિકા મેં શું મહી.
બાળક થઈ એકંજે રમે, હું પુત્ર હેતુ ત્રિધ્યા ધરું;
મહત્તે મોહ-ભૂષા અ ભૂષી, હું વિધ્યુ બાણી-સંવાદ રુડું.
(૬૧ પૃષ્ઠ) (૬૩૭ ૩૪)

વતોણું વણસાડવા માટે પુત્રને બાંધનારી જગોદા હિપર, નંદરા થાય છે. તે તો કપડા આપતાં એટલે મુઠ્ઠી કહી બેસે છે કે એવું લાગે છે કે તને આ પુત્ર પ્રસવવાની, વેદના યજ્ઞજ, નથી? શક્ટની જેમ પુત્રને બાંધનાં તારા હાથ ને દેયું આત્માં જ કેમ? જગોદાને બારે પચાનાપ થાય છે. ‘મૃયુ તુલ્ય’ યજ્ઞ જમુનામાં ઝંપનાવવા તૈયાર થાય છે પરંતુ પરબ્રહ્મ ફરી માતાની વહારે આવે છે અને, કહે છે કે માતાએ તો દોરકું બાંધી મારી રક્ષા કરી હતી જેથી, આવડાં મોટાં વૃક્ષ પળ્યાં તો યે મને ઈગ્ન ન યજ્ઞ માતાએ પુત્રને બાંધ્યો, બ્હીવડાઓ તો યે તેને માના પિના શાંતિ નથી કવિ કહે છે, ‘એક સગપણ તુલ્ય ન આવે, જેવું પુત્ર ને માતા’ અને નાગદમન કરવા પુત્રે યજુનામાં ઝંપનાવ્યું છે એવી ખમર મળતાં જગોદા કુકાડીયી કાપેલી કેળની જેમ જમીન પર પડાય છે, પોતે પુત્ર પાછળ જમુનામાં ઝંપનાવવા દોડે છે ત્યારે જળરામ પશુ તેને અટકાવી ગકવા અમમથાં બને છે. નંદ ઉપનંદ તેમને બળ કરી, પકડી રાખે છે. જગોદાનું માણકું રિસાર્ક મયું છે, એવું કટપાંત સમગ્ર વાતાવરણને પિગળાવી મૂકે છે. પોતે પુત્ર રૂપી રતનનું જતન કરી ન શકી તેને તેને બાંધે વિવાદ છે. પુત્રના લાડ તેને અમરભે ચડે છે. કાને કુંડળ અને મુખે મુરબી ધરી તે ગોકુળમાંથી આવતો અને ‘બૂખ્યો છું’ કહી પેટ દેખાડતો! ધરડી માને દવે કોણ વતોણું કરાવવા લાગશે? પાપાણુ હામી યજ્ઞને તેને જાખમ સાથે બાંધ્યો હતો તેથી નિસર્ધને તો આમ નહિ ક્યું”

1. આ ગોપી માટે બાગક બાંધ્યો, કેમ આત્મું તકાડું મન, નંદ કહે એવું બારો છે શકે, તે નથી પ્રસન્ને તાંન લે ફંચર મોઢે અન્યા કરે, તો ય માતા હાક ન બધ; પુત્ર પં દને ગોરસ, વહાલું, નેત્રભર્તી નંદરાય. હિપર વયે છુ પુત્ર, પાર્યો, અનાથ, થયો સનાય; શક્ટની પેરે બાળક જાણ્યો, કેમ આત્મું તકાડું લાગ્યો? (કડકું: ૩૯)

હોય ? જશોદાનો આ વિવાહ ગુજરાની સાહિત્યનાં વાતસલ્યમૂલક કૃષ્ણ ગીતોમાં ચિરંજીવ છે. પુત્ર નામનું દમન કરી, હેમખેમ જમુનાના ધરામાંથી બહાર આવ્યો ત્યારે જશોદા ઘણી આશાથી તેને ભેટી પડે છે. રખે ને સર્પે દંડ તો નહિ દીધો હોય ને—એવી આશાંદા નિવારવા અધીરી માતા એને બરાબર તપાસી જુએ છે.^૨

પુત્ર કોઈ સામાન્ય બાળક નથી, પરબ્રહ્મ સ્વયં છે એમ જાણવા છતાં તેના યોગક્ષેમ વિશે અધીરાઈ સેવતી જશોદા પાવક માતૃત્વનું પુણ્યદર્શન કરાવી જાય છે.]

‘સુદામાચરિત્ર’નો સુદામા પ્રેમાનંદના પોતાના સમયનો કોઈક દરિદ્રી બ્રાહ્મણ હોય તેવો જણાય છે. ભાગવતનો બ્રહ્મવેત્તા સુદામો પ્રેમાનંદની કૃતિમાં રવ. રા. વિ. પાઠકના મતે નિષ્કૃષ્ણ, નિર્ગંજ, દયુ-પયુ, વસ્તુરિચિતિથી દૂર જનારી, પ્રશ્નોથી પરાડમુખ રહેનારી સુદ્ધિવાળો જણાય છે. સુદામાએ ગૃહસ્થાશ્રમ માણ્યો ખરું તેનું ‘મન મં-પાસી’ જેવું છે, છતાં તેને ત્યાં દશ બાળક છે! દશ બાળકનો પિતા સુદામો અયાચક પ્રત પાળે છે, જ્યારે સુદામા—પત્ની લિક્ષા માગી, લેકોનું કામ કરી, કુકુંબનિર્વાહ કરે છે, ખખડપાંચમ ઝૂંપડીમાં ટાઢ વાય તો બાળકો ભરમમાં પેરી સુઈ જાય છે અન્ન મળે તો આહાર કરે છે નહિ તો બૂમ્બાં જ પોદી જાય છે. પત્નીને સૌભાગ્ય-ચાંદનો કરવા કંકુ યે નથી, છતાં આ બ્રહ્મતાનીતુ રેંવાકું ચ ફરકતું નથી. ‘ભવની ભાવક ભાંગવા’ પત્ની મિત્ર જાલપરાયને જાણવા કહે છે ત્યારે પ્રેમાનંદના સુદામાને બ્રહ્મજ્ઞાન આકું આવતું નથી. ‘વિપ્રને નથી માગનાં પ્રતિવાદ’ એમ તો તે પણ

૧. તે મખાવર દડાનું છીધું, મનમાં દુઃખ દાંઈ આવ્યું;
જળજળું બંધન આજ સાંભર્યું, તે માટે અંપલાળ્યું ૨.

૨. શરીર જુએ માણ જશોભતી, સર્પનો દંડ તો ક્ષીસતો નથી;
રખે વિષ ચઢ્યું હોય સામજવાન, જુએ તજુઆં તપાસી ચાપે દાન.

કહે છે પરંતુ 'મિત્ર આગળ મામ મૂકી જાયતા છું જાય' છે પૂર્વજન્મમાં 'સુકૃત ન કર્યા હોય તો આ જન્મે સુખસંપત્તિ ક્યાથી મળે એવો' કર્મવાદનો સિદ્ધાંત ભૂખ્યા બાળકોની માતા આગળ સમજાવવા માટે છે

પરંતુ છેવટે પત્નીની સમજાવટ આગળ તેને નમતું મૂકવું પડે છે જેની દાદી મૂઝ વધ્યાં છે એવો કુશ કાયાવાળો સુદામો ફોટોના ખાસકાથી ધૂળ ઉડાડતો, હાથમાં જેણિકા અને તુળીપાલ લઈ, દશનીશ ચીંથરામાં રત્નની પેડે જળવરીને બારેના તગતગતા તાદુન લઈને મિત્રને જામના જાય છે તે નીચ્છે હોતો મિત્રની પામે ચાચના કરવા પણ માર્ગમાં તો એક જ ભાવના દૃઢ થાય છે કે એખાર મિત્રનું દર્શન પામું તો જાણે ઈદ્રાસ! પામ્યાનું સુખ માનીશ જાન્ય સ્ત્રીઓ તેની ઠેંકડી ઉડાડતી હતી અને બાળકો તેના ઉપર કામ્રા ફેકતા હતા પરંતુ મિત્ર તો તેનું આગમન સાબળી, જાણે ઘેનો ઘેનો યઈ જાય છે વૈકુંઠની સમૃદ્ધિ જ્યાં દોય લા ગરીબ આજીવનના તાદુન શી વિસ્માતમાં એ વિચારે સુદામો પેલા તાદુલ સંતાડે છે પણ કૃષ્ણ તો મિત્રની 'ભાનની ભાનડે ભગવા' માટે એ તાદુન આગમના જઈ, તેનું દારિદ્ર દૂર કરતા જાય છે પણ સુદામાને તેની ખમર પડતી નથી પ્રભુનું આતિથ્ય માણ્યા પછી સુદામો નિરાય લે છે, પ્રભુ પોતે સુધી વળાનના જાય છે પણ હાથમાં એક કોડી પણ મૂંતા નથી એથી જેમ કૃષ્ણની પંચાણીઓ (રુકમણી સિવાયની)ને આશ્ચર્ય થાય છે તેમ આ 'સહજાની' મિત્રને પણ થાય છે અધ્યાત્મિક જન મૂકીને પોતાની લાખ ટકાની આગડ ખોઈ હોવાનું તે માને છે કૃષ્ણ આટલી સમૃદ્ધિ છતાં એને કૃપણ લાગે છે, સુદામો વિવેકસુદ્ધિ પણ ગુમાવી વિચારે છે કે કૃષ્ણે આતિથ્ય કર્યું તે પણ મારા તાદુલ લેવાને માટે, પરંતુ આ જ્ઞાનરખનન લાખુ ટકતું નથી તેનામાં ફરીથી વિવેચ્છાન ઉદ્ભવતા તેને લાગે છે કે પ્રભુએ ધન આપ્યું હોત તો હું ભકિતને જૂની જાત દારિદ્ર દુખન હરીને પ્રભુએ કરુણા જ

હરી છે કારણ, સુખમાં દોષ અને કામ જન્મે, જ્યાં દુઃખ પ્રભુ સામરે

જ્ઞાનરોડે ચઢેના સુખમાં પોતાને ગામ આની પટોચે છે પણ ।
રોધી શક્તા નથી તેની 'દૂગી સરખી મૂપડી'ની જગ્યાએ મોટા મહા-
ભાગે છે, 'લૂગી સરખી નાર'ને સ્થાને કાંઈ પશ્ચિની સરખી સ્ત્રી મહા-
છે અને 'સખા સરખા હોમ્તા'ના તો જો પત્નો જ નથી પે
મહાનયમાથી સહસ્ર દાસીઓથી વીંગયની પશ્ચિની જેવી પત્ની તે
તેવા આવે છે ત્યાં તે તો પરનારીના સ્પર્શના ભયથી નામે છે જે
તે દ્રાણી કે દુઃખિણી અથવા સાવિત્રી કે સરસ્વતી માનતો હતો
રમણી ગણિત છે એવો ભાવ આપી તે મહે છે, 'બોગાસખા, હું ન
આ પો' પાપિણીઓ તમને પરમેશ્વર પૂછો, હું ન મ આણો ।
વાન્ય ? જેવા અશુદ્ધતા વચ્ચે હિચ્ચા છે ત્રેમાનંદે અહીં સુધામાં
હાસ્યાપ્દ મનાવી મૂકે છે મહાનયમાં પેસતા તે પણ જાણે ખીજુ કૃષ્ણ
પામે રસ છે તેના વૈભવ આગળ કુમેરો વૈભવ પણ તુરં સામે ।
ધન્વના જેવો વૈભવ મેળવ્યા છતાં તે વેદાધ્યાયન અને અભિહોત્ર દ
અને ભક્તિ હોડતો નથી આમ, સુદામો નવધા ભક્તિમાયો સ
ભક્તિને ચરિતાર્થ મરી જતાવે છે

ત્રેમાનંદના આ સુદામાના પાત્રાનેખનમાં આશય નોંધુ છે તે
પ્રાકૃત દરિદ્રી અહ્યણ દેખાઈ આવે છે ગમે તેવો જ્ઞાની ભક્ત પ
માનવ સદગ્ધ નિર્મળતાને વશ થઈ જાય છે તેમ સુદામાનું બને ।
ત્રેમાનંદે ભાગવતના સુમાને વધુ માનનીય બનાવવાનો પ્રયાસ
તેમાં તે દર્શન વધારે પ્રાકૃત બતાવનાઈ ગયો છે શ્રી મુનરી સુદા
નો મહે છે પોતાની સ્ત્રીને પારખવાને અસક્ત આ બોજો
મૂર્ધિત આખા મધ્યમાળા માહિત્યમાં આમંત્રિકમાં આમંત્રિક વ્યા
છે' હો ઈશ્વરનાવ દે અનોકો છે "મુગ્ધરાનમાં સુદામાને
સમજો હોય તો નરસિંહ સમજો હતો, એક ભક્ત બીજા ભક્ત

સમજી શકતો હતો; પણ તે સિવાય પ્રેમાનંદ, મુનશી કે રા. વિ. કુકમાંથી કોઈ સુદામાના પાત્રની આદર્શ-નિહાને સમજી શક્યું નથી. ધર્મ અને અન્નના સંયવના સંસ્કાર ગુજરાતમાં એટલા બધા પ્રચલિત હતાં કે મધ્યકાળ એટલી લોભામણી છે કે ભક્તિ ને જ્ઞાનના દર્શન ખાતર જીવનની નિષ્ક્રિય અવસ્થા રાજપુત્રીથી સ્વીકારી લેનાર સુદામા જરાતમાં નિષ્ક્રિય મૂર્ખદત્ત જ નણાતો આવ્યો છે.” ડૉ. દવેએ વિ. પાઠકને અને શ્રી. મુનશીને નિરર્થક ઝપાટામાં લઈ નાખ્યા છે. અને વિવેચકો તો પ્રેમાનંદે ભાગવતના સુદામાની આદર્શ-નિષ્ઠા મળ્યા વિના આવેખેતા સુદામાને જ સમજવાનો અને સમજાવવાનો કાસ કરે છે.

સમાજ-દર્શન : સમકાલીન રંગપૂરણી

(પ્રેમાનંદનાં પાત્રો વિશે વિચારતા તે પાત્રોની ગુજરાતીતાની ને લીધી છે શ્રી મુનશીએ નોંધ્યું છે તેમ “ પૌરાણિક પાત્રોના તો મ નામ જ, જીવન ને ચરિત્ર તો, તે સમયના પુરુષોના ” નાનાનાં મંત્રિ પણ અવયોગ્ય છે કે પ્રેમાનંદનું ગુજરાતીપણું એ એમનો મડ ગુણ તેમ એ ગુણ તે જ એની ગુણસીમા શ્રી વિજયરાય વેદ્ય પ એ જ મત ઉચ્ચાર્યો છે કે તેના પૌરાણિક પાત્રોનું ગુજરાતીપણું એક દૃષ્ટિએ તેની વિજયસિદ્ધિ છે, તો બીજી દૃષ્ટિએ મ બીર કહેવા ને મર્યાદા પણ છે] નગાખ્યાન 'ના 'ગગસિયા જેવા' લાગના દેવો, દ' બ્રાહ્મણ જેવો સુદામો, બાળકોને વગવતી વખતે મામાન્ય સ્ત્રી જેમ સહેજે મામીની ગાળ એમ કહેતી દમયંતી, સોરાષ્ટ્રના કો નાના રજવાડાના કારભારી જેવો ધૃતશુદ્ધિ, વૃદ્ધાવસ્થાએ પરણ્યા તૈ થયેનો સતુપણું જેમ પ્રેમાનંદના સમયના ગુજરાતીઓ લાગે છે, તે તેવા પાત્રો ભારતના અન્ય પ્રદેશમાં મળ્યા પણ મુસ્લિમ નધા ગુજરા લાગતા નદમશોદામાં વસતી હૃદયનો ધમકાર છે તે અન્ય પ્રદેશ માતાપિતામાં થે મળે કુવરમાર્ધની સાસુ અને વડસાસુ તેમ જ ન' કેવળ ગુજરાતમાં જ મળે એવું નથી મામીની ગાળ સડનાનું કે ગુજરાતી બાળેજાઓના જ નસીમમાં નથી હોતું પરંતુ પ્રેમાનંદ પાત્રોના ગુજરાતી વ્યક્તિત્વને ઉપસાવવામાં સમકાલીન ગુજરાતી સમાજ ભૂમિ । વધુ ઉપમારક બને છે.

(મધ્યકાલીન આખ્યાનોમાં જે તે સમયનાં ઇદરિરાત્તેતુ ન જનજીવાણુ થોડે ઘણે અંશે પ્રતિબિંબ પડેનું જોવામાં આવે છે : પ્રખરનું નિરૂપણ કોઈ પૂર્વનિશ્ચિત યોગનાથી અથવા વિશેષ પ્રખર આવાસથી થતું એવું નથી પુરાણના વસ્તુને આખ્યાનમાં સમકાલ વાતાવરણનો ઓપ આપતા. એમાં કદાચ તેમની કલ્પનાશક્તિ

માંદા પણ વરતાય. પરંતુ આ વસ્તુ આખ્યાનોમાં સ્વરૂપને બાધક બન્યું નથી બલકે કેટલાંક લેખકોમાં તો તે ઉપકારક નીવડ્યું છે, તકુ જ નહિ, આખ્યાન સ્વરૂપનું તે એક લક્ષણ પણ ગણાયું છે. પ્રકારની સમકાલીન જૂમિકા તૈયાર કરવાથી કૃતિ વધુ લોકભાગ્ય નથી એ લાભ (અને લોભ પણ) આખ્યાનકારને મન જેવો તેવો નહતો.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં સમકાલીન સમાજ અને વાતાવરણનું દર્શન વિશેષ પ્રગટ રૂપે છે. સમકાલીન ગુજરાતી સમાજનું દર્શન એ તેનો ગુણ-વેશેષ બને છે. કદાચ એણે જે સમકાલીન લાક્ષણિકતાઓ દર્શાવી તે કેવળ ગુજરાતની જ નહિ હોય, ખીન્ન પ્રદેશોમાં પણ તે જેવા મળે આમ છતાં, પ્રેમાનંદની દૃષ્ટિ નંદરનારથી આગળ ગુજરાત બહાર ગઈ નથી. પોતાના અમળા વિશિષ્ટ રીતે ગુજરાતી રીતરિવાજો, જનસ્વભાવની ખાસિયતો, હૃદયોના સ્પર્શોનું નિરૂપણ આખ્યાન કદિ કરે એ એક યદયદા હતી. પ્રેમાનંદની વિચક્ષણ અવગોહનશક્તિ અને નિરૂપણપ્રતિભાથી આ નામ ખીન્ન આખ્યાન કવિઓની સરખામણીમાં વિશેષ સ્ફુટ થયો છે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો એક રીતે તેના સમયના ગુજરાતી સમાજ-દર્શનનાં દસ્તાવેજ ત્રિજો જેટલું મૂલ્ય ધરાવે છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહિ ગણાય.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોમાં પુત્રજન્મથી માંડીને સીમંતવિધિ સુધીના ગુજરાતી આચારોનું નિદર્શન મળે છે. પ્રસૂતિરેહનાની વાત સ્ત્રી સામાન્ય રીતે પોતાની માતાને કે બહેનને કહી શકે અથવા બહુ બહુ તો નણંદ સામુને કહે, પૂરા મામ થતાં દેવકીને પોતાની વિમાસણ બહુ જ સંકાય સાથે પતિને કહેતી પડે છે. (દશમસ્કંધ: કકયુ' ૧૦) સસવેદના અને એમાંથી મુક્ત કરવા માટે ચોખ્ખતા દુયકાઓનું નેરૂપણ કવિ 'અભિમન્યુઆખ્યાન'માં કરે છે. અભિમન્યુના જન્મ સમયે મુલદા જે વેદના અનુલવે છે એ પ્રત્યેક પ્રથમ પ્રસૂતાની હોય છે : ૧૨। તણાયે ને તાપ ઉપન્યો, શરીરે વાધ્યું શીત જી; નસ નીસરી કરપદ કેરી, જિભા નવ ચપ્પ. ૭.

હલક હેડકી ને ચળ આવે, રવામાને શરીર- ૭
જળજળાં લોચન કાય સરીખાં, નિશ્ચિન વહેતું નીર ૭;
પુત્રીની પીડા દેખીને રોવા લાગ્યો, માતતાતથ.

(કડવું. ૧૬)

આરી પીડામાંથી પ્રસૂતાને મુક્ત કરવા અનેક પ્રકારની જા
આખડી તેમ જ દોરાધાગા કંવામાં આવે છે. રોહિણીએ સાત દિવ
મુધી પાણી ન પીવાની જાધા રાખી, વૈદ જોયો અને જુવાને બોલાવ
મત્રનંત્રનો આશરો પણ લેવામાં આવ્યો :

૩૬ં યાત્રા રોહિણીજીએ, ઉમ આખડી લીધી ૩૬;
સાત દિવસ લગી સુતાને, અર્થે જળ અંજલિનવ પીધી ૭.
જુવા પંચાશરિયા તેડાવ્યા, આવ્યા વૈદ તે વારે,
તંત્ર જંત્ર ને મંત્ર, પાણી પાઈને દેતા ધૂધુ ૭.
ઉતારો જોશીએ મેલાગ્યો, ત્રવટિયે જાણું ને પૂણી ૭;

(કડવું. ૧૬)

મહાભારતમાં ગર્ભમાંના બાળકને કૃષ્ણ ચક્રાવાચ્યૂહના છ કોડા
જ્ઞાન આપે છે અને સાતમા કોડાનું જ્ઞાન જન્મ પછી આપવાનું છે
છે એવી વાત છે પરંતુ પ્રસૂતિ ન થતી હોય ત્યારે એક જ
તરીકે ત્યાં ચક્રાવાચ્યૂહનો ઉદ્દેશ નથી. હકીકતમાં ચક્રાવાચ્યૂહના સા
પછી સુલદ્રાને પ્રસૂતિ થઈ હતી એથી એક દુચક્રા તરીકે યાજી
પાણી રેડી તેમાં ચક્રાવાચ્યૂહ ચીતરી, તે પાણી પિત્રાવત્રામાં આવે
પ્રેમાનંદ તો આ લોકમાન્યતાનો ઉપયોગ ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’માં
કરે છે અને તેને ‘ એ જન્મ પામવાના જંત્ર તરીકે ઓળખાવે છે.

ચક્રાવો ચીતર્યો ભગવાને, ભગિની શું બેઠ્યા ભગવંત ૭;
સુલદ્રાજી સ-મુખ યાગ્યો, - સાંભળો એક સંત ૭;
એ જન્મ પામવાનો જંત્ર છે... ... (કડવું. ૨૮)

ખાળકનો જન્મ ચતાં વાજિત્ર વગાડી, તેની જાહેરાત કરવામાં આવે છે. આજે પણ પુત્રજન્મ વખતે ચાળી વગાડવાનો રિવાજ છે. અભિમન્યુનો જન્મ ચતાં જ,

મુલદ્રાએ પુત્ર પ્રસન્નો, વાત સાંભળી ચોફેરીજ;
હાથા તોરણ હરિને મંદિર, વાજે વાજત્ર ને ભેરીજ.

(કડવું. ૨૦)

એ જ રીતે [‘દશમસ્કંધ’માં પણ પુત્રજન્મના ઉત્સવનું સરસ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. (કડવું ૧૮). પુત્ર જન્મ પછી જે કેટલીક વિધિ કરવામાં આવે છે એમાં ખાસતો હાથ મારવાનો પણ એક રિવાજ છે. પુત્ર જન્મતાં જ તેને ગોકુળ મૂકી આવવાનો છે એથી, પુત્ર-વિરહના વિચારે રાત્રી દેવકી કહે છે :

હું પ્રસવું ને પરધેર હાથા... ... (કડવું ૧૪)

નંદને ત્યાં પુત્રી જન્મના ઉત્સવનું નિરૂપણ કરતાં પ્રેમાનંદ કહે છે:

કુંકુમ હાથા ખાર, દેતી ગોવાલણી રે

પુત્રજન્મ પછીના જાતકર્મસંસ્કારનો નિર્દેશ પણ ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ના વીશમા કડવાને અંતે મળે છે :

વિપ્રને ખડુ દાન દીધાં, અર્જુન કીધુ જાતકર્મ જ.

નવા જન્મેલાં બાળકો માટે આજ સુધી ચાલુ રહેલાં ‘ઝલકા ટોપી’ લઈ રમાડવા જવાનો રિવાજ પ્રેમાનંદના સમયમાં હતો. બહારથી વ્યવહારુ હોવાનો દેખાવ કરતાં કંઈ નંદને ત્યાં નવખત શિશુ માટે ‘ધરેલું’ આંગણાં ટોપી લઈ જાઓ, સુતને વાગો’ એવી આજ્ઞા સેવકોને કરે છે. નવજનન શિશુને ‘ઝોળાપોળી’ કરવાનો રિવાજ આજે પણ કેટલાંક કુટુંબોમાં છે.

માસ દિવસે કીધો સંસ્કાર, સૌમાજ્યવંતી જિભી રહી ચાર;
‘પચરંગ’ પટની ઝોળી કરી, જિભી અગળા છેડા ધરી.

...
મીઠા મુખ મહિયારી કરે, ધણું જીવે કહાન અજગા બચરે.
જશોદાજીએ જાંચત્રી કરી, ઝોળીમાં પહેરાયા હરિ.

...
મુખ જોઈ જસોદા વારણે જાય, હિંડોળે ગોપી હાલડું ગાય.
(કડવું ૨૫)

નામકરણના વિધિનો ઉદ્દેશ્ય પણ 'દશમસ્કંધ'માં મળે છે. નામ-
કરણ સાથે જોડી પાસે જન્મોત્તરી બતાવડાવી વંચાવવાનો આશ્ર આજે
પણ કેટલાંક કુટુંબોમાં જોવા મળે છે. (કડવું. ૨૬, ૩૦)

બાળકના જન્મને થોડા માસ થયા એટલે પ્રમૂતાના સાસરાના
સંબંધીઓમાંથી નજીકનું કોઈ સગું, સામાન્ય રીતે દિયેર, તેને તેડવા
માટે આવે; એ રિવાજનો ઉદ્દેશ્ય 'અભિમન્યુ આખ્યાન'માં આ રીતે
મળે છે, મુલદ્રાને તેડવા દિયેર નકુળ આવે છે.

ત્રણમે સાઠ દિવસનો બાળ, પિતા કેરું રૂપ પાવન;

...
નારાયણને નકુળ જોયા, કહી કુચળની વાન;
સા સરવાસો સુભદ્રાને, કરે, બન્ને શ્રાત.

બાળકના જન્મ પછી, વડુ પહેલી વાર સાસરે જાય ત્યારે સાસુ
વગેરે વડીલોને પગે લાગી, કંઈક બેટ ધરવાનો પણ રિવાજ છે. આ
બેટને 'પગેલાગણુ' કહેવામાં આવે છે. મુલદ્રા પણ કુંતાને પગે લાગીને-

‘પગેલાગણુ’ કીધું ધણું, જે પીહેરની સોભાગ

બાળક પાંચ છ વર્ષનો થાય એટલે તેને ગુરુને ત્યાં લણવા
મૂકવાનો નિર્દેશ 'ચન્દ્રાસ આખ્યાન'માં છે. કુલિંદ અનાથ બાળકને
પોતાને ત્યાં લઈ જઈ, ઉઠેરે જ અને સારો દિવસ જોઈ,

...
...ધેર તેણે અધ્યારુ,
ત્યાં સોંપી આવ્યો પુત્રને લણવાને જૂપાળે.

(કડવું ૬)

ગુરુને 'અધ્યારુ' કહેવાનો અને તેને ઘેર બોલાવી, બાળકને બાથના સોંપવાનો રિવાજ મહાભારતકાળનો નહિ પણ મધ્યકાલીન ગુજરાતનો છે. ચન્દ્રહાસે 'પાટી પાટલા પજાણા પૃથ્વી' એ ઉપરથી અધ્યારુની 'ધૂળી' નિરાળનો પણ નિર્દેશ મળે છે.

પુત્ર થોડો મોટો થાય એટલે માતા પુત્રવધૂના સ્વપ્ન જોતી હોય અને પુત્રી આઠેક વર્ષની થાય એટલે પિતાને તેનાં લગ્નની ચિંતા થાય એ પણ ગુજરાતી સમાજનું દર્શન છે. 'ચન્દ્રહાસ આખ્યાન'માં મેધાવિનીને એ જ રીતે સાસુ બનવાના કોડ છે :

પુત્ર સાથે કુળવધૂ તે, લાડ કોડે ચરે દરૌયાં રે;
આદર કરીને અમ પીરમું, દેખી ઠરે મારાં હૈયા રે.
હાક મારનાં 'હુ, હુ' કહીને ઉત્તર આપે વહુ રે;
તે સુખ તો મેં કાંઈ ચે ન હોઈ, કાંઈ પેરે કાતી રહું રે.

(કડવું ૧૯)

'દેશમસ્કંધ'માં પ્રભુ કૃષ્ણના જન્મ પહેલાં દેવકી સ્વપ્ન જુએ છે તેમાં 'સોળ સહસ્ર વધૂ સામટી મહારે પગે લાગી' એનો ઓરિયો તેને ધીનતો લાગે છે. ચન્દ્રહાસ આખ્યાન'માં કુંતલરાજની પુત્રી દશ વર્ષની થઈ ગઈ છે છતાં તેનું લગ્ન થઈ ન શક્યું તેનું દુઃખ અનુભવે છે.

પણ દાઝ રહી એક મોટી મનમાં, કુંવરી નવ દેવાઈછ;
મેં દશ વય લગી પુત્રીને, ન બોલો જમાઈછ.

(કડવું ૨૫)

આવો વિવાહ અનુભવતો કુંતલરાજ પુરાણ સમયનો નહિ પરંતુ બાળકનો જે સમયમાં રૂઢ થઈ ગયા હતા તે પ્રેમાનંદના સમયનો પિતા છે.

'શામળશાનો વિવાહ'માં તો લગ્નવિધિનું નિરૂપણ આવે તે સ્વાભાવિક છે. વળી, જે લગ્નવિધિ ગુજરાતી સમાજની હોય એ પણ સહજ છે, પરંતુ પૌરાણિક કથાવસ્તુ લઈને રચેલાં આખ્યાનોમાં પણ પ્રેમાનંદે પોતાના ગુજરાતી સમાજની લગ્નવિધિનું નિરૂપણ કર્યું છે.

તેનાં 'ચન્દ્રહાસ આખ્યાન', 'ઝોખાહરણ' અને 'અભિમન્યુ આખ્યાન'નાં લગ્નપ્રસંગનાં વર્ણનો ભેગાં વાંચીએ તો પ્રેમાનંદના સમયમાં લગ્નપ્રસંગ કેવી રીતે સંપન્ન થતો તેનો ખ્યાલ આવે.

વિચાર કરો તો આજ મધરાતે
છે ઘડિયાળાં લગ્ન છ.

અંપકમાલિનીનાં લગ્નનું તાત્કાલિક મુદ્દત્ કાઢી આપતા ગાલવના આ વચન ઉપરથી પ્રેમાનંદના સમયમાં પણ આવાં ઘડિયાં લગ્ન થતાં હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. ધૃષ્ટદ્યુધિ આવતાં કદાચ તે ફરી જાય અને પોતાની આગાહી દેાક થાય તો ? આવા વિચારે તાત્કાલિક સગવડિયું મુદ્દત્ કાઢી આપતો ગાલવ, યજ્ઞમાનોની અને સાથે સાથે પોતાની સગવડ સાચવી લેવા સગવડિયું મુદ્દત્ કાઢી આપતા પ્રેમાનંદના સમયના કાર્મિક ગોર જેવો લાગે છે.

જનને ઉત્તમ ઉતારા આપવા, પીડી ચોળરી, અધોળ કરવો, વરધોડો કાઢવો, વરના હાથમાં શ્રીફળ આપવું, વરના નજીકનાં કુડુંખી-જનોનાં બાળકોનાં સાંમેલાં કાઢવાં, નજર ન લાગે માટે વરના ગાલ પર કાળજીનું ટપકું કરવું, વરકન્યાને હાથે મીઠાળ બાંધવા સામુએ ધૂસળ મૂસળે વરને પહેાંડવો, માંદરું બાંધવું, અંતરપટ ધરી, સાવધાન શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરીને મંગલ સ્તોત્રો બોલવા, કુળનો ગોત્રોચ્ચાર કરીને કન્યાદાન કરવું, મંગળકેરા ફરવા, કંસાર જમવો, ફટાણાં ગાવાં, વરપક્ષના સંબંધીઓને પહેરામણી આપવી, કન્યાને વિદાય સમયે શિખ દેવી વગેરે ગુજરાતી લગ્નવિધિનાં અંગો પુરાણકાલીન નહિ પણ પ્રેમાનંદ-કાલીન છે. પ્રથમ 'ઝોખાહરણ'માંથી એક અવતરણ લેઈએ.

નાણું મોકલે બાણાસુર રાય, વરકન્યાને પીડી ચોળાય;
વર ધોડે ચણો, ગીત ગાય, અનિરુદ્ધ આવ્યો માંદરામાંલ.

...
સમે વર્તે સાવધાન, અંસુરપત્ની કરે છે ગાન,

...
 તારાં આકું અંતરપટ તાણી, ઝોખા માંલિરામાં આણી.
 અનિરુદ્ધ આગળ બેસાડે, સુખ આગળ દુઃખ વિસારે.
 હાથેવાળો સાલો છે પાણુ, વરકન્યા સુંદર સુખણુ;
 આડાં અંતરપટ અળગાં લીધાં, કન્યા છાંટણે તંબોલ કીધાં.
 પહેલું મંગળ તે વરતાય, વરકન્યાને ફેરા ફરાય,
 ભેરીના શબ્દ અનુપમ થાય, માનિતી મંગળ ગાય.
 ધેનુ આપી સહસ્ર દૂગણી, સહસ્ર દાસી આપી વિચક્ષણી,
 બીજું મંગળ તે વરતાય, ત્રણ સહસ્ર રથ શ્રીકાર-
 ત્રીજું મંગળ તે વરતાય, આત્મા ચૌદ સહસ્ર તોખાર-
 આબાં આયુષ સેવકજન, સોનુંરૂપું સાત મણુ ધાન,
 ચોથું મંગળ તે વરતાય, આપી સાનસો અનુપમ ગાય.

...
 એમ વત્યાં મંગળ ચાર, શ્વસુરપત્ની પીરમે છે કંસાર;
 હસી હસી આરોગે સ્ત્રી ભરયાન, મન આનંદનો પાર;
 તાં દાસીજન ગીતો ગાય, જનમાત્રને હસવું થાય.
 “જમો, જમો, કંસાર જમાઈ, કીધી વડવા જેવી કમાઈ;
 કહાંથી પેઠો ધર ખંખોળા, તમે છેતરી ઝોખાખાઈ બોળા.
 તારા કુણુ પિતા, કુણુ માતા શું કરીએ જૂની વિધાત;
 દાનવ માનવ જોતાં ખામી, નીચ જાંચની કન્યા પામી.
 છોરા ઘી પીગે, ઘી પી, તારું શરીર થાય કાંઈ માતું રે,
 તારે ઘેર ક્યાંથી દૂગાણુ રે, રખે સાસરિયાં વિના થાય વહાણું રે.
 એમ ગીત ગાય છે વણી રે. વરકન્યા જીક્યા પરણી રે,
 ચાર સુવાસણુ આવી વધાવે રે, એમ અખંડ એવાતણુ ભાવે રે

‘ચન્દ્રહાસ આખ્યાન’માંથી એક અંવતરણુ લખ્યું છે :

આપ્યા વરને ઉત્તમ ઉતારા રે,
 મોકલ્યા મેવક સેવા કરનારા રે,
 બહુ પ્રેમદા પીડી ચાળે રે
 વર ઉપ્પોદકે અથોળે રે.

...
 એવે દુંદુભિ સર્વ ગડગડિયાં રે
 વિષ્ણુમક્ત વરયોડે ચડિયા રે;
 વિરમે થઈ થઈ જોડ્યા લોક રે
 “વરને માનુષ કહેતા ક્રોધ રે

...
 કરમાં કેવુ શ્રીફળ લીધું રે,
 એને ગામે ટપકું કેવું કીધું રેપ
 ધૂસળે મુસળે પોંકી પધરાવ્યા રે
 માહેરામાં ગાસડા રૂપિ લાવ્યા રે
 પછે તાણુવ છાંટણાં કીધાં રે
 ગાસડા ગોત્રજનનાં નામ લીધાં રે.
 આવ્યા ચોરિયે યુગ્મ નિધાન રે,
 મદન આપે કન્યાદાન રે.

‘અભિમન્યુ આખ્યાન’માં વરયોડાનું અને વરરાખનું વર્ણન
 નોંધવા જેવું છે :

જન આવી છે મંડળ લાણીરે, જુવે નાર નમરતાણીરે
 જાંદરાણી ગીતા ગાય રે, અડકડક લોચે ચીકણી રે.

...
 જાદવના, પુત્ર, સામેલડા રે, અશ્વ ચઢ્યા અવમેલડાં રે,

...
 વરજી તે ચડીયા વરયોડયે રે, પ્રણમ જની, જોડયેરે.

નગરની નારી નરખતી રે, વન્ન જોયા તે હરખતી રે.
મામા કાકાની સાથમાં રે, નાણાંવેર લીધું હાથમાં રે.

...

...

...

...

ટોડર ઉપર મોહીએ રે, ગાંઘે દગ્ગલું સોહીએ રે.
કંઠે માળા મોતીતણી રે, તે માંહે મોટા મણી રે.
કાને કુંડળ લટકતા રે, તેમાં મોતી હીરા ઝળકતા રે,
સુલદ્રા માડી જુએ રે મીઠળડી રે, વરને હાથે વેદ ને વીટડી રે.
નૈથુ રેખ કાજળતણી રે, હંતમાં મેખ સોનાતણી રે,

...

...

...

...

ગાજતે વાજતે મંડળે આવ્યા રે, સાસુએ વર વધાવ્યા રે.

કન્યાને વિદાય દેતી વેળા અપાતી શિખામણી લગનના સામાજિક અંગનો એક ભાગ જ છે. એ ઉપરથી વલુવારુના આચાર વિશે પણ નિદર્શન મળી રહે છે. 'ઓખાહરણ'માં ઓખાની માતા પણ પ્રેમાનંદ-કાલીન ગુજરાતી માતાની જેમ શિખામણી આપે છે :

શી શીખામણુ દેઉં દીકરી, અમારી લાજ વધારજે;
પ્રીતે પતિ આજ્ઞા આપે તો, પિયર ભણી પધારજે.
સસરા જેઠની લાજ કાઢજે, નવ બોલીએ જાએ રવન;
આધું ઓઢાને હોડીએ, દષ્ટિ રાખીએ ભોમ ઉપર.
રુડી ભુંડી વાત વિસારી, સાંભળાને વિચારીએ;
ઉઘાડા કેરા ન મેનીએ, ધણું ઝીણું વસ્ત્ર ન પહેરીએ.
ભાઈ વિના કેા પુરુષ સાથે, ગાન ગોઠ ન કીજિયે;
સાસુ સસરા રીસ કરે તો, સામા ઉત્તર ન દીજિયે.
પડાયે ધર જઈએ નહિ, નહિ જોઈએ અરુપરુ;
પૂછયા વિના ઉત્તર દીજે, જ્યારથ બોલીએ ખરું.
દાસી માણસનો સંગ ન કરીએ, પિયને ન વખાણીએ;
અનંત અવગુણુ દોષ સાસુતણી સ્વામી મુખ ન ચાંડીએ.

મોટે સાદે હસીએ નહિ, ક્રોધ સાથે તાલી ન દીગિયે;
 બેભાન રહી ઉઘાડે માથે, મારી પુત્રી પાણી ન પીગિયે.
 ભરથાર પહેલું જમીએ નહિ, ઉચ્છિષ્ટ જમીએ નાથનું;
 'તુ' દારીએ નહિ સેવક સાદે, માન રાખીએ સહુ સાથનું.
 દિવસે ના સૂઈએ દીકરી, વચન પ્રભુજીનાં પાળીએ;
 સાસુ સસરા સાદ કરે તો, જી જી દહી ઉત્તર વાળીએ.

વલુઆરુથી પતિ રજા આપે તો જ પિયર જવાય, નાચી દણિ
 રાખીને જ હરાય દરાય, ત્રીણું વચ્ચો ન પહેરાય, સસરા જેઠની લાજ
 કાઢવી, પારકે ઘેર જવાય નહિ, સાસુ-સસરાને સામે ઉતર દેવાય નહિ,
 સાસુનાં ગમે તેટલા અને તેવા અવશ્ય હોય પતિને દહેવાય નહિ,
 મોટેથી હસાય નહિ, પતિના જમ્યા પછી તેનું ઉચ્છિષ્ટ હોય તે જ
 જમાય. દિવસે સુવાય નહિ વગેરે શિખામણો મધ્યકાલીન સમાજમાં
 છે તેમ આજે ય ધણા કુટુંબોમાં પગાય છે અને પાળવાનો આગ્રહ
 રખાય છે.

લગ્ન પછી સીમંત વિધિનું પણ પ્રેમાનંદ વીગતે નિષ્પણ ક્યું
 છે. 'કુંવરજાઈનું મામેરું' તો સીમંતનું જ કાવ્ય છે-અને પ્રેમાનંદથી
 થોડા સૈદા પહેલાં થઈ ગયેલા લક્ષ્મણા જીવનમાંથી જે કાવ્યનું વસ્તુ
 લેવાયલું હોય તેમાં તો ગુજરાતી સમાજની સીમંતવિધિનું નિષ્પણ
 હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ પ્રેમાનંદ પૌરાણિક સમયના કથાવસ્તુમાં
 પણ તક મળતાં, લગ્નવિધિની જેમ, પોતાના સમયમાં પ્રચલિત ગુજરાતની
 સીમંતવિધિનું જ નિષ્પણ કરે છે. મોસાળું લઈને જતુ, રાખડી
 બાંધવી, દિવર છુટાટિયો બનવો, પહેરામણીની યાદી બનાવવી, પહેરામણી
 વખતે રિસામણા મનામણાં ચર્વાં વગેરે મુદ્દાઓમાં 'અભિમન્યુ
 આખ્યાન' નાના સુમદ્રાના સીમંત વિધિ અને 'કુંવરજાઈનું મામેરું' માંના
 કુંવરજાઈના સીમંત વિધિ વચ્ચે ધણું સામ્ય છે. કૃષ્ણ અને બલરામ
 મોસાળું લઈને જાય છે; દુઃશ્યા રાખડી બાંધે છે. અને દિવર નકુળ

શુશ્રુષ્ટિયો બને છે; કુંવરબાઈની વડસાસુની જેમ જ લીમ ભારે યાદી અનાવતાં હોવો ઉમેરે છે કે ‘આનાથી અદકું’ કરે તો તમારા ઘરની લાજ.’

મોહન મોસાળું લાવિયા, આવિયા સાથે તે રામ;
જેને ઘટે તેવું આપીયું, ખરચ્યા બહુ દામ.
દુઃસહ્યાએ બાંધી રાખડી, થયો નકુળ શુશ્રુષ્ટિયો;
વહેવાઈ થઈને માંગતો, લીમ તે મહા હઠિયો.
દહે બદલ શાને આવિયા, શું લઈને મોસાળું;
પુરું પડે તો જ્યાં રહેજો, નવ તો કરો રખવાળું.

કૃષ્ણ તો સર્વસંપન્ન છે એને પણ વહેવાઈ દાવે બીમ આમ કહી શકે છે તો નરસિંહ તો અર્થિચ્છન છે. એની મજાક નાગરો ઉડાવે એમા નવાઈ શી? પરંતુ ગુજરાતી સમાજમાં દીકરીનો આપ, વિશેષ દરીને આવે પ્રસંગે, દનાતો આવ્યો છે એને દયાવવાનો બાણ વહેવાઈને હજી હોય એમ માનવામાં આવે છે એનું આડકતરું નિર્દેશન પણ અહીં થઈ જાય છે; તેમાં ય નિર્ધન સગાંની તો નરસિંહની જેમ કોઈ ગણતરી જ નહીં રખાતી હશે એમ જણાય છે. ‘અલિમન્યુ આખ્યાન’ અને ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’ બન્નેની યાદીમાં એ સમાન તત્ત્વ છે વહેવાઈને મૂંઝવણમાં મૂકી દેવો. ‘અલિમન્યુ આખ્યાન’માં તો બીમ બક્ષરામને દહે છે કે તમારો હાથ ન પહોંચે તો અમારી પાસેથી લઈને મોસાળાની છાજ ભરો; તેમ ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’માં વડસાસુ દહે છે કે યાદી તૈયાર કરવામાં આપણું શું જાય? બન્નેનો હેતુ વેવાઈની આજ્ઞાનો ધનગરો અદાવવાનો છે. ગુજરાતી સમાજમાં દીકરીના આપના મજા ઉપરાંતની પહેરામણી માગવાનું પ્રેમાનંદના જમાનામાં સદાજ હતું તેમ આજેય છે. લગ્ન કે સીમંતવિધિમાં પહેરામણી વખતે સંબંધની નિકટતા અને મહત્ત્વ પ્રમાણેનો વરિષ્ઠતાનો ક્રમ ન સચવાય અથવા યોગ્યતા પ્રમાણેની પહેરામણી ન મળે તો રિસાઈ જવું, ગુસ્સો દરી જતાં રહેવું, અને દીકરીને લગ્નમાં મોકલ્યાં ન સોમજાં, પડે

માટે રિસાવલાં સગાંનિ ગમે તે ઉપાયે મનાવી લેવાં વગેરે ગુજરાતી સમાજમાં અતિ સામાન્ય છે. ‘કુંવરગાઈનું મામેરું’માં બુશટિયો પાંચ સોનામહોર વિના બુશટ મારવા તૈયાર થતો જ નથી, નથુદાએ તોલાની રાખડી લાવી હતી, તેને દશ તોલા સોના વિના સંતોષ નથી, વડસામુને મૂકીને સામુને પહેલાં પહેરામણી કરી તો વડસામુ રિસાઈ બેઠાં :

વડી વડુવર આગળ ધર્મને હું ધરડી બેસી રહી રે? લલમીજી તેમને સારું ખીરોદક આપી, મનાવી લે છે. જાંધી વિધિ પૂરી ધર્મ જાય છે ત્યાં નથુદાની નાની દીકરી રહી ગઈ છે એમ જાણતાં તે રિસાઈ બેસે છે. ક્ષુદ્રતા કેવળ ‘મામેરું’માં જ નથી, ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’માં પણ તેમ જ બને છે. પહેરામણીમાં ક્રૌપદી જ બુલાઈ ગયાં છે, તે રિસાઈને સુભદ્રાને મહેલું મારી અંતઃપુરમાં જતાં રહે છે અને અર્જુનને શાપ આપવા તૈયાર થાય છે :

પહેરામણી કરી પરવર્ગા, પાંડવ ઘેર વનમાળી જી;
તે પહેલા વીસરી ગયા, હરિ હલધર, જે પાંચાળી જી.
કેાધ કરીને બોલ્યાં પટરાણી, મુલાદાની પ્રત્યે જી:
બાઈ હરિ તો લાઈ છે મારો, પણ ટચકે તેડયો સરતે જી.
એવું કહીને અંતઃપુરમાં અર્જુનને દેતી આપ જી;
સુભદ્રા ગઈ કૃષ્ણની પાસે, પડી પેટડીઆમાં ફાળ જી.
સાન કરીને કથું કૃષ્ણ પ્રત્યે, જે વીસરીયાં પટરાણી જી.
એક સાથે ધર્મને આવ્યા, ધરમાં સારંગપાણી જી:

છેવટે ‘દુઃખ વેળા પૂરજો ચીર જી’ એવું વચન પહેરામણીમાં લઈને પ્રેમાનંદની ક્રૌપદી માની જાય છે.

‘મામેરું’માં દામોદર દેશીના વર્ણનમાં ગુજરાતના પ્રેમાનંદદાસીન વણિકનું સુંદર રેખાચિત્ર મળે છે :

વાઘો શામે કેસર છાંટે રે, જાંધી પાઘડી અવળે આંટે રે;
ઠાને કુંડળ હીરે જડિયાં રે, નેત્ર પ્રલંબ શ્રવણે અડિયાં રે.

એક લેખણ કાને ખોશી રે, નામ ધંધુ દામોદર દોશી રે;
ઝીણા નામા ને પટકા ભારે રે, હરિ હળવે હળવે પંધારે રે.
ખાંધે પછેડી ઝોઢી નાથે રે, બેઠે છેડા ઝલા છે હાથે રે;
વીટી વેદ દશે આંગળીએ રે, સાદાં મોજાં પહેર્યાં શામળીએ રે.

દામોદર દોશી બૂલે ચૂકે પણ આ વેશમાં સામે મળે, તો આ તો પેણે ગુજરાતી વાણિયો જ એમ થાય વિના ન રહે.

ગુજરાનના દરિદ્ર બ્રાહ્મણના ગૃહસંસારનું વર્ણન 'સુદામાચરિત'માં મળે છે. સુદામાપત્નીનાં વચનોમાં^૧ ગૃહસ્થીએ પાળવાના ધર્મો પણ તેઓ પાળી શકતા નથી, તેનો વિવાદ છે પરંતુ તે સાથે પ્રેમાનંદના સમયમાં બ્રાહ્મણ કયા ગૃહસ્થધર્મો પાળતો એનો ચે ખ્યાલ આવે છે, ગૃહસ્થને ત્યાંથી અતિથિ નિમુખ ન જવો જોઈએ, રોજ ગાયને ગવાનિક મૂકવું જોઈએ, હોમ કર્યા પછી હુતશેષ આહાર કરવો જોઈએ. પુણ્ય પર્વણીએ બ્રાહ્મણને જમાડવા જોઈએ, પિતૃઓનાં સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધ કરવાં જોઈએ, જન્મતી વખતે અમોલિયું^૨ પહેરવું જોઈએ અને એકાદશી વગેરે વ્રત કરવાં જોઈએ. બ્રાહ્મણો લિક્ષાન્ન ઉપર ગુજરાન ચલાવતા, અયાચક વ્રત ધારણ કરનારો પ્રેમાનંદનો સુદામો કહે છે : 'વિપ્રને નથી માગતાં પ્રતિવાય.'

મધ્યકાળમાં લિક્ષાન્ન પર જીવનારાઓનો એક વર્ગ ટહેલિયાઓનો હતો. જ્યાં સુધી ધારણા પ્રમાણેની લિક્ષા ન મળે અથવા દીકરા દીકરીને પરણાવવા માટે ધારેલું દ્રવ્ય ભેગું ન થાય ત્યાં સુધી આવા ટહેલિયાઓ એક જ ગામમાં ટહેલ નાખ્યા કરતા, એ દસ્ય આ સૈકાના આરંભમાં પણ અગ્નિચ્યુત નહતું. ક્યારેક ત્રિપતભાની શોધમાં કોઈક ત્રિપતમ સમસ્યારૂપે ટહેલ ઉચ્ચારતો નીકળી પડતો, એમ ઘણી લોકવાર્તાઓમાં

નિરૂપતામાં આવે છે. નળાખ્યાનનો સુદેવ બ્રાહ્મણ^૧ પણ પ્રેમાનંદને હાથે ટહેલિયો જમી ગયો છે.

આખ્યાનોમાં પત્રલખનની પદ્ધતિ પણ જૂની ગુજરાતી પ્રથા પ્રમાણેની છે ‘કુંવરબાઈનું’ મામેરું^૨માં જે પ્રમાણેનો પત્ર છે તેવો જ ‘નળાખ્યાન’માં, ‘ચંદ્રદાસ આખ્ય ન’માં અને ‘અલિમ-સુ આખ્યાન’માં પણ મળે છે.

સ્વસ્તિશ્રી જૂનાગઢ ગામ, જે હરિજન વૈષ્ણવનો વિશ્રામ;
નાગરી નાન તથા શણુગાર, સાધુ સિંગમણિ પરમ ઉદાર.

... ..
સર્વેપિયા જોગ કુણાધામ, મહેતા શ્રી પચ નરસિંહ નામ;
અહીં સડુને કુશળ ક્ષેમ, લખજો પત્ર તમે આણી પ્રેમ
(કડવુ. ૩)

પત્રનો આરંભ ‘સ્વસ્તિ’થી થાય, પત્રી ગામનુ નામ આવે અને તે પત્રી જેને સંબોધન હોય તે વ્યક્તિને તેના પ્રત્યે સારો બાવ દોષ કે ન હોય પણ તેને સર્વશુભોપમા જોગ તરફિ જોળખાવી, નામની આગળ ‘શ્રી પચ’ (જેનું પત્રીથી ‘શ્રી પાંચ’ થયું) લગાડવું, અહીં સડુ કુશળ છે, પત્ર લખજો વગેરે વિવેકનાં વચનો, પ્રેમાનંદના મમયના ગુજરાતી સમાજમાં પ્રચલિત પત્રલખનની પદ્ધતિના મુચક છે પૌરાણિક વસ્તુના આખ્યાનોમાં પણ તે જ પદ્ધતિ અપનાવે છે.

૧. પ્રેમાનંદના ‘નળાખ્યાન’માં જવાવવામાં આવ્યું છે કે દમયંતીએ એક સગરયા આપી સુદેવ બ્રાહ્મણને નળની સોધમાં મોડ્યો હતો. મહાબાહુના મહેજ જુદી વાત છે દમયંતીએ જુની જુદી દિશાઓમાં બ્રાહ્મણો મોડ્યા હતા અને તેમને જોલના માટે જે પોરોડો આપ્યા હતા તે સમરયા-સ્વરૂપના ન હતા, પરંતુ સ્પષ્ટ અર્થવાળા હતા.

ઋગ્વેદને ત્યાં બાહુક નામના કોઈક અધ્યાયે આ પોરોડોના ઉત્તર આપ્યો અને માહિતી સુદેવ લાવતો નથી પરંતુ પર્ણદ નામનો મહાજુ હારે ૫. પત્રી દમયંતી સુદેવને પર્ણદ માથે સ્વયંવરનું નોતરું હઈને મોકલે છે.

‘નળાખ્યાન’માં બીમક ઋતુપથુને સ્વયંવરમાં આવવાનો પત્ર આ પ્રમાણે લખે છે :

સ્વસ્તિત્રી અયોધ્યાપુરી, ઋતુપથુ રાય પાવન.

વૈદર્ભથી લખિતંગ બીમક,.....

‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’માં પત્રનો આરંભ-‘સ્વસ્તિત્રી કૌતલપુર રથાને મહનકુંવર યજ્ઞવંત’-એ રીતે થાય છે.

‘અભિમન્યુઆખ્યાન’માં અભિમન્યુના લગ્ન પ્રસંગે મોસાળું લઈને આવવા માટે યુધિષ્ઠિર કૃષ્ણને પત્ર લખે છે, તેમાં ‘લખિતંગ’ પણ છે :

સ્વસ્તિ ત્રી દારિકાપતિ, લક્ષ્મણપૂરથી લલિતપતિ;

ત્રિકમ હો ત્રિભુવન ધણી, કૃપા છે તેવી રાખજો ધણી.

લખિતંગ પત્ર ધર્મ નરેશ,.....

(કંડુ ૨૨)

આ સામાજિક પત્રો ઉપરાંત, પ્રેમપત્રના લેખનની પદ્ધતિ પણ તેથી જુદી ન હતી એમ ‘નળાખ્યાન’માં દમયંતીએ નળને લખેલા પત્ર-ઉપરથી જણાય છે :

સ્વસ્તિ ત્રી નૈષદપુર ગામ, પુણ્યવંત પુણ્યસ્થોક નામ

છે કાલાવાલાની કંકોતરી, લખિતંગ દમયંતી કિકરી;

આંહાં આવી ગયા ખગપલ, કહે તે વારતા માનજો સલા..

મેં તમને સમરપ્ત્યુ ગાત્ર, આ સ્વયંવર તે નિમિત્ત માત્ર;

મીન-નીરની કરજો પ્રીત, મહારા સરપ્ત્યુ કરજો ચિત.

(કંડુ ૧૭)

‘દશમસ્કંધ’માં જોજનની વાનગીઓનાં નામો પણ દ્વાપર કે ત્રેતા યુગની વાનીઓનાં નહિ પણ પ્રેમાનંદના સમયનાં છે. ઋષિપત્નીઓ કૃષ્ણ અને ગોવાળિયાઓને જે અન્ન પીરસે છે તેમાં દૂધપાક, લા સાથે ખીચડી પણ છે; રોટલી, પૂરી, પૂડાં, ઢોકળા, વડાં તેમજ

ખીસાંનાં અથાણાંચટણી પણ છે, દાળભાત સાથે પાપડ અને પાપડી પણ કવિ બૂધ્યો નથી :

કો સ્નેહ પકવ લાવી પાવસાન્ન, નાનાવિધ ઉત્તમ પકવાન્ન
કોઈ પકવ ઉપ્પુ લાવી ખીચડી, મસ્તક લીધી જાગની તાંબડી;
તે નથી દાઝતી નેહે ભરી, કો લાવી પકવાની જાગરી
કો ભાતદાળ મોદિક પોળા, આપ્યા 'મહી શર્દરા ઘોળા;
ખૂરી, પૂડા, ઢોકળા, વડાં, કો લાવી કંદમૂળ પાનડાં.
કો કાઠા ખીસા લાવી ગોરડી, કો પત્ર શાખ લેઈ દોડી;
કો અકિંચન અળળા બાપડી, તે લેઈ આવી પાપડ પાપડી.

...
કો દુર્મળ જીભી રહી હરિને પાસ, તે લેઈ આવી છે માગી જાસ;
રહોડમાંથી કેમ શકે કહાડી, તે લેઈ આવી રેડતી ટહાડી.
(કડવું. ૭૦)

પ્રેમાનંદના સમયની આભડઝેટનો નિર્દેશ 'દશમસ્કંધ' અને 'ચંદ્રહાસઆખ્યાન'માંથી મળે છે. 'દશમસ્કંધ'માં ગોવાળિયાઓ ઋષિઓ પાસે અન્ન લેવા જાય છે ત્યારે આ ઋષિઓ જાણે અસહ્ય ગયા હોય તેમ કહે છે :

કો કહે : આહીરની પડી જાયા, કેમ દીજે હોમ ? ફરી નહાયા.
(કડવું. ૬૬)

'ચંદ્રહાસ આખ્યાન'માં ચાંડાચો ચંદ્રહાસની છેલ્લી આંગળી કાપી તેને છોડી મૂકવાનું વિચારે છે ત્યારે તે જાણે આંગળી કાપતા નથી પણ ચંદ્રહાસને આગેથી જરી આપી તેને આંગળી કાપવાનું કહે છે.

“અભાડાચે નહિ વેગળા, રહીને પાળા આપો;”

એવું કહીને કુંવરને, છુરિકા કરમાં આપી.

(કડવું. ૬)

‘દશમસ્કંધ’ ‘નળાખ્યાન’ ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’ વગેરેમાં શુકન અપશુકનના ખ્યાલો પણ પ્રેમાનંદના સમયના છે. મંત્ર જન દોરાધાગનો નિર્દેશ તો આગળ આવી ગયો છે.

‘કૃષ્ણના ગંગામાં માદળિયાં’ તરીકે અશોભએ સિંહનો મર્ખ સોને
‘મદીને બાંધ્યો છે—સોને મહ્યો સિંહનો નખ હેડે દાસનો રે (કડવું. ૭૬)
‘નગાખ્યાન’માં સ્વયંવરમાં આવેલા રાજાઓની જ્યોતિષ ઉપરની શ્રદ્ધાની
પણ આ સદર્ભમાં નોંધ લેવી ધટે.

‘મામેરું’માં વસ્ત્રઅલંકારની લગભગ પૂરી યાદી મળે છે. મુગટા,
પીતાંબર શેઠાં, રણિયાં, મગિયા, દોરિયાં, અસાવતી, વાટ, કડેગર,
સાળુ, છાયસ, પોટાળું, ઘાટ, છોટ, અમર, ધરચોળું, દરિયાઈ, ચંદ્રકળા,
મોરવી, તાસ, અનલસ, અંતર વગેરે સાડીઓની જુદી જુદી જાતોનો
ઉલ્લેખ પણ મળે છે. તો અડોટી (કાનનો ફાપ), ત્રોટી (લોળિયું),
ત્રમેધિયા (દામણી), શીશૂલ, ગળુબંધ, ચૂની, બેસરવાળી, ઝાંઝર,
કાંગી, કડકા, અણવટવિધુવા, કંકણ, ચૂડી, ધંટાળી (કંદોર), નવસર હાર
વગેરે આભૂષણો પણ તે જ સમયનાં છે. મૌરણિક આખ્યાનોમાં પણ
આ વસ્ત્રાભૂષણોનો ઉલ્લેખ આવે છે. સૌઆમ્યચિહ્નોમાં ગળામાં
ત્રિડિયાની માળા, કંક, કાળળ, ચૂડી મુખ્ય હતાં. ‘સુદામાચરિત’માં
સુદામાપત્ની કહે છે :

હું તો દિગ્ધિ સમુદ્રમાં ખૂડી, એવાતણમાં એક જ ચૂડી;

નહિ લક્ષારે દેવા કંક,.....

(કડવું ૨)

વહુઆરુને લાજ કાઢવાના રિવાજનો ઉલ્લેખ ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’
‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’ અને ‘ઓખાહરણ’માં મળે છે. ‘મામેરું’માં બેગી
ચણેલી નાગર સ્ત્રીઓનું વર્ણન કરતા કવિ કહે છે : ‘સમી રહી ઓઢે
ચીર, રાખુગટ વાળે છે.’ તો ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’માં વિપયા ચંદ્રહાસને
જોઈ આધું ઓઢે છે :

વિપયા મનમાં હરખે ઈ, આધું ઓઢી પીધુને નરખે રે.
‘ઓખાહરણ’માં કન્ય ને વિદાય આપતાં માતા કહે છે : “તસરા જેઠની
લાજ કાઢજે” અથવા “ઉગાડા કેશ ન મેલીએ.” તે પહેલાં કૃષ્ણ
અને પ્રદ્યુમ્નના ચિત્રો જોઈને ઓખા લાજ કહે છે.

કેટલાક સગપણસૂચક ચબ્દ પ્રયોગો અને અનેક ઉદ્દિપ્રયોગો ગુજરાતી વાતાવરણ ખડું કરવામાં ઉપકારક નીવડે છે 'નગાખ્યાન' નળ અને હસ વચ્ચે મિત્રાચારી થતાં એમ્વાર વાતચીત દરમ્યાન દુ ખનુ કારણ કહેતા નગ હસને કહે છે "પરણા કુંવારા ન જુઓ અમો ? કહી ધરમા લાભી દીઠા તમો ?" ત્યારે હસ કહે છે "મે જાણ્યુ લાભી પિયર વગાડ્યા હશે !" મિત્રની પત્નીને 'લાભી' કહેવાનો રિવાજ ગુજરાતી છે ગુજરાતમાં કેટલીકવાર લાડ લડાવતાં 'મૂઆ ની ગાળ દેનાય છે દમયતી હસને પમડવા મથે છે ત્યારે તેને ધડી-હકાવીને હસ પોતે જ પમડાઈ જાય છે ત્યારે દમયતી કહે છે 'મૂઆ ! હુ નો 'તી ઝાળખી અને તે પછી ગુજરાતી ટેવ પ્રમાણે પોતે તેને નહિ મારે એવી ધરપત આપતા 'જાપના સમ નહિ મારુ' એવા સોગદ પણ લે છે રથે જોડેના અશ્વો ઢળી પડતા જાણુ તેને ઉઠાડના અને હાકત 'ધણી મુઆ'ની ગાળ આપે છે એ પણ 'તાગે પાગતો મરે' જેની જ ગુજરાતી ગાળ છે એ જ રીતે 'રોમ્નુ સાન' 'ધધરણું દરવુ (મડવુ પડ) ! મ્હોં યે નથી સમાતી (કડવુ ૪૫) જેવા શબ્દપ્રયોગો લાક્ષણિક રીતે ગુજરાતી છે

'ઓખાહરણ'માં 'ઉતાવળે કેમ આંખા પાડે જો' (કડવુ ૬) 'આ લિયા દિમે છે કુલમ્હુના ઉપાસીછ (કડવુ ૧૨) 'ઘોડ ચડે તે પડે પૂંદી લણે નર તે જૂને (કડવુ ૨૨) અને દશમસ્કંધમાં વનુદેવ નાહે કરી મર નસે' (કડવુ ૧૭), 'નદછ રાખો જાધી મૂંડી રે (કડવુ ૩૦) વગેરે ઉદ્દિપ્રયોગો પણ ગુજરાતીતાના ઘોન છે જે 'કવરગાઈનુ મામેરુ'ના તો એકા કેટલાય ઉદ્દિપ્રયોગો છે સાથે સાથે એમાં મી કેટલીક ઉક્તિઓ તો પછીથી ગુજરાતી સમાજમાં ઉદ્દિપ્રયોગ તરીકે ચતુર્થી બની છે, દા ત 'જનુ ચણુ લાગી જગનગ (કડવુ ૩) 'ગોળ પિના મોગો સર માન પિના ચૂનો સંસર (૫૫) મહેતાની વરેલ અને ઉતારો એ ન ને પણ કદાચતડા બની ગયા છે

આમ પૌરાણિક કથાવસ્તુનાર્ગ અખ્યાનોમાં પણ પુરાણનું તે માન શરીર જ, એમાં પ્રાચર્યે તો ધડે છે પ્રેમાનંદમલીન ગુજરાત

વર્ણનકલા અને અલંકારો

[કથાવસ્તુને સ્ફુટ અને પુષ્ટ કરવા માટે, ભાવકવર્ગને વધુ મનોગમ થઈ શકે એ હેતુથી વર્ણનકલા આખ્યાનનું મહત્ત્વનું અંગ ગણાય છે. આખ્યાનસાહિત્યમાં પાત્ર અને સ્થળનાં વર્ણન લગભગ પરંપરાગત હોય છે. પ્રેમાનંદ પણ પરંપરાગત વર્ણનનાં ચોક્કાંમાંથી મુક્ત રહી શક્યો નથી. વનઉપવનનું વર્ણન કરતી વખતે કવિ વનની વનરપતિ, કૂલ, કૂલ વગેરેની વીગતવાર યાદી જ આપી દે છે. આ પ્રકારના વર્ણનને લીધે કથાપ્રવાહ પણ સ્થગિત થઈ જાય છે.]

‘નળાખ્યાન’માં બે વાર (કડવું ૬ અને ૩૭) વનવર્ણન આવે આવે છે, ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’માં પણ ઉપવનવર્ણન (કડવું ૧૩) આવે છે. પ્રેમાનંદ આ બંને સ્થળે વનની વનરપતિ સમૃદ્ધિ વર્ણવવા બેસી જાય છે. ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’માંનું વર્ણન જંગલનું નહિ પણ માળીની માવજત પામતું; કૂવા, વાવ, તળાવવાળું વિશાળ ઉપવનનું છે. આ વર્ણન કરતાં કરતાં પ્રેમાનંદ યાદ આપ્યાં. તે બધાં જ વૃક્ષો, ફળ, ફૂલના છોડની વિસ્તૃત યાદી જ આપી દે છે. ‘નળાખ્યાન’નાં વનવર્ણનો સાથે તેને ભારે સામ્ય છે.

આખ્યાનકારોનું આ એક સર્વસામાન્ય લક્ષણ ગણાયું છે. ભાલજી ‘કાદંજરી’માં વિંધ્યવનનું વર્ણન કરતાં આલીશોક વૃક્ષો અને પુષ્પો ગણાવી જાય છે. ‘ગુકદેવાખ્યાન’માં વસ્તો પણ આલીશોક વૃક્ષોની યાદી આપે છે; રાજ્યંદ્રહાસ પણ તેના ‘ચંદ્રહાસ આખ્યાન’માં તેંતાલીશ વૃક્ષો અને પુષ્પો ગણાવી જાય છે. કેવળ વનવર્ણનના વિષયમાં નહિ પરંતુ જ્યાં વર્ણનની તક મળી ત્યાં સર્વત્ર—સભા, જમણ, વસ્ત્રાલંકારોનાં વર્ણનમાં પણ યાદ આવતી બધી વસ્તુઓ કાઢપણ પ્રકારના વિવેક વિના આખ્યાનકારો ગણાવી જતા હોય છે. વર્ણનમાં વસ્તુઓના ક્રમમાં એક માત્ર વર્ણુસંગાઈ સધાય એ જ ખ્યાલ રહેતો.

‘નળાપ્ધ્યાન’ના વનવર્ણન વિશે શ્રી મુનશી વગેરેની ચર્ચા નોંધાય છે. શ્રી મુનશીએ નોંધ્યું છે “આ પ્રવચનપ્રવાહના જોશમાં એ સમયના સાહિત્યનું એક મોટામાં મોટું દ્વંદ્વ ‘દંદાઈ’ થયું છે એ સમયમાં વર્ણન એટલે લક્ષ્મણની સવિસ્તર યાદી—નહીં તો ઉપમાવલિની પંપરા. એકસ અને વીંગતવાર યાદીઓ વાચનારની દૃષ્ટિમાં ગુગળાવે છે; અને ચિત્ર જોયું થતું જોવાની ઇચ્છાને કચડી નાખે છે નળાપ્ધ્યાનમાં વનનું વર્ણન લગભગ જંગન ખાતાની ટીપ છે !”

૨૧ ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ આપેલ જ અભિપ્રાય આપ્યો છે : “ એમ દેગ અને કાચી અગાધિન નામાવલિ જ માત્ર જોવામાં આવે છે વનસ્પતિશાસ્ત્રના અથગા આપવામાં આવે એમ વનસ્પતિનાં નામ ગણાવવા એ જ વનવર્ણન. પણ આમાં કવિનો દોષ નથી તે કાળે પ્રથા જ એવી હતી કે વન, સમા, દરબાર જમણું વગેરે ખાગતોમાં એક જ તરેહના પ્રથમથી નિર્મિત વર્ણનો જના જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં મૂકી દેના જમણુની વાન આવી કે મોટા શહેરના બધા દંદાઈઓની દુકાનો ખાળતા પણ ન જડે એવા બધાં પકવાનોનો હુંડો જ ગણાવી

શ્રી. મુનશીના મત-૫ સાથે અસંમત થતા આચાર્ય શ્રી આનંદશંકર ધ્રુવે કહ્યું કે “ સળગ કાચોમાં એવી પ્રથા સર્વ દેશમાં જોવામાં આવશે. એસર, રપેન્સર વગેરેની કવિતામાં આવું વર્ણન દેરદેર જણાશે વનનું વર્ણન કરવાનો અહીં ઉદ્દેશ એ હતો કે જંગલ બિહામણું છે તે દર્શાવવું એટલે મળે અન્યસ્થા અને અનિયમિતપણું ચીતરવું પડે ત્યાં આગળ વર્ડ્ઝર્પની પેડે પદ્ધતિસર અને સૂત્રાનુસાર કે આત્મવક્ત્રી વર્ણન કરનામાં આવે, તો તે નકામું, નિર્થક અને નીરસ થઈ પડે અને ધારેલી અસર બિહામણાપણાની ઉપખની ન શકાય ”

‘નળાપ્ધ્યાન’માં વનની લયનમ્તા બતાવવાનો હેતુ છે એવી આ આનંદશંકરની દલીલ સીકાગીએ તો પણ ‘ચન્દ્રહાસ આપ્ધ્યાન’નું ઉપવનવર્ણન પણ તેથી લિન્ન નથી, ત્યાં લયનકતા બતાવવાનો હેતુ

નથી. ખીજું ખીખાંઢાળ વર્ણનનું દ્વાણ વનવર્ણન ઉપરાંત અન્ય વર્ણનો પ્રત્યે પણ તેવાં મળે છે, એ જોતાં શ્રી મુનશીનું મતન્ય તથ્યયુક્ત જણાય છે.

[પરંપરામાંથી બહાર નીકળવાની તક મળનાં પ્રેમાનંદ લાઘવયુક્ત અને તાદસ્ય પ્રકૃતિ વર્ણન કરી શકે છે એનાં ઉદાહરણો 'દશમસ્કંધ'માં મળે છે. વસુદેવ કૃષ્ણને ગોકુળ મૂકવા જાય છે, ત્યારે કવિ એક બે પંક્તિઓમાં જ વર્ણન અને ચમુનાના પ્રવાહનું વર્ણન આખી સ્વકીય વર્ણનકલાનો પરિચય આપે છે :

મંદ મંદ વરસે મેંવયો જેમ, દીનાંનાથ લીંજે નહીં;
પાવસ ગાજે મંદ ધોરે, વીજળી ચમકા કરે.

...
જાનુસુલા વેહે ધોર શબ્દે, લિલપ તટ અટક્યાં નીર;
ભ્રમર વમળ તરંગે લહેરી, ફેણુ શુદ્ધશુદ્ધ અતિ ધણી.

કૃષ્ણે ઇન્દ્રનો દર બંધ કરી ગોવર્ધનની પૂજા કરાવી એથી રોએ બરાયેલા ઇન્દ્રે ગોકુળ ઉપર બારે મેઘ વરસાવ્યા તેનું વર્ણન પણ કવિની વર્ણન છટાનો સારો ખ્યાલ આપી જાય છે :

અંધકાર થયો ગોકુળમાં, ધન ગાજે ગગન.
તિમિર આગળ કાંઈ ન સહે, રવિ જ્યોત અંધે બાંધી;
કારણ જાડે માય કડાકા, પ્રગળ વાસુની આંધી.
લવણુકા નરનારી નાહાસે, લવન આપણા ભૂસે;
ગિરિશંક શિલા બહુ વરસે, જાડે વૃક્ષ સમૂળે ..

...
છાજ છાપરાં જાડી ગયાં, રહ્યાં ભોમ ધારણ,
ચમક અમક વીજળી ચમકે, ચમકે નહાનાં બાળ;

...
વાહુડુ માસે સુરભિ નાહાસે, ઓખાંગનાં નાહાસે સાંડ;

કડકડાટ શબ્દ થાય આકાશે, શું ભાંગશે જ્ઞાતીડ !

(કડવું ૭૪)

ગગન ઘટા ધન ધોર તણી, ધુમે પવને ધેધુ ગામ રે,

...

...

...

...

અવળા સવળા દોડે આલવાં, વરસે મેઢુલો મૂસળધાર રે;

જાણે જુહવા શુ વાસુકીની, ચાપ વિઘુત તણા ચમકારા રે

(કડવું ૭૫)

ગિરિશુ ગ ગરી ગરી પડે, માટોમાહે શિવા આથડે

કાષ્ટ કદર્મ કાટા ઘણા, અકળાયે મરણમા નહીં મણા;

ગજશુકાગરે જળધાર, વાદ પદી વરસે વન ખાર.

ઊડે આધીના ગોટે ગોટ, વરસે સરવડા ~ ગટ,

કોંડિકામાંના 'ચંદ્રહાસ'ના વર્ણનમાંના ઉપમાન ઉપમેયથી જુદાં નથી. અલગત 'વેવ.બાણે હેમની' એ વર્ણનમાં કાવની કલ્પનાની ચમત્કૃતિઃ જરૂર દેખાય છે.

આકારો અબ્ર અળગું થાયે, ચંદ્રગિજ દીસે જેવું;
ત્યમ પિછોડી પરી કાઢે, મુખ કુલિદ કુંવરનું તેવું.
સુવદન અબુજ ઉપર ભૂકુડી, ભ્રમર કરે મુંગર;
શકે શશિગિજ પૂંઠે તારા, એવો શાભે છે મોતી હાર.
શુક્રચંચાં અતિ ઉત્તમ, બાણે અધરગિજ અલંકૃત;
શશિ સવિતા શ્રવણે કુંડળ, દાદમ કળી શું દંત.
કપોત કંઠે, કરે કુજરના સરખા, હથેળી અંબુજ વર્ણુ;

... ..
વિશાળ રૂદે ને હાર હેમનો, કાંટ કેસરીના સરખી.

ખીનાંદાળ વર્ણન કરતાં પ્રેમાનંદને એ ખ્યાલ પણ ન રહ્યો કે તે ઊંધના ચંદ્રહાસનું વર્ણન કરી રહ્યો છે અને તેણે 'દાદમ કળી શું દંત'

૧. ચંદ્રહાસના આ વર્ણન સાથે નાકરે કરેલું આખાનું વર્ણન પણ સરખાવવા જેવું છે.

તેણું વદન પૂનમ ચંદ્ર સરખું, નેન નિર્મળ ભણું;
નાસિકા શૂક્રચંચ સરખી, દર્શન બીજ પ્રમાણ.
તેના અધર અતિ આપે રાતઃ, કપોત શ્રીવ જેહ;
ભુજકંઠ ગજસૂઠ સરખા, કુચ બીજેસ તેહ.

... ..

તેના ચરણ બાણે પડાની, કેસરી કદીનો લંક.

પૃ. કા. દો.ની પ્રેમાનંદરચિત 'ઓખાહરણ'ની વાચનામાં પણ આ જ પંક્તિઓ છે અને એનો હલ્લેખ કરીને ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા દીકા કરે છે : 'પ્રેમાનંદે એના 'ઓખાહરણ'માં તરતની જન્મેલી ઓખાનું વર્ણન ચૌવનધાસા ઓખાના જેવું કર્યું છે.' અહીં સ્પષ્ટ થાય કે આ ઓખા 'જન્મી' નથી. પાવંતીએ પોતાના અંગડો મેલ ઉતારી 'ધડી' હતી.

કડકડાટ શબ્દ યામ આકાશે, શું લાંગરે અહીં !
(કડકું ૭૪)

ગગન ઘટા ધન ધોર તણી, ધુમે પવને ધેધુ ગામ રે;

...
...
...
...
અવળાં સવળાં દોડે આલસાં, વરસે મેલુલો મૂસળધાર રે;
નણે છૂલ્લા શું વાસુકીની, યામ વિઘુત તણા ચમકારા રે.
(કડકું ૭૫)

...
...
...
...
ગિરિશૃંગ ગરી ગરી પડે, માહોમાંહે શિલા આથડે.
કાષ્ટ કદમ્બ કાટાં ઘણા, અકળાયે મરણમાં નહીં મથા;
ગજશુંડાકારે જળધાર, વાદ પદી વરસે વન ખાર.
ઊડે આધીના ગોટે ગોટ, વરમે સરવડાં દોટે દોટ;
આહમે દધિ ગોકુળમાં હશે, સમુદ્ર સાતે કાક્ષા યાશે.
(કડકું ૭૬)

પૌરાણિક કથાવસ્તુનાં નાયક નાયિકા સામાન્ય રીતે સર્વાંગ સુંદર આકેષ્યવા જોઈએ એવો શિરસ્તો થઈ ગયો હતો. પાત્ર સ્ત્રી હોય કે પુરુષ, તેની નાસિકા પોપટ જેવી, હાથ હાથીની સુંઢ જેવા, દાંત દાડમની કળી જેવા, હોઠ પરવાળાં અથવા પક્ષવનિમ જેવા સ્ત્રીવા કપોત અથવા કંજી (શંખ) જેવી કટિ કેશરીના જેવી, જાંઘ કેળ જેવી, ચરણ કમળ જેવા એ રીતે ખીનાંદાળ વર્ણન થતું. વક્ષપ્રદેશ સિવાય નાયક અને નાયિકાનાં વર્ણનો સરખાં લાગતા પ્રેમાનંદે નળાખ્યાનમાં કરેલું 'યંતીનું' વર્ણન અને 'ચંદ્રહાસ આખ્યાન'માં કરેલું 'ચંદ્રકાસનું' વર્ણન સરખાવતાં આ મુદ્દો રજૂ કર્યો. પ્રેમાનંદે દમયંતીનું વર્ણન બે વાર (કડકું ૪ અને ૨૭) કર્યું છે. પહેલા વર્ણનમાં તેણે વ્યતિરેક અલંકારનો અને બીજા વર્ણનમાં રૂપક અને ઉત્પ્રેક્ષા અલંકારનો આશરો લીધો છે. એ વર્ણનોમાં જે ઉપમાન ઉપમેય છે તે નીચેની

કેંડિકામાંના 'ચંદ્રહાસ'ના વણનમાંના ઉપમાન ઉપમેયથી જુદાં નથી. અલગત 'વેવ-જાણે હેમની' એ વણનમાં કાવતી કલ્પનાની અમલકૃતિ જરૂર દેખાય છે.

આકાશે અથ અળગું થાયે, ચંદ્રગિજ દીસે જેવું;
તમ પિંડોડી પરી કાઢે, મુખ કુચિંદ કુંવરનું તેવું.
સુવદન અંબુજ ઉપર ભૂકુડી, ભર કરે ગુંગાર;
શો શશિગિજ પૂંડે તારા, એવો શોભે છે મોતી હાર.
શુકચંચા અતિ ઉત્તમ, જાણે અધરગિજ અસંકૃત;
શશિ સવિતા શ્રવણે કુંડળ, દાઢમ કળી શું દંત.
કપોત કંઠે, કર કુજરના સરખા, હથેળી અંબુજ વણું;

... ..
વિશાળ રૂંદે ને હાર હેમનો, કાંટ કેસરીના સરખી

ખીમાંદાળ વણુંન દરતાં પ્રેમાનંદને એ ખ્યાલ પણ ન રહ્યો કે તે જોધના ચંદ્રહાસનું વણુંન કરી રહ્યો છે અને તેણે 'દાઢમ કળી શું દંત'

૧. ચંદ્રહાસના આ વણુંન સાથે નાકરે કરેલું આખાનું વણુંન પણ સરખાવવા જેવું છે.

તેનું વદન પૂનમ ચંદ્ર સરખું, નેન નિર્મળ જણ;
નાસિકા શુકચંચ સરખી, ફર્શન બીજ પ્રમાણ.
તેના અધર અતિ ઓપે રાતા, કપોત શ્રીવ જેવું;
ભુજદંડ મજસૂંડ સરખા, કુચ ખીલેશ તેડ.

... ..

તેના ચરણ જાણે પદાની, કેસરી દીને લાંક.

જી. કા. દો.ની પ્રેમાનંદરચિત 'ઓખાહરણ'ની વાચનામાં પણ આ જ પંક્તિઓ છે અને એનો ઉલ્લેખ કરીને ડૉ. ચંદ્રકાન્ત મહેતા દીકા કરે છે : 'પ્રેમાનંદે એના 'ઓખાહરણ'માં તરતની જન્મેલી ઓખાનું વણુંન ચીવનપ્રાપ્ત ઓખાના જેવું હતું' છે.' આહીં સ્પષ્ટ થાય કે આ ઓખા 'જન્મી' નથી. પાવેતીએ પોતાના અંગે મેલ હતારી 'ધર્મ' હતી.

પણ વર્ણવ્યા 'નગાખ્યાન'માં સ્વયંવર મહાપર્વમાં પ્રવેશના નળનું ચિત્રન કરતાં પણ એ જ ઉપમાત ઉપમેય દર્શકાચમ રાખે છે.

પ્રેમાનંદની સ્ત્રી પુરુષો જનને એ જ સરખા આશૂરો પહેરતાં હોય તેમ લાગે કે વળી અમુ- એ અમ ઉપર પહેરવા માટે અનેક પ્રયત્નના આશૂરો હોય ત્યારે પ્રેમાનંદની સ્ત્રીઓ તે જ ન જ આશૂરો એવી સારે પહેરતી હોય તેમ ત્યાંજ જણાય છે જો કે વર્ણન-નાનો આ દોર મમત્ર આખ્યાનયુગો છે. પ્રેમાનંદ જેવા પ્રતિભાશાળી દર્શક પણ એમાંથી મુક્ત થઈ શકે નહિ એટલે તેના દોષપક્ષે જી સમય આમ જના જ્યાં વર્ણન માટે પ્રાર્થ પરપરા ન હોય ત્યાં મિત્રી આગળ વર્ણનવાને વિનમ્રાનો અરમાશ મળ્યો છે, તેમાં તે પુરુષાભીષેને આ ઠી જાય છે 'નગાખ્યાન'માં દમયતીને મેળવવા ઉમ્મ રાગ્યોનું અને તેમના વર્ણનન, બાકુનું તેમજ તેને જોડેના દારડા મોગનું વર્ણન 'દશમસ્કન્ધ'માં નોર્ણ તાણતી પુનઃ પમ્ડવા તેની પાછળ દોડતી જરોફાનું અને વાછળાં ચારવા જવા તૈયાર થયેના બાગમ્ કુબનું વર્ણન, 'ઓખાહરણ'માં સ્વપ્નમગ થના પ્હાવગી બની પ્રિયો શોધતી ઓખાની નિરહાવસ્થાનું અને કે પમ્ડાયના અનિરુદ્ધતા છેતપણું વર્ણન, 'સરનાઈનું મામેરું'માં નરસિંહની વહેલનું અને તેને આપેના ઉનારાનું, ભેગા થયેના નાગર સમુદાયનું અને તેમાં જ નાગગિમ્ઓના પહેરવેગ, આશૂરો, હાનજાન અને દોડનું, દામોદર દોશી અને કમળા ગેડાણીનું વર્ણન, 'ચન્દ્રદામ આખ્યાન'માં નિર્યા અને તેની સખીઓ ઠી જનદીનું તેમ જ 'ચચળ નયણે જોતી', બગ જેમ ડગ ભરતી નિાષનું અતિસા વર્ણન, 'રુદ્રામા ચરિત'માં સુદામાનું અને તેના દરિદ્ર શૃંગસનારનું વર્ણન પ્રેમાનંદની વૈવિધ્યપૂર્ણ અને ચિનાત્મક વર્ણનશક્તિના ઉદરણો છે.

પ્રેમાનંદની વર્ણનકનનું મુખ્ય લક્ષણ તે તાદશતા આ તાદશતા તે મુખ્યત્વે કરીને સ્વભાસાક્ષિ અનંદાર દ્વારા સાધે છે હાંમાં જેમ દાનિનાસની, પરિસંખ્યા ગાયત્રી તેમ સ્વભાવોક્તિ પ્રેમાનંદની એમ કહી

શકાય. સ્વભાવોક્તિ અલંકારનાં કેટલાંક ઉદાહરણો આ વાતની પ્રતીતિ કરાવશે.

‘દશમઞ્ઞ’માં વસોણું તાણતી જયોદાનું વર્ણન :

જયોદાણએ દોહી છે ગાય રે, રેશું. ગોરસ ગોળી, મંદ્ય રે;
સાથે કામ કરે નવ ભુવે રે, ઊઠળવા દૂધ મહેદ્યું સુહુડે રે.
શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્ર વખાણે રે, જયોદા. વસોણું તાણે રે;
રખે રોતા સ્યામળજાન રે, વસોણું રાખી દે ધરનાં દાન રે.
ચાલે પ્રસવેદની શ્રેણી રે, છૂટા કેશની લટકે વેણી રે;
નય મોતી અંધર પર ઢળકે રે, વસોવના ચૂડી કંકણ ખળકે રે.
ઝીણી ધાબળી પલવટ વાળી રે, ઝોહેવે જગ્યા વનમાળી રે;
અધવય મૂક્યું દધિ મચન રે, પુત્રને કરાવ્યું પયપાન રે.

(કડવું ૩૫)

‘નળાખ્યાન’માં રાજાઓ અને તેમનાં વર્ણનનું વર્ણન :

શરીર ક્ષુદ્ર કાઠનાં ખોડ, તેહેને દમયંતી વર્ધાના કોડ;
ખાળક, જોગન ને વૃદ્ધા તેહેને દમયંતી વર્ધાની શ્રદ્ધા.
કો તો મોટા કુળના કુંવર, કો કહે આલ અમારું ધગ;
આશા અલિમાને ભયાં નરે, વાંકા મુગટ ને મૂઝ્યા પર.
ધરડા થયા નહાના વર, વતાં કરાવનાં ભાગ્યાં છર;
તનમન કન્યાને અર્પણ, આગળથી ટાળે નહિ દર્પણ.
કેટલા કરે તિલકની રેખ, કેટલા કરે માંહોમાંહિ દેખ;
કેટલા કરે માંહોમાંહાં પૂછાપૂછ, ‘હું કેવો છું’ મરડે મૂછ.
જેહેના મુખ માહાં નહીં દંત, તેહેને પરણવાનું ચંત;
કેવળ વૃદ્ધ ને ડ્રાયાં મળિયાં, તે બેઠા દૂંપાવી પળિયાં.
જેશીની પ્રણિપત્ય કરી, દેખાડે હાથ ને જનમોતરી.
જો દમયંતી મુને પરણે, તો જેશી લાગું તાહારે ચરણે.
જેહેનાં બેસી ગયાં ગલસ્થલ, મુખમાં રાખ્યાં જળ્યે ફોફળ;
એમ ઊંચાં કરીને ગણેહાં, ઘેલા જુએ કાચમાં મોહાં.

(કડવું ૨૪૬)

બાહુકે જોડેલાં ટારડાં ધોડાંનું વર્ણન :

કાને લૂલા, ચરણે રાંટા, બગાઈ બહુ ગણગણે;
અરિય નિસર્ખાં, ત્વચા ગાઢી, લપાનક હણહણે,
આરે ન હોયે ચાલવાના, આગળ નીચા પૂંઠે ઊંચા;
ખૂધા ને ખોડલખાં, જે કરડકણા, જે ભુચા.

...
હાંકે ને હાંકે પાછા પાછા, જૂંસરાં દાઢી નાખે;
તાણી કોડે ધર ભણી, ઊભા રહે વણુરાખ્યે.
પૂઠક ઉપર પડે પરાણાં, કરડવા પાછા ફરે;
પહોળે પગે રહે ઊભા, વારવાર મળમૂલ કરે.

(કડવું ૫૩)

ન.સિંહની વહેલના વર્ણનની ચિત્રાત્મકતા પણ નોંધવા જેવી છે.

જૂની વડેય ને ધૂસરી વાંટી, સંગી ચડામાં ભાંગી છ;
કોના તળાયા ને કોની ખીંજણીઓ, બગદ આપ્યા બે ભાગી છ.

...
બળકીડ બળદો ચું હાંકે, ઠેને વૈશ્યવ સાથે છ;
સોર પડે ને દાગ ચડાવે, “જય જય વૈકુંઠનાથછ.”
એક બગદ ગાળયો થઈ બેમે, આખમે તાણી જાય છ;
પજાને પુંછ ગ્રી ઉદાડે, કૌતુક કોટી ચાપ છ.
સાલે સાલ જૂનવા દીમે, વહેય થાય વક છ;
સાંગીને બહુ રખદજ ગઠે, ચૂચવે છે બહુ ચક છ;
ચડે બેસે ને વળા જતરે, લે રામકૃષ્ણનું નામ છ.

(કડવું ૪)

હેલ અનિરુદ્ધ, શેઠ દામોદર દોશી, અને દરિદ્ર મુદામો એમ ત્રણ
લિન્ન લિન્ન વ્યક્તિઓની રેખાઓ પણ સ્વભાવોક્તિ દ્વારા કવિ સરસ
રીતે કવિ ઉપસાવે છે.

પ્રેમાનંદ બીજા અલંકારો પણ કાર્યસાધક રીતે પ્રયોજે છે.

વ્યતિરેક :

‘નળાખ્યાન’માં દમયંતીના સૌંદર્યનું વર્ણન કરતાં પ્રેમાનંદ વ્યતિરેક અલંકાર કુશળતાથી યોજ્યો છે :

દમયંતીનો ચોટલો, દેખીને અતિ સોહાગ;
અભિમાન મૂકી લાજ આણી, પાતાળ પેઠા નાગ.
ભીમક સુતાનું વદન સુધારક, દેખી નહિ સોહાય;
જોઈ જોઈ અંદમા ક્ષીણ પામે, ન અબ્ર પૂંઠે સંતાપ.

દમયંતીના અધર દેખી, પેટ વાદ્યું પરનાળી;
કામિનીનો કંઠ સાંભળી, કાઢિલા ચર્ષ કાળી.
રસના વાણી સાંભળી, સરસ્વતીને આવ્યો વૈરાગ;
કુમારિકા પોતે રહી, સંસાર કીનો ત્યાગ.
હંત દેખી દાડમ ફાટ્યું, ગ્રીવાથી કપોત સંતાડે મોહોને.

દમયંતીનું કુચમંડલ દેખીને, હાથું કુંજર કુળ;
હસ્તકમળથી કમળ હાથું, તેને જળમાં કીડું ધર;
અમળાના ઉદર દેખીને, સુકારો છે સરોવર

દમયંતીની જંઘા દેખી, કેળ ચર્ષ કાગવાંઝ રે

(કડવું ૪)

ઉપરની પંક્તિઓમાં કેટલીક પંક્તિઓ પ્રતીપ અલંકારની પણ ગણી શકાય હંસ દમયંતી સમક્ષ નળનું વર્ણન કરે છે તે પંક્તિઓ—
‘જુગ્મ રવિમુત રૂપ આગળ’ વગેરે—પણ વ્યતિરેકની છે.

ઉત્પ્રેક્ષા :

‘નળાખ્યાન’માં નવમા કડવામાંનું દમયંતીના સૌંદર્યનું વર્ણન મહદઅંશે ઉત્પ્રેક્ષાયુક્ત છે :

વેલ જાણે હેમની, અવેવકૂચે ફૂલી;
 સામાસાગી હવી ગોલા, વ્યોમ બોમે મોમ;
 ધંદુમા ખિંદુ બિરાજે, જાણે ગરુડગણ બોમ.
 કામિનીનો ધમ્મિન લહેકે, ફણા ગોલાની રહે,
 શકે દશધર વામે લેવાને, અજો અંપક વરે

‘ઓખાદરણ’મા બાણાસુરના હજાર હાથ વિને :

સહસ્ર બુદ્ધ પામે અણુજ, ફાટ્યા સગેવર સમાન;
 જાણે જુગ્મ વડા ડાળ ફૂટી, હસ્ત એમ રાખનારા
 પોતે પોતી અગમગે, જાણે શેષ નાગની ફણા

(કડવું ૨૦)

‘કુવરગાર્હનું’ મામેરું ‘મા કમળા શેઠાણીનું’ વર્ણન .

પ્રભુ પૂઠે કમળા રાણી રે, સલા મોહી નેપ શેઠાણી રે.
 ગાયા નાગરીઓના અભિમાન રે, જાણે ગંગા શશિવર ભાણુ રે;

(કડવું ૧૩)

જાણે જીમ કાળી નાગની, એહેવો ખડ્ગ કલાજો બહાર.

(દશમસ્કંધ : કડવું ૪)

શશિવદન શુ શશિ ઉધો, દેવકી જાયે વારણે.

હિમમુનાને હર લેઈ નાંઠા, ગયા યુદ્ધ માંલ;'
સહસ્ર આંખો ધન્દ્રે કરી કરવા નારીની રક્ષાય.
સિદ્ધિયુદ્ધને ધીરે નહિ, રાખે ગણપતિ અહોનિશ પાસ;
ઋષિપત્નીને ઋષિ લેઈ નાંઠા, જઈ રહ્યા વનવાસ.
પાતાળમાં લઈ પદ્મિનીને, વસ્યો અરુણ રાય;
સ્વાહાને સાચવવા અગ્નિએ, ધરી અડતાલીશ કાય.
અદ્ર સૂરજ નાસતા ફરે, રખે ઠરતી નારી;
નારદ ઋષિ આગળથી ચેત્યા, પોતે રહ્યા બ્રહ્મચારી.

(કડવું ૧૨)

‘દશમસ્કંધ’માં દેવકી સાથે પશુ અને વૃક્ષોને પણ કવિ રડતાં બતાવે છે એ પણ અતિશયોકિતનું ઉદાહરણ છે :

દેવકી રાતાં હો, રાઈ પ્રભ ગામની;
રાયાં વૃદ્ધ જોમન હો, રૂએ બાળક બાકુવાં.
રાયાં હય હરતી હો, રાયાં નમ્ર આકુવાં;
ગગને રાયા દેવતા હો,.....

(કડવું ૫)

વિનાશ્ચિત્ત :

‘આખાહરણ’માં આખાના ઉદ્દગારો :

કાકી વિના જેવાં લોચનીઆં, દીપક વિના મંદિર જેવું છ;
મુણ સખી શિર કંથ વિના, મારું જોગનીહિં જથ તેવું છ.

...

...

...

...

જળ વિના જેમ માન સરોવર, ચંદ્ર વિના નિશ જેવી છ;
પિયુ વિના જોથન મયું રે, હું ચાલાગણી તેવી છ.

...

...

...

...

જળ વિના જેમ વેણડી રે, લવણ વિના જેમ અન્ન છ;
ભરથાર વિના ભામિની રે, દોહિલે નાખી દિન છ.

૧૧. . .

(કડવું ૫)

વેલ જાણે હે મની, અવેવકૂલે ફૂલી;
 સામાસામી હવી ગોલા, વ્યોમ બોમે મોમ;
 ધંદુમાં બિંદુ બિરાજે, જાણે બિહુગણ બોમ.
 કામિનીનો ધમ્મિવ લહેકે, કણા શ્રોતાવી રમે;
 શકે ધરાધર વામે લેવાને, અજો અંપક ધમે

‘ઓખાહરણ’માં બાણાસુરના હાથ નિમે :

સહસ્ર ભુજ પામે અભુજ, કામ્યા સગેવર સમાન;
 જાણે જુગમ વઠી કાળ ફૂટી, હત્ત એમ રાગનથા.
 પોતે પોતી અગમમે, જાણે શેષ નાગની કણા

(કડવું ૨૦)

‘કુંવરબાઈનું’ મામેરું’માં કમળા શેકાણીનું વર્ણન :

પ્રભુ પૂંઠે કમળા રાણી જે, સલા મોહી જોઈ શેકાણી જે.
 બન્યા નાગરીઓના અભિમાન જે, જાણે જગા શશિવર લાણ રે;

(કડવું ૧૩)

જાણે જીવ કાળી નાગની, એહેવો ખડ્ગ કહાઓ બહાર.

(દશમસ્કંધ : કડવું ૪)

શગિવદન શુ શશિ ઉઘો, દેવકી જાયે વારણે.

(એજન કડવું ૬)

જિહ્વા જાણે સર્પણી રે, મુખ ગુફાનું દાર;

કુચ સિખર ગિરિતણા, ઉપર રમે નંદકુમાર.

(એજન : કડવું ૨૩)

અતિશયોક્તિ :

નળનુ રૂપ જોઈ દેવાને પણ પોતાની પત્નીઓ વિશે ચિંતા
 થઈ એ નિરૂપણ :

લક્ષ્મીનું મન ચંચળ જાણી, વિષ્ણુ મન વિમાસે;

પ્રેમદાને લઈ પાણીમાં પેઠાં, જોડા શયને વાંસે.

પ્રાંત :

જેમ બંલિયારિણીને નવનર્તી, પુરુષ વદનલે પ્રાણુઃ
ગોપિના ગુચ્છ નવનવા, વદનલ લક્ષ્મીને નિર્વાણુ.

(દશમસ્કંધ : કડવું : ૪૬)

જેમ ગુપ્ત ખડગ કાશ મેધે, ભરમે હાંક્યો દુનારા;

જેમ અબ્રમાં આદિત્ય ધેર્યો, ગુપ્ત રૂપ કીધું અવિનાશ.

(દશમસ્કંધ : કડવું : ૨૨)

પદ :

દશમસ્કંધમાં કવિએ સંસારને 'હિંડોળા'નું રૂપક આપ્યું છે :

સંસાર હિંડોળા બાંધ્યો રે બ્રહ્મે, કાંઈ કર્મે હીચે કાટિ જીવડા રે.

(દશમસ્કંધ : કડવું : ૨૫)

રિપુ ગજના જુથમાં રે અનિરુદ્ધ લધુ કેસરી;

બાણામુરને ગું દરે, ભોગળ લીધી રોગટ.

વેરી વાપસ કાટિ મળ્યા, ક્રમ જીવશે પોપટ.

(ઓખાહરણ : કરવું : ૨૦)

વ્યાજસ્તુતિ : કોટિકને નગ અમિની જ્વાળામાંથી ખચાવે છે અને કોટિક તેને દંશ રે છે તેથી નગ ભયંકર દદરપો થઈ જાય છે ત્યારે તે કોટિકને કહે છે :

નગ કહે : ધન્ય કદુકમાર, ધણો રૂડો ક્યો ઉપકાર;

તુને મેં આપ્યું પ્રાણુજન, તેં હું ને કીધો સાચી સમાન

નરસિંહ ઉના ગામ પહોંચે છે ત્યારે લોકો મરડમાં બોલે છે :

કાડ પહોંસા કુંવરવહુના, માંમેરું છે મોક્ષ;

રોક માંમેરું મહેતો લાવ્યા, જુવો વૈજયંતી વિસાત રે;

અથવા

માહોમાંહે કહે નાગરી, મહેતો દોઢે દીકા હરી;

‘કુંવરગાર્ધનું’ મામેરું’ માં કુંવરગાર્ધના ઉદ્દગારે :

લવણ જેવું ફિક્કડું અજ, ભાવ વિના જેવું ભોજન;
કીકી વિના જેવું લોચન, મા વિના તેવું બાપનું મન.
ધડો ફૂટે રઝગે દીકરી, માત વિના એી દીકરી;
ગોળ વિના મોળો કંસાર, માત વિના મૂનો સંસાર.

(કડવું ૫)

વિધમ :

તમને જ્ઞતિ બાળકી પડે, કેમ ધાત હશે આ દન્યા વડે;
મશક કેમ મોપને સમુદ્ર, કેમ મનુષ્ય જુદે હારે મહારુદ્ર.
શુ આગિયાથી ઝંબાને લાણુ, શાર્દૂલને કેમ હણી શ્યાન;
મૃગનો દેલો મેરુ કેમ પડે, તમને મૃત્યુ કેમ હોય દન્યા વડે—

(દશમસ્કંધ)

વિરોધ :

માહરો નાથ વિશ્વંભર કહાવે, બૂખ્યો ચર્ધને પયોધર ધાવે.

(દશમસ્કંધ : કડવું ૧૩)

ખોડંગતો વિશ્વનાથ ચોટે ચાત્રતો રે.

(દશમસ્કંધ : કડવું ૩૬)

સાર :

કાજ પેં કઠિણ છે, તે પેં કઠિણ છે લોહકું;
વજ્ર સુવ્ય છે કાગજ મહારું, લોકને શું દેખાકું મોહકું રે.

(દશમસ્કંધ : કડવું ૫૬)

અપહ્નુતિ :

નાગી તારી નાસિકાનો મોર, ના’ય બૂકણુ, ચિતનો ચોર.

(ઓખાહરણ : કડવું ૩૭)

દેખાંત :

(જેમ બલિચારિણીને નવનવાં, પુરુષ વદનલ પ્રાણ;
ગોપિના ગુણ નવનના, વદનલ ભજાને નિર્વાણ
(દશમસ્કંધ - કંઠનું : ૪૬)

જેમ ગુપ્ત ખડગ કાશ મધે, ભરમે કાંકરો દુનાશ;
જેમ અભમા આદિત્ય ધેરો, ગુપ્ત રૂપ કીધું અવિનાશ.
(દશમસ્કંધ : કંઠનું ૨૨)

રૂપક :

દશમસ્કંધમા કવિએ સંસારને 'હિંડોળા'નું રૂપક આપ્યું છે :
સંસાર હિંડોળો બાધ્યો રે બલ્લે, કાંઈ કર્મે લીચે કાટિ જીવડા રે
(દશમસ્કંધ : કંઠનું ૨૫)

રિપુ ગજના જીવમા રે અનિરુદ્ધ લધુ ફસરી;
બાણાશુભને શું કરે, ભોગળ લીધી ફોગડ.
વેરી વાવસ કાટિ મળ્યા, કેમ જીવમે પોપટ
(ઓખાદરણ : કંઠનું ૨૦)

વ્યાજરતુતિ : કોર્કાકને ના અગ્નિની જ્વાળામાથી ખચાને છે
અને કોર્કાક તેને દશ રે છે તેથી ના ભય કરે કદરો થઈ નાથ છે
ત્યારે તે કોર્કાકને કહે છે

ના કહે : ધન્ય કદુકુમાર, ધણો રૂડા કર્યો ઉપદાર;
તુને મે આપ્યું પ્રાણના, તેં હું ને કીવો સાહી સમાન
નરસિંહ ઉના ગામ પહોચે છે ત્યારે લોકો મરડમા બોને છે :

કોડ પહોલા કુંવરવહુના, મામેરું છે મોકજ;
ગક મામેરું મહેતો લાન્વા, જીવો વૈજયંતી પ્રિસાત રે;

અથવા

માહોખાહે - કહે નામરી, મહેતો દાઠે દાઠા દગી;

જુઓ સાચ કેવો ફૂટડો, બાઈ એને પરમેશ્વર તૂકડો.
કુંવરબાઈનું બાઝુ દુઃખ, એવું દહી મરડે મુખ.
(કડવું ૪-૫)

પરિસંખ્યા :

‘નળાખ્યાન’માં કુંદનપુર જઈ દમયંતીને મળી આવેલો હંસ ના
સમક્ષ કુંદનપુરનું વર્ણન કરે છે :

—વિદ્યા મુકાવી નિશાયરની, તે શીખ્યા દિશાયર કામ છ;
જુગ્મ કપાટ વિયોગી પુરમાં, જુઆં રહે અણ જામ છ.
કર્મ ત્યાગ પારધીએ કીધાં, ગુણકાએ ગ્રહી લગ્ન છ;
ઉચાટ એક અધર્મીને, સકપ મૂળે છે ધ્વજ છ.
(કડવું ૧૪)

‘નળાખ્યાન’ના છેલ્લા કડવામાં નળના શાસનનું વર્ણન પણ
એવું જ પરિસંખ્યાયુક્ત છે

નળના રાજધર્માંદા બંધન ન પામે, એક પુસ્તકને બંધન છ;
દંડ એક શ્રીપાતને હરતે,.....

—ઉપમા :

વીર વીટયો વેરીએ, જેમ મક્ષિકાએ મધ;

... ..

અનંગ અર્લક દાંડીઓ, શોભતો જેમ ધન્દ્ર;
ઉપમા દર્ષએ ઇંદુ તણી તો તારામાં જેમ ચન્દ્ર
લઘુકુંજની સુંદ સરખા, શોભિતા બે ભુજ;
શરાસન સરખી બ્રકટિ, નેત્ર બે અંબુજ.
તૃણમાત્ર ત્રેવડતો નથી, બાણના જે બાહુ;
અસુર અનિરુદ્ધ શોભના, જેમ ચન્દ્રમા ને રાહુ.

(ઓખાહરણ : કડવું ૨૦

ક્રમગતી પેરે લિંગ વિદ્યારયું, પ્રભુ પ્રમટ્ટા તતખેવ
(કંવરગાઈનું ગામેરું : કડવું ૧)

મૂળ રૂપ ધરીયું માયા તણ, વાધી જોજન દરોડ;
જેમ પર્વત હિપર પોપટો તેમ, વિરાજે રણુડોડ.

...
મૂઢી વાવ જેવી ખે આંખડી રે, નાસિકા મોટા દૂપ.

...
સેવાળ સમુદ્ર સિલાતથા તેમ, છૂટા મસ્તક કેશ;
શ્રવણ છિદ્ર મિહામણાં, માહે ગજ કરે પ્રવેશ.

(દશપરકંધ : કડવું ૨૩)

અર્થાન્તરન્યાસ :

નિર્માય નિર્ધનનો અતાર, નિર્ધનનું જીવ્યું ધિહાર;
નિર્ધનને કાઈ નવ ગણે, નવ રાખે જિભો આંગણે.
અતુરપણું નિર્ધનનું જેહ, ઘેસામાંડી ગણે તેહ;
લોક જોક્ષાવે દુર્ગળ દહી, એથી માહું કાંઈ ખીજું નહિ.

(ગામેરું : કડવું ૫)

લક્ષિતપરાયણ કવિ પ્રેમાનંદ-તેનાં આખ્યાનોનું તાત્પર્ય

‘ઉદરનિમિત્તે’ આખ્યાન રચવા પ્રવૃત્ત થયેલો પ્રેમાનંદ કેવળ આખ્યાનકાર રહેતો નથી એની પ્રશ્ન અને પ્રતિભા પરિણત થતાં તે સમર્થ આખ્યાનકવિ બને છે. આખ્યાનકવિ તરીકેની તેની સિદ્ધિ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનન્ય છે. સર્જનના આરંભકાળમાં વસ્તુલક્ષી પ્રતિભાને લીધે કથનશૈલીમાં જેવો ઉન્મેષ દાખવી શક્યો તેવો, આત્મલક્ષી ભૂમિકાવિના વિશે દાખવી શકતો નથી, આમ બંને કૃતિશૈલી કૃતિઓમાં આત્મલક્ષી ભૂમિકા સચોટ અભિવ્યક્તિ આરંભકાળની કૃતિઓમાં દેખાઈ આવે છે. ‘ઓખાહરણ’માં બાબુર સાથેના યુદ્ધમાર્ગ અભિમન્યુને વારતી ઓખાનું ‘ઓ હરીવા રાણા’ના કડવામાં એ અક્ષય વરતાય છે. પરંતુ એના દાખલા જૂગ મળે છે. એનાં આખ્યાનો વસ્તુલક્ષી કથનશૈલી અને રસની ઉદ્વેગ સાધવાની સિદ્ધિને કારણે આસ્વાદ્ય બન્યા છે.

પ્રેમાનંદે ઉદરનિમિત્તે આખ્યાનો લખ્યાં એ સાચું. એ પ્રેમાનંદની પ્રેરણાને સર્જનના આરંભકાળમાં કેવળ જનમનરંજન કરે એવાં કથા-વસ્તુ તેણે પસંદ કર્યાં અને પરિણામે ‘ઓખાહરણ’ અને ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ જેવી રચનાઓ મળી આ કૃતિઓમાં ધર્મ અને લક્ષિતનો સ્પર્શ નથી. પરંતુ આખ્યાનકાર તરીકે તેણે જોઈ લીધું કે તેના આ આખ્યાનો લોકોનું મનરંજન અવશ્ય કરે છે. પણ સાથે તેમને ધર્મ વિશે પણ કંઈક ખબર છે અને તેણે ધર્મ અને લક્ષિતભાવને પોષક કથાવસ્તુની પસંદગી કરી, પોતાની સફળ થયેલી કથનશૈલીમાં ‘અદ્રહાસ આખ્યાન’ જેવી રચનાઓ આપવા મંડી અને તેણે લક્ષિતનો મહિમા ગાયો અને લક્ષિતનો મહિમા ગાતો લક્ષિતપરાયણ કવિ બની ગયો. ‘નળાખ્યાન’ જેવી કૃતિમાં લક્ષિતનો મહિમા ગાવાને અવકાશ ન હતો, ત્યાં પણ તેણે ‘હારચોરી’ની ઘટના ઉઠરી, દમયંતીની પ્રાર્થના રૂપે લક્ષિતનું

સ્વ આણી દીધું છે. જેમ કાશેટામાં રહેલી ધ્વજ ભમરાનું ધ્યાન રતાં ધરતા પોતે જ ભમરે બની બચ છે, તેમ ભક્તોનાં ચરિત્ર ગાતાં ગાતાં લક્ષ્મિપરાયણ પ્રેમાનંદ જીવનના અને સર્જનના છેલ્લા તમજામાં લક્ષ્મિપરાયણ કવિ બની ગયો છે. 'દશમસ્કંધ'માં તે ભક્ત તરીકેની માતમસદી ઊર્મિનો સ્પર્શ પણ જોઈ શકાય છે તે વિના 'સંસાર હોડાળો બાધ્યો રે બ્રહ્મ', (કડવું ૨૫) 'વલ્લભે વૈકુંઠનાથ, ગોપી બુને તારે મદાગી માત (કડવું. ૩૩) 'મોટે મા બોયો કે સર્પ સાંભળશે રે' (કડવું ૫૫), 'મારું માણકડું રીસાવ્યું રે' (કડવું ૫૬), 'બાહુળ થ છે વ્રજની નારી' (કડવું ૬૨) 'કાવિદીને કાંડે રે બિબી વ્રજની નાર' કંકડુ ૬૩) જેવા કડવાંઓ પ્રેમાનંદની લક્ષ્મિની ઊર્મિનું નિરૂપણ રનાર સુદર પદો છે. 'અંદાસ આખ્યાન', 'કુંવરગાઈનું મામેરું' જેવી કૃતિઓમાં, પ્રભુએ આગળ જે જે ભક્તોને જેવી જેવી મદદ કરી હોય તેની યાદ આપી પ્રભુની સહાય માગતી બીમાદાગ પ્રાર્થનાઓ કથાપ્રવાહમાં અનગેતક બને છે 'નગાખ્યાન'માં 'હો હરિ અસમયાતી' એ પરંપરાથી જુદા પડી ભક્તની આરમ્બને પોતાની રીતે વ્યક્ત કરવાનું કવિનું વનયુગ્મ્ય કરે છે. પગલું દશમસ્કંધ'માં :

તુ છે સત્ય અસત્ય સંસાર, દૃષ્ટિ પત્યર્થ સર્વ વિકાર;
સત્ત્વ રજ તમો ગુણ ત્રણ, તેથી અગમે અસરણ્યગચ્ય.
તેં ત્રિગુણે જગ માંકળિયું, વિશ્વ માયાપંકમાં દળિયું;
તું અગર અબેદ અવિનાગ, તે જ દળા કેદિ પ્રકાશ.
ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય નહીં તાહારે, બ્રહ્માંડ મટ તાહારે આધાર;
તુ તે વિશ્વ પિતામહ સ્વામી, સર્વ જીવનો અતરંગી

શક્તિપરાયણુ દ્વિ પ્રેમાનંદ-તેનાં આખ્યાનોનું તાત્પર્ય ૧૬૬.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોનો પ્રધાન ધ્વનિ, રહસ્ય છે તાત્પર્ય શું એવો પ્રશ્ન ક્યારેક ઉપરિથત થાય છે. પ્રેમાનંદ કોઈ રહસ્યપૂર્ણ ઉપદેશ આપવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને આખ્યાનો રચવા બેસતો ન હતો. તેનું પ્રાયશઃક્રિયોગ્ન ઉદરનિમિત્ત અને ‘સઘઃપરનિર્વૃત્તિ’ એનું ‘શીજુ’ પ્રયોગન હતું અને તેની સાહિત્યકૃતિમાંથી ‘કાન્તાસંમિનનયા’ કોઈ ઉપદેશ બાંજના રૂપે પ્રગટ થતો હોય તો તે પ્રધાનપણે ભક્તિનો પરત્રાણાય સાધુનામ વિનાશાય ચ દુઃકૃતમ્ પરમાત્મા જન્મ લે છે, કર્તુમકર્તુ-મન્યવાક્તુ સમર્થ છે છતાં તે ભક્તાયત્સલ છે, ભક્તની આરમ્ભો પોકાર પડતાં જ તે દોડી આવે છે અને પ્રેમપૂર્વક કંઠેનું સમર્પણ ગમે તેટલું અસ્પષ્ટ હોય તો તે પણ સ્વીકારી લેવાની મહાનતા તેનામાં છે અને ભક્તને કસોટીમાં કસીને, તારીને ભક્તની ઊંચી કાટિએ પહોંચાડી તેના યોગ્યેમનું પોતે વહન કરે છે એવો ધ્વનિ, એવું તાત્પર્ય તેનાં મોટાભાગનાં આખ્યાનોમાંથી સ્ફુટ થાય છે.

વહાલા અશરણુશરણુ તો સાધુ બોળપણે કરે રે;
ત્યાં શાલિગ્રામ કંઠ સાથે ત્યાં અવળાનું સવળું કરે.

(કડવું ૧૩)

અથવા

નારદ કહે : સાંભળ રે અર્જુન, કર્તા હર્તા અવિનાશ;
વિદા ફેડી વિદ્યા કરે, એમ ઉગાર્યો અન્દ્રહાસ

(કડવું ૧૫)

અથવા

જેના હરિજીએ પ્રજ્ઞા છે હાથ,
શાલિગ્રામ બાંધ્યા કંઠ સાથ,
તેને કાણુ કપટે ભારે,
જેને અવિનાશી ઉગારે.

(કડવું ૨૪)

તહારી સત્તાએ હું લખું લેખ, તહારી સત્તાએ ધરા ધરે શોભું
 તહારી સત્તાએ સૃષ્ટિ ધરે જોમ, તહારી સત્તાએ મૂર્ત તપે વ્યોમ.
 તહારી સત્તાએ પવન ગતિમાન, તહારી સત્તાએ ઈંદ્ર રાજધાન;
 તહારી સત્તાએ મેઘ જળ વરસે, તહારાં દર્શનને શિવ તરસે.
 (કૃત્યું ૫૦)

એ રીતે અધ્યાત્મજ્ઞાનને આત્મસાત્ કરીને નિરૂપતો કવિ
 પ્રેમાનંદ ‘જ્ઞાની કવિ’ની કક્ષાને પામ્યો છે તેમ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને
 પણ તે કવિ છે તે નીચેના પદ પરથી જણાયે.

કાલિંદીને કાંઠે રે, જાળી રહી વ્રજનાર;
 વિજેગ દમે દીનાનાથનો રે, નેત્રે ભરતી વાર.

...
 ધન વૃંદાવદનની વેલડી રે, ધન વૃંદાવનની ધર્મ;
 અમો તૃણ ચર્ચિત્ર અવતરી રે, ઉપર ચાલત હરિનાં અર્થ.
 શાને કહેન પ્રધા તુંને રે, જો જન્મવાંસનો દેત;
 અમો થાત ત્રિહતની વાંસળી રે, અધરનણે રસ લેત.
 ગોપી ગુંગ શે ન અવતરી રે, હરિ કંઠે થાતી હાર;
 વિધિ અમને આપ્યો હીન રે, પશુપંખનો અવતાર.
 ધન મૃગ વૃંદાવન તણા રે, જે સાલજે મોરલી નાદ;
 કરતુરી ચર્ચ વેલુ રસ તણી રે, કા રસિયો જાણે રવાદ.
 અમો કાં ન સરજી પંખિણી રે, કરતી જગિજાને જાંય;
 અમો કાં ન નિરમી જ્યેષ્ઠિકા રે, રહેતી હરિતણા કર મહાંય.

...
 આજ અમને શે નવ આપીયો રે, દડા તણો અવતાર.
 અમો મહા સુખ કરીને માનતી રે, પ્રભુ કરત જેડીનો પ્રહાર.
 નંદ ગૃહે દારી નવ અવતરી રે, તું જૂઠ્યો પ્રહારદેવ;
 કૃતારથ થાતી અમો રે, તો કરતી હરિની સેવ.

લક્ષિતપરાયણ કવિ પ્રેમાનંદ-તેનાં આખ્યાનોનું તાત્પર્ય ૧૬૬.

પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોનો પ્રધાન ધ્વનિ, રહસ્ય કે તાત્પર્ય શું એવો પ્રશ્ન ક્યારેક ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રેમાનંદ કાષ્ઠ રહસ્યપૂર્ણ ઉપદેશ આપવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને આખ્યાનો રચવા બેસેના ન હતો. તેનું પ્રાથમિક પ્રયોજન ઉન્નિમિત્ત અને ‘સઘઃપરનિર્વૃત્તિ’ એનું બીજું પ્રયોજન હતું અને તેની સાહિત્યકૃતિમાંથી ‘કાન્તાસંમિનનયા’ કાષ્ઠ ઉપદેશ વ્યંજના રૂપે પ્રગટ થતો હોય તો તે પ્રધાનપણે લક્ષિતો પરત્રાણાય માધુનામ્ વિનાશાય ચ કુલ્લનમ્ પરમાત્મા જન્મ લે છે, કર્તુમકર્તુ-મમ્યથાસ્તુ સમર્થ છે છતાં તે ભક્તવન્સક્ત છે, ભક્તની આગ્રહનો પોકાર પડતાં જ તે દોડી આવે છે અને પ્રેમપૂર્વક કર્ણે સમર્પણ ગમે તેટલું અફપ હોય તો તે પણ સ્વીકારી લેવાની મદાનતા તેનામાં છે અને ભક્તને કમોટીમાં કસીને, તારીને ભક્તની જાગી કાઢીએ પહોંચાડી તેના યોગ્યેભનું પોતે વડન કરે છે એવો ધ્વનિ, એવું તાત્પર્ય તેનાં મોટાભાગનાં આખ્યાનોમાંથી સ્ફુટ થાય છે.

વહાલા અચરણચરણ તો સાધુ ભોળપણે કરે રે;

જ્યાં શાસિગ્રામ કંઠ સાથે ત્યાં અવળાનું સવળું કરે.

(કડવું ૧૩)

અથવા

નારદ કહે : સાલજ રે અર્જુન, કનાં હનાં અવિનાશ;

વિ'ા ફેડી વિ'થા કરે, એમ ઉગાર્યો ચન્દ્રદાસ

(કડવું ૧૪)

અથવા

જેના હરિહરે અજ્ઞા છે હાથ,

શાસિગ્રામ બાધ્યા કંઠ સાથ,

તેને કાણુ કપટે ભારે,

જેને અવિનાશી ઉગારે.

(કડવું ૨૪)

એ રીતે 'ચન્દ્રહાસ આપ્યાનો'માં પ્રગટ થતી કવિની ગદ્યા એનાં અન્ય આપ્યાનોમાં પણ એક અથવા બીજી રીતે વ્યક્ત થયા વિના રહેતી નથી. 'દશમસ્કંધ'માં બ્રહ્માને સદિહ ઉત્પન્ન થાય છે કે સર્વ સૃષ્ટિના કારણરૂપ, સર્વસત્તામત્ છે તે પરમાત્મા ગોવાળોનું ઉચ્ચિત્ત અન્ત કેમ જન્મતા હશે ત્યારે પરમાત્મા તેને પોતાના સાચા સ્વરૂપનો અને કાર્યનો ખ્યાલ આપે છે અને પછી કહે છે :

‘મહારા ભક્ત સાથે જન વહડશે, તો બ્રહ્મલોકથી હેઠા પડશે’

અને પ્રેમાનંદ એનાં અનેક આપ્યાનોમાં આ વાત ચરિતાર્થ કરી બતાવે છે. નરસિંહના એક રામદે પરમાત્મા મામેરું પૂરવા લાગર થઈ જાય છે, નરસિંહની ભક્ત તરીકેની આગરથી જ હાંડી સ્વીકારે છે; ચન્દ્રહાસને મારવાના તણ તણ પ્રયત્નો છતાં તેને ઉગારી લે છે, સુધન્વાને ઊકળતા તેક્ષમાં પણ શીતળતાનો અનુભવ કરાવે છે અને એના દુરમનોની ખમર લઈ નાખે છે. એ જ અનન્ય ભક્તિને વશ થઈ મુદામાને પરમ એશ્વર્ય તે આપે છે, કુખ્ખને સર્વાંગમુંદર બતાવે છે અને ગોપીઓને વૈકુંઠવાસ આપે છે. એ જ ભક્તિનો અત્રાજ સાંભળી જેમ તેજે દ્રૌપદીનાં ચીર પૂર્વાં હતા તેમ, તે સત્યસધાની પ્રભુ સત્ય અને સતીના પરિચાલ્ય માટે પ્રેમાનંદની દમયંતીની વહારે પણ દોડી જાય છે. આમ પ્રેમાનંદનાં આપ્યાનોમાં ભક્તિના મહિમાનુ સાતત્ય જળવાયું છે.

તેનાં આપ્યાનોમાં કર્મવાદનો બોધ પણ વ્યક્ત થાય છે નજી-દમયંતીને આટલાં દુઃખો પડ્યાં એ માટે દેખીની રીતે પુન્દર અને કળિ જવાબદાર છે. પરંતુ આપ્યાનના અંતલાગમાં નજ પોતે જ કહે છે :

સાધુ પુરુષને કુણ્ણિ આવે, તે પૂર્વકર્મનો દોષ;

પુન્દર-કલિનુગનો વાંક નથી, કલ્પિ વિચારી પુણ્યપ્રલોભ

(૬૩૫ : ૧૫)

પૂર્વજન્મનું ત્રણું હંસ આ જન્મે ફેડવું પડે છે એ બતાવવા માટે તો પ્રેમાનંદે હંસના પૂર્વજન્મની કથા ઉપખવી કાઢી છે. ‘સુદામા

ચરિત'માં (કડવું ૪) અને 'ચન્દ્રદાસ આખ્યાન' (કડવું ૨૦) કર્મવાદ વિશે કીકકીક વીગતે નિરૂપણ છે.

આ સિવાય અત્યેક આખ્યાનનું આગવું વક્તવ્ય પણ હોઈ શકે. 'આખ્યાહરણ' અને 'અભિમન્યુઆખ્યાન'માં પ્રથમ દષ્ટિએ કેાઈ રહસ્ય ન જણાય પરંતુ કવિ કહેના માગે છે કે બાણાસુર વરદાનથી ગમે તેવો દુર્જય બન્યો હોય તો પણ ખરમાત્માની સર્વસત્તા આગળ તેનો પરાભવ થાય જ. અભિમન્યુ ગમે તેવો વીર યોદ્ધો છે, ચક્રવ્યૂહનું પણ જ્ઞાન ધરાવે છે, છતાં જો પ્રભુની ઇચ્છા તેને જીતતા દેવાની ન હોય—અને જન્મથી માંડી મૃત્યુપર્યંત કૃષ્ણ અભિમન્યુ ન ફાવે એ જ પેતરા કરના હોય છે તો છત્રી ગફતો નથી, તેને પરાગિત થઈને મુદ્દમા ખપી જવું પડે છે.

'નળાખ્યાન'માં કવિ સત્યનો મહિમા અને સ્ત્રીના પાવિત્રનો મહિમા દર્શાવવા માગે ૨. પ્રેમાનંદને હાથે 'નળાખ્યાન' નગનું આખ્યાન મટીને દમયંતીનું આખ્યાન બની ગયું છે. કળિ નળમાં પ્રવેશી શબ્દા સમર્થ બને છે, પણ દમયંતીના સત્યના અને સતીત્વના પ્રભાવ આગળ તેને ટોકનામાથી વ ભાગવું પડે છે^૧ એ ઉપરાંત શ્રી. રામનારાયણ પાઠક એક બીજું રહસ્ય પણ 'નળાખ્યાન'માંથી નિષ્પન્ન થતું હોવાનું માને છે એ રહસ્ય તે દામ્પત્યપ્રેમવિકાસનું રહસ્ય, નળ દમયંતી પરણે છે તે માત્ર એકબીજાના શરીરસૌંદર્યના મોહને લીધે પ્રેમ શરીરસૌંદર્યના આકર્ષણથી રાફ થયો પણ પછી તેના વિકાસની હેઠની દશાએ તે શરીરને અતિક્રમી ગયો છે^૨

૧. હારચેરીની ઘટના પ્રેમાનંદે ઉમેરી છે

૨. નથી રૂપવું કામ કે બૂપ મારા—દમયંતી કહે છે.

પ્રેમાનંદની લોકપ્રિયતા

પ્રેમાનંદ લોકકવિ હતો, જનનાપ્રિય કવિ હતો. એનાં આખ્યાનો સમાજમાં આદર લાવેલું સ્થાન પામ્યાં હતાં. લોકજીવનનો જ બની ગયા હતા. ૨૪ નવસરામે ૧૮૭૩માં લખ્યું હતું : મુદ્રાનાચરિત્ર રાનિવારે અને હાંડી રાનિવારે ગાઈ જવાનો ગામેગામ ચેત્ર મામમાં એનું આખ્યાનરુપ તે નિજગીજ રહે કે વૃદ્ધનાં અનઃકરણ વિધિન કરી નાખે છે નો. ૧૮. ૧૨. ૧૩. રોજી ચાલે છે. શ્રાદ્ધના દહાડામાં ત્યાં ત્યાં નરાસિંહ મહા. શ્રાદ્ધ વંચાય છે અને લોકો અડધી રાત આનંદમાં અને કિટકાર પાડવામાં કાઢે છે. સુરત કે જ્યાંની લોકોએ એ વિશેષ કીધો હોય એમ માલૂમ પડે છે, ત્યાં દરેક સ્ત્રી વખતે સાસરે અને પિયેર મોસાથું ગવડાવતું એ તો એક : ભાગ થઈ પડ્યો છે એમાસાના દહાડામાં ત્યાં એક પણ નહિ માલૂમ પડે ત્યાં પ્રેમાનંદ-કૃત દશમસ્કંધ વચ્ચાતો ન

એ પછી ૧૯૪૫માં ૨૪. બળવંતરાય ઠાકરે નોંધ્યું : હતો, ત્યારે આસપાસનાં કૃદ્દાંજીમાં પ્રેમાનંદના આખ્યાનોમ નીચું આખું કક્ષય એવી ડોશીઓ પુખ્તવયની ગૃહિ સુવતીઓ પોતપોતાના વર્તુળમાં જાણીતી હતી. ભરુચના પણ લગ્ન અને અધરણી જેવા પ્રસંગે પ્રેમાનંદનાં એક એ કથા થતી અને એ આખ્યાનો આખાં કક્ષય હોય એવા પણ છેક અભાવ ન હતો.....ગુજરાતનો હિંદુ ર સૈદ્ધાંતો દરમિયાન આ પ્રકારનું તળાવ હતું અને પ્રેમાનંદ પાંડેનું સૌથી સુંદર માણસ હતું.....પ્રેમાનંદ અને એ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની લોકપ્રિયતા હું નોંધતી હતી તેટલી હું પીસ વર્ષનો થયો ત્યારે નહોતી

સસ-સાઠ વર્ષે, હું કિશોર હતો અને મારા જોશમાં આવેલી ની નથી.

પ્રેમાનંદની લોકપ્રિયતા તેનાં આખ્યાનોમાં રહેલી ભક્તિપ્રદાને જ રી એમ નહીં. કોઈક સદ્યઃસત યૌવના પ્રેમાનંદની ઓખામાં યૌવનની આરંભની અભિવ્યક્તિ જોતી હશે; સાસુ-નણુંદનાં પાતી-નિર્ધન બાપની કોઈ નમાઈ દીકરી કુંવરજાઈમાં અને ના દમયંતીમાં પોતાની સમદુઃખિયણ જોતી હશે સામાજિક ની ની વિડંબના સમતો કોઈ નિર્ધન નરસિંહમાં હશે તો કોઈ હેવ અનિરુદ્ધમાં પોતાની જ છબી હશે. વળી એ સમયમા મનોરંજનના સાહિત્ય તરીકે પ્રેમાનંદ મળતી કૃતિઓ તૈથી લોકપ્રિય હતી. શામળની વાર્તાઓ જાહેર કહેવાતી, ખાનગીમાં વંચાતી પણ તેમના પ્રેમપ્રસંગોને લીધે હુફીકરીઓના હાથમાં મૂકતાં લોકો રસભાવિત રીતે અચકાતા પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો એ રીતે નિર્દોષ હતા. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો પ એવી સખ્યાખંધ વ્યક્તિઓ હતી પણ શામળની પદ્યવાર્તાઓ કે નહિ)કોઈએ મોઢે કરી હોય એવી નોંધ ચર્ચ નથી. પ્રેમાનંદના મો આગાહરૂઢ, ભણેલાં અને અભણ, સ્ત્રીપુરુષ સર્વને માટે હતા.

રંતુ આજે જીવનમૂલ્યો બદલાયાં છે. કેવળ ભક્તિ એ જીવનનું થી. ચાર પુરુષાર્થોમાંથી ધર્મ અને મોક્ષને બદલે અર્થ અને જીવનના ધ્યેય રૂપે પ્રધાન સ્થાન પામતા બન્યું છે. એ રીતે નાં ભક્તિપ્રધાન આખ્યાનોથી લોકો વિમુખ થયા છે. મનોરંજન હેતુ માર્ગો પ્રાપ્ત થયા હોવાથી એ રીતે પણ તેનું મહત્તર ઘટી ગયું છે. તરફ મુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ એટલો સર્વાંગી થયો પ્રગળે પોતાની સંવેદનાના દર્શન માટે પણ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો મુવુ રૂપે મોખ્યા તેમાં મળી રહે છે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનોની

લોકપ્રિયતા સાહિત્યનાર ગુણો પર નિર્ભર હતી. આજે જાણ્યાયલા સમ સંજોગમાં બિનસાહિત્યિક કારણો ન રહેતાં એ રચનાઓની 'લોકપ્રિયતા' ધોરી જાણાય એમ તો ગોવર્ધનરામ અને નાનાવાલ્લભ મુનશી રમણલાલ એક જમાનામાં જોટના લોકપ્રિય હતા તેટલા આજે ન રહ્યા છે! સમયની કસોટીએ પણ પ્રેમાનંદની રચનાઓ આજે પણ ટક રહી છે, તેના સાહિત્યગુણને લીધે અને સાહિત્યદષ્ટિએ તો તે પૂરી આસ્વાદ્ય છે.

ભાવને અનુકૂળ દેશીઓ, ઉપયુક્ત વાગ્વિનિયોગ પ્રેમાનંદને કવિ તરીકે સ્થાપે છે. પાત્રોનાં વર્ણનમાં, તેમના હૃદયના ભાવોની અભિ-વ્યક્તિમાં, પ્રસંગના આવેષનમાં અને રસનિર્વહણમાં તેનો વાગ્વિભવ જોવા મળે છે તેને ભાષાની વિરિધ શક્તિઓની ભારે સૂઝ છે, તે ભાષાને રમાડે છે, ભાષાની શક્તિથી પ્રસંગને બહેલાવે છે, ભાવને આનંદનો અનુભવ કરાવે છે. તેને શબ્દ શોધવા જતું પડતું નથી, તેની ભાષામાં ક્યાંયે ક્લિષ્ટતા વરતાતી નથી. 'દશમસ્કંધ'માં બ્રહ્મ-સ્વરૂપ વર્ણન હોય તો આધ્યાત્મિક વિષયને ખમી શકે એવી ભાષા તે યોગ્ય જાણે છે, બાહુકના ધોડા મળમૂત્ર કરે છે તે વર્ણન હોય તો તેવી ભાષા પણ તે વાપરી જાણે છે. પ્રેમાનંદના અમયમાં ગુજરાતી ભાષાનું ઠાકું ધણતું જતું હતું, એમાં તેના જેવા ભાષાસ્વામીને ફાળો નાનો સૂતો નથી. ગુજરાતી ભાષા સમૃદ્ધ ન બને ત્યાં સુધી પાધડી ન પહેરી એવી પ્રતિજ્ઞા લેતે તેણે ન લીધી હોય, ગુજરાતી સાહિત્યને તો તેણે પોતાની રચનાની સમૃદ્ધિથી પાધડી બધાવી છે.